

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Boros Zoltán

A magyarországi bencések gazdálkodása a dualizmus idején

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:
Dr. Schlett András, PhD

Budapest, 2024

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
1.1. Témaválasztás	3
1.2. A kutatás célja	5
1.3. A kutatás historiográfiai háttere	7
1.4. A feldolgozás menete	11
2. Gazdaságtörténeti bevezetés	13
2.1. A mezőgazdaság modernizációja Magyarországon a 19. században	13
2.2. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének feltételei	15
2.3. Az infrastruktúra fejlesztése: a vasút	16
2.4. A birtokviszonyok aránytalanságai	18
3. Rendtörténeti bevezetés	19
3.1. Szent Benedek regulája	20
3.2. Pannonhalma a középkorban	21
3.3. Újjáépítés a 17.-18. században	23
3.4. A felosztás	25
3.5. A tanító rend	26
4. A rendkormányzat	27
4.1. A testvérek tanácsa	28
4.2. A rendkormányzat szervei és tisztségei	28
4.3. A pannonhalmi főapát szerepe a gazdálkodásban	31
4.3.1. Kruesz Krizosztom (1865–1884)	32
4.3.2. Vaszary Kolos (1885-1891)	34
4.3.3. Fehér Ipoly (1891-1909)	36
4.3.4. Hajdú Tibor (1910-1918)	38
5. A rend gazdasági kormányzata és változásai	39
6. A bencések birtokai a 19. század elején	49
6.1. Földrajzi környezet	49
6.2. Közigazgatási megoszlás	49
6.3. Az uradalom területe	53
7. A Pannonhalmi Főapátság uradalmi	54
7.1. A pannonhalmi főapátság uradalmának győri kerülete	55
7.1.1. Rövid birtoktörténet	56
7.1.2. Kismegyer és Hecsepuszta gazdasága	57
7.1.3. Birtokkezelési javaslatok	59
7.1.4. A kismegyeri üzemterv	61
7.1.5. Hecsepuszta üzemterve	63
7.1.6. Az üzemtervek hozadéka	65
7.2. A komáromi kerület	67
7.2.1. A Komárom vármegyei bencés birtok a 19. század végén	67
7.2.2. A komáromi gazdasági kerület története	70
7.2.3. A gazdálkodás problémái	72
7.2.4. A komáromi kerület leírása	77
7.2.4.1. A tömördi majorságok	78
7.2.4.2. A tárkányi szántók	79
7.2.4.3. Az ölbői ménes	80
7.2.4.4. A bársonyosi szőlők	83
7.2.5. Az üzemterv elfogadása és következményei	85
7.3. A bakonybéli apátság gazdálkodása a restitúciótól az első földreformig	87
7.3.1. Az apátság birtokai	88

7.3.2.	Földrajzi viszonyok	89
7.3.3.	A feudális gazdálkodás végnapjai (1802–1848)	90
7.3.4.	Guzmics Izidor székfoglalása	92
7.3.5.	Spilák Regináld számadáskönyve	93
7.3.6.	Az uradalmi haszonvételek	96
7.3.7.	A modernizáció kora (1848–1920)	99
7.3.8.	A centralizáció kezdete	100
7.3.9.	Bertalanffy Teodóz szemleútja 1884-ben	102
7.3.10.	Bálint Venánt levelezése	104
7.3.11.	A szántóföldi növénytermesztés nehézségei	105
7.3.12.	Az állattenyésztés problémái a dualizmus idején	108
7.3.13.	A kajári szőlőktől a bakonybéli pincéig	111
7.3.14.	A bakonyi erdő közepén	113
7.4.	A dömölki apátság gazdálkodása a dualizmus idején	116
7.4.1.	Az apátság rövid története	116
7.4.2.	A dömölki apátság birtokai a 19. században	117
7.4.3.	Gazdálkodás a dualizmus idején	119
7.4.4.	Pénzügyek	121
7.4.5.	A centralizált gazdálkodás	123
8.	A mezőgazdaság ágazatai a bencés birtokokon	126
8.1.	Növénytermesztés	126
8.1.1.	Kruesz főpát kérdései	127
8.1.2.	Vaszary Kolos reformjai	131
8.1.3.	Gépesítés	132
8.1.4.	A cukorrépatermesztés vizsgálata	137
8.1.5.	A szántóföldi művelés eredményessége	141
8.2.	Állattenyésztés	145
8.2.1.	A jabai gazdaság átalakítása	145
8.2.2.	Juhtenyésztés	147
8.2.3.	Szarvasmarhatenyésztés	149
8.2.4.	Lótenyésztés	152
8.2.5.	Sertéstartás	153
8.2.6.	Baromfitartás	155
8.3.	A szőlők	156
8.3.1.	A főapátsági szőlők és megváltásuk	156
8.3.2.	A főapátság szőlőbirtokai	157
8.3.3.	A filoxéra járvány kezelése	159
8.3.4.	A szőlészet és borászat eredményessége	161
8.4.	A főapátság erdőszete	163
8.5.	Ipari üzemek és befektetések a bencés rend birtokain	167
8.5.1.	Szeszgyár a majorban	169
8.5.2.	Vasúti befektetések	170
8.5.3.	A téglagyár	171
8.5.4.	A balatonfüredi fürdőtelep	172
9.	A bencés rend bevétele és kiadásai a dualizmus idején	175
9.1.	A gazdaságok terhei	175
9.2.	A gimnáziumok	177
9.3.	Az apátságok és rendházai kiadásai	178
9.4.	A törzsvagyon	179
10.	Összegzés	183

Boros Zoltán

A magyarországi bencések gazdálkodása a dualizmus idején

1. Bevezetés

A nagybirtok Magyarország történetében olyan társadalmi és politikai szereppel felruházott képződmény volt, melynek jelentősége messze túlmutat annak gazdasági szerepén. Különösen igaz ez az egyházi nagybirtokok esetében, ami a magyar történelem sajátosságainak köszönhetően elsősorban a katolikus egyház birtokait jelentette. Ma az átlagemberek fejében a nagybirtokról alkotott kép valahol a 18. században kialakult latifundiumok világában gyökerezik, amit a magyar irodalomban Fazekas Mihály Ludas Matyijából jól ismert Döbrögi uraság figurája, és az ő udvartartásának képe testesít meg. A mű irodalmi kánonba történő bekerülésének révén a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeiben a mai napig ez a kép él az uradalmakról. Erre a szatirikus, de alapvetően mégiscsak negatív képre erősített rá a *második jobbágság* elméletének súlykolásával és a *népnyúzó arisztokrácia* képének megrajzolásával a marxista történetírás, amihez páratlan egyházellenesség is párosult. Ilyen kontextusba helyezve témánkat, talán nem teljesen véletlen, hogy az egyházi uradalmak kutatása nem örvendett különösebben nagy népszerűségnek a modernkori történetírásban. A két világháború között megtett első lépéseket követően, csak a rendszerváltás után növekedett meg számottevően az érdeklődés az egyházi nagybirtokok története és az egyházak gazdálkodásának vizsgálata iránt. Ennek az érdeklődésnek a fókuszában kezdetben a 18. századi viszonyok bemutatása állt, csak fokozatosan terjedt ki a 19. század történéseire, míg a 20. század első felének fejleményeiről alig tudunk valamit.

1.1. Témaválasztás

Személyes érdeklődésem az uradalomtörténet iránt, valamint a munkahelyemen, a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban rám bízott iratrendezési munka inspirált arra, hogy értekezésem témájaként a Pannonhalmi Főapátság uradalmának történetét, és ezáltal a magyar bencések gazdálkodását válasszam. Pannonhalmán a kiváló forrásadottságoknak köszönhetően a középkortól kezdődően a 20. század közepéig bezárólag bármely korszak vizsgálatához nagy mennyiségben állnak rendelkezésre releváns források – természetesen jelentősen eltérő mennyiségben és nagy minőségi szóródást mutatva. Amikor a 17. században visszatértek a szerzetesek a török háborúk idején elhagyott monostorukba, mindent megtettek régi birtokaik visszaszerzéséért, ami nemcsak tulajdonjogi, hanem elemi megélhetési kérdés is volt számukra. Ennek megfelelően a jogbiztosító dokumentumokon kívül a gazdálkodással kapcsolatban is

számos irat keletkezett, és jelentős számban fenn is maradt, ami nagyban megkönnyíti a téma iránt érdeklődő kutató helyzetét.

A bencések életében alapvető törést jelentett a II. József-féle felosztatás, ami valójában az egyetemes bencés rend Magyarország területén működő monostorainak bezárását és a szerzetesek szétszórását jelentette. Az 1802-ben bekövetkezett restitúció és a középiskolai oktatásba történő bekapcsolódást követően egy új rendtörténeti periódus kezdődött, mely egészen 1950-ig, a szerzetesrendek ismételt felosztatásáig tartott.¹ Ez a korszak azonban korántsem volt teljesen egységes, különböző szempontok alapján további periódusokra bontható. Rendtörténeti szempontból, a középkori egyháztörténetírói hagyományok tovább élésének köszönhetően, egy-egy főapát regnálása jelentett olyan időszakot, melyet az egyháztörténettel foglalkozó kutatók vizsgálatuk tárgyává tettek. Köztörténeti szempontból a politikai eseményekhez szoktuk igazítani a vizsgálandó történeti periódusokat, így a magyar történelemben reformkorról, neoabszolutizmusról, provizóriumról, dualizmusról és Horthy-korról beszélhetünk. De oktatástörténeti szempontból is elkülöníthetjük az Entwurf előtti és utáni időszakot, vagy az Eötvös-féle népoktatási törvényt követő évtizedeket. Ezen szempontrendszerek mellett nekem a gazdaságtörténeti nézőpontot kellett elsősorban figyelembe vennem, amikor a munkám időhatárainak kijelölésén gondolkodtam; mindezt úgy, hogy közben a rendtörténeti és köztörténeti csomópontokra is igyekeztem tekintettel lenni.

Mindezek mérlegelésével született meg bennem az az elhatározás, hogy a bencés rend dualizmuskori gazdálkodását fogom a disszertációm tárgyává tenni, amit három szempontból is indokoltnak tűnik. Az első, de hangsúlyozottan nem a legfontosabb szempont, hogy ez az 1867 és 1918 közötti időszak olyan egyértelmű határokkal rendelkező politikatörténeti korszak, mely minden területen – így a gazdaság, és benne a mezőgazdaság területén is – alapvető változásokat hozott, és a feudális maradványokkal átitatott magyar társadalmat és a magyar államiságot átvezette a modern polgári keretek közé. A rendtörténeti érvem az időhatárok kiválasztása mellett az, hogy ezt az időszakot éppen lefedi négy főapát hivatali ideje. Kruesz Krizosztom (1865–1884) főapáttá választására 1865 decemberében került sor, őt egy rövid időre Vaszary Kolos (1885–1991) követte, akinek esztergomi érseki kinevezése után Fehér Ipoly (1892–1909) került a főapáti székbe. A sort Hajdú Tibor (1910–1918) zárta, aki éppen IV. Károly lemondásának évében hunyt el.² Végül, ha a magyar gazdaság történeti periódusaira

¹ A bencés rend esetében ez csak részleges felosztatást jelentett, hiszen a győri és a pannonhalmi gimnáziumok keretei között tovább folytatódott a szerzetesek oktató és nevelő munkája. Ennek ellenére a fölbirtokok elvétele, az egyházmegye elcsatolása és a numerus clausus bevezetése következtében 1950-ben egy új korszak kezdődött a rend életében.

² Berkó – Legányi, 1987. 8.

is tekintettel kívánok lenni, akkor az első világháborút lezáró trianoni békét is a gazdaságtörténeti korszakhatárok közé kell sorolnom. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy gazdaságtörténeti szempontból 1867 nem tekinthető éles határvonalnak, hiszen az 1850-es években meginduló prosperitást csak az 1873-as tőzsdekrach zárta le, ami nemcsak hitel- és kereskedelmi krízist eredményezett, hanem élelmezési válsággal is párosult.³ Az 1870-es évek végétől az európai piacokon megjelenő amerikai gabonadömping által előidézett csökkenő árszínvonal pedig komoly kihívás elé állította a magyar mezőgazdaság szereplőit. Az 1890-es évektől azonban éppen a gabonaárak kezdtek elsőként emelkedni, és a meglóduló urbanizáció és a háború előtti évtized prosperitása ismét jelentősen javította az értékesítési lehetőségeket. A korszakot a mezőgazdasági viszonyok piacosodása jellemezte, ami a külső tőkebevonás és a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása révén jelentős előrelépést produkált az első világháború előtti évtizedre.⁴

Összességében e három szempontrendszer figyelembevételével azt állítom, hogy a bencés rend gazdálkodásának és gazdálkodása modernizációjának vizsgálatához kifejezetten alkalmas a dualizmus időszaka, és ennek vizsgálatára elegendő levéltári forrás áll rendelkezésre.

1.2. A kutatás célja

A Pannonhalmi Főapátság gazdálkodásának dualizmuskori vizsgálatához egy „rendtörténeti axióma” megkérdőjelezése vezetett. Az állítás úgy hangzik, hogy a bencés rend 1802-ben azért kaphatta vissza négy egykori apátságának birtokait, hogy ennek jövedelméből fedezze az újonnan rábízott tíz iskola működését, tanárokkal történő ellátását, és az épületek fenntartását.⁵ Ezt Kelemen Krizosztom (1933–1950) főapát úgy fogalmazta meg egy a korszakunkon kívül eső, de tartalmát tekintve ide vágó, 1945-ben kelt és a bencés jószágkormányzóknak címzett körlevelében,⁶ hogy a rend vagyona célvagyon, vagyis elsősorban a magyar oktatás és köznevelés céljait szolgálja, valamint ez biztosítja a pannonhalmi egyházmegye és más egyházmegyékben a bencések vezetése alatt álló plébániák működését. Ebből tartották el magukat a szerzetesek, akik közül többen komoly tudományos tevékenységet folytattak, néhányan egyetemeken is tanítottak, és ezzel az egyetemes magyar kultúra ügyét szolgálták.⁷ Ez az állítás bennfoglaltan azt is feltételezte, hogy a bencés apátságok

³ Kövér, 2018. 80–87.

⁴ Kaposi, 2002. 229–230.

⁵ Csóka, 1969. II. 870.

⁶ PFL FL FH 166/1945.

⁷ A teljesség igénye nélkül gondoljunk csak Czuczor Gergely, Jedlik Ányos, Rónay Jácint, Rómer Flóris vagy Erdélyi László munkásságára.

birtokain olyan szakszerű gazdálkodás folyt, amiből valóban el tudta tartani a rend tagjait, és fenn tudta tartani a rendre bízott oktatási intézményeket és plébániákat. Munkám egyik alapkérdése éppen ez: vajon tényleg elegendő nyereséget termeltek az uradalmak ahhoz, hogy a bencés rend meg tudjon felelni az uralkodó által 1802-ben megfogalmazott céloknak?

Az uradalomtörténettel foglalkozó szakirodalom, amint azt majd a következő fejezetben látni fogjuk, már többször, több helyen és több korszakban tárgyalta a bencés uradalmak történetét, de mindig csak egy-egy szegmensét vizsgálva. Amire én kísérletet teszek, az az, hogy a szakirodalom eredményeinek összegyűjtésével, és a hiányzó elemek kiegészítésével átfogóbb képet adjak a főapátság gazdálkodásának egy konkrét időszakáról, nevezetesen a dualizmus idején folytatott kapitalista gazdálkodásáról. Ez a második vállalásom, vagyis feltérképezni a piacra termelő nagybirtok jövedelemorientált szervezetének problémáit – amitávol áll a kertészkedő szerzetes középkori ideájától!

E második vállalásom kétségtelen veszélye, hogy csak egy statikus leírást ad az uradalomról és a rendi gazdálkodás mikéntjéről, ami önmagában nélkülözhetetlen és megoldásra váró feladat, de korántsem elegendő. A disszertációm harmadik célja ezért éppen az lenne, hogy ezt a statikus képet dinamizálja és analizálja. Az eddigi olvasmányaim alapján azt látom, hogy sokak fejében egyfajta idealizált kép él a régi szerzetesi gazdálkodásáról, így a 19–20. századi uradalmi gazdálkodásról is. Ezzel szemben a kortársak szemében az egyházi „holt kéz” sokszor egyet jelentett az elmaradott gazdálkodással és a veszteséges termeléssel. A bencés rendtörténetírók, és a nyomdokaikon járó kutatók a győzedelmes egyház képének mintájára egyenes vonalú, egyenletes fejlődési folyamatként írják le a bencés gazdálkodás jelenségeit is. Ez a folyamat a napóleoni háborúk idején az államtól „lelakott” állapotban visszakapott uradalom bemutatásával kezdődik, a jobbágyfelszabadítás fordulatának köszönhetően lassan talpra álló, majd a dualizmus idejének prosperáló időszakával folytatódik, ahonnan egyenes út vezetett egészen az 1945-ben bekövetkezett sajnálatos „földreformig”. Problémák persze többször adódtak, különösen az 1920-as évek válságos éveiben, de ezeket a helyzeteket a talpraesett főapátok mindig remekül megoldották, egészen a kommunista hatalomátvételig. Ez az idealizált kép a rendszerváltás után is tovább élt, különösen a turisztikai célból készült prospektusban és a sajtótermékek hasábjain, ahol kifejezetten mintagazdaságként említették a főapátság uradalmát.⁸ Írásom harmadik célja ezt az idealizált képet közelebb hozni

⁸ A teljesség igénye nélkül lásd az alábbi két példát: „A bencések honosítottak meg Magyarországon egyes olyan technikákat, amelyek az agrárium számára fontosak voltak, s a rend mintagazdaságot is alapított.” Szent István ezeréves állama. Vasárnap Reggel, 23. évfolyam, 34. szám. 2020. augusztus 22., 4.; vagy a bencésekre

a valósághoz, vagyis az, hogy a 19. századi gazdasági folyamatok kihívásaira adott rendi válaszokat feltárjam, hiszen magától értetődő tény, hogy a rendi birtokok is ki voltak szolgáltatva a Monarchiában, Európában és végeredményben a világgazdaságban lejátszódó gazdasági folyamatoknak. Fontos kérdés számomra, hogy vajon tetten érhető-e olyan válaszlépés vagy olyan innováció, mely kifejezetten az egyházi, vagy akár csak a bencés birtokokra volt jellemző.

Különösen is meg szeretném vizsgálni, hogy milyen módon zajlott le a bencés rend uradalmi gazdálkodásának modernizációja. A 19. század elején még a termelés bővítésén alapuló extenzív gazdálkodás volt a jellemző a rendi birtokok túlnyomó részén, amit fokozatosan az állandó tőkebefektetést igénylő, de minőségi változtatásokon alapuló intenzív gazdálkodás váltott fel. A szakirodalomból jól ismert folyamat, hogy a 19. század végén a gazdaság, és benne a mezőgazdaság fejlődése új lendületet kapott, melynek keretében általánossá vált az uradalmak modernizációja, vagyis a profitorientált mezőgazdasági üzemek megjelenése. Az ingatlantulajdonosok célja a földbirtokban fekvő tőkék után megszerezhető jövedelem maximalizálása volt, amit csak tervezett üzemi folyamatok végrehajtása révén lehetett elérni. Magyarországon az uradalmak korszerűsítése külső tőkebevonás nélkül nem tudott megvalósulni, a modernizációs törekvéseknek a gyakorlatba történő átültetésében pedig jelentős szerep jutott az állami szerepvállalásnak, gondoljunk csak a mezőgazdasági szakigazgatás kiépítésére, a mezőgazdasági szakoktatás fejlesztésére, vagy az állami kísérleti telepek hálózatának felállítására. A negyedik és talán leglényegesebb vállalásom tehát, a bencés birtokokon végbemenő modernizációs folyamat bemutatása, különös tekintettel az intenzív gazdálkodási formák és az üzemtervezés folyamatára.

1.3. A kutatás historiográfiai háttere

A bencés rend magyarországi története az egyik legkutatottabb témája a magyar egyháztörténetírásnak, és számos vonatkozásban a köztörténetírás is többször vizsgálat tárgyává tette a rend működését. Ezeknek a kutatásoknak a fókusza elsősorban a középkorra esett, de a modern történetírás kibontakozásával a 17–18. századi rendtörténet is az érdeklődés előterébe került. Némileg a pozitivisták történetírás hozadékaként és az államalapítás ezeréves ünnepelésének sodrában született meg A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története címet

vonatkoztatva: „Az ő birtokaik mintagazdaságok voltak, fontos volt tudományos és tanítói munkásságuk.” Iskoláink fényes korszakai. Esti Hírlap, 41. évfolyam, 65. szám. 1996. március 22., 15.

viselő tizenkét – a dupla VI. és XII. köteteknek köszönhetően valójában tizennégy – kötetes rendtörténeti monográfia gondolata,⁹ mely az államalapítástól kezdődően egészen a 19. század végéig vizsgálta a rend történetét. Ebben a sorozatban minden korszakhoz és minden működő apátság bemutatásához kapcsolódva sor került a birtoktörténet vizsgálatára, így ez a nagyszabású vállalkozás kiindulópontja lett a jelen írásomnak is.¹⁰

A kutatás másik előzményének a 20. század közepén kibontakozó uradalomtörténettel foglalkozó gazdaságtörténeti munkákat tekinthetjük. A Domanovszky Sándor és tanítványai által végzett iskolateremtő munka az 1930-as években kezdődött, és a Pázmány Péter Tudományegyetemen a Magyar Művelődéstörténeti Intézetének keretei között folyt. Az 1930 és 1938 közt megjelent Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez című sorozat tizenöt kötetéből nyolc foglalkozott valamelyik nagybirtok gazdálkodásával, de ezen monográfiák fókuszában többnyire a 16–17. századi majorsági gazdálkodás és ennek társadalmi vetületei álltak.¹¹ A második világháborút követő politikai átrendeződés egyáltalán nem kedvezett az 1930-as években megkezdett munka folytatásának. A gazdaságtörténet vizsgálata háttérbe szorult, és a másodrangúnak tekintett helytörténetírással került egyszintre. Először Szabad György 1957-ben megjelent, a tatai és gesztesi Esterházy-uradalom gazdaságtörténetét tárgyaló munkája próbálta meg áttörni a hallgatás falát, de csak az 1970-es években kapott új lendületet az uradalomtörténet kutatása. Ennek előfutára Für Lajos 1969-ben megjelent, a csákvári Esterházy-uradalommal foglalkozó munkája volt,¹² amit az 1975-ben kiadott akasztó-vésztői uradalomtörténet követett. Ez részben már a 20. század első felének gazdálkodását is vizsgálta, míg Erdész Ádám 1986-ban napvilágot látott mezőhegyesi monográfiája már ezt az időszakot tekintette fő kutatási területnek.¹³ A gazdaságtörténeti kérdéseken túl egyre több munka foglalkozott birtokigazgatási kérdésekkel. A hierarchia mögött rejlő valóságos társadalmi viszonyok értékelésében Wellmann Imrének volt fontos szerepe, aki a gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása kapcsán elsőként figyelt fel a problémára.¹⁴ Legújabban Szilágyi Adrienn foglalkozott a Békés vármegyei Harrucken-uradalom történetével, az ő munkájának középpontjában is elsősorban társadalomtörténeti problémák állnak.¹⁵

⁹ PRT I–XII. B

¹⁰ Itt kell megemlítenem Sólomos Szilveszter munkásságát is, aki a 19. századi rendtörténetnek önálló könyvet szentelt (Sólomos, 1999.), ez azonban csak minimális gazdaságtörténeti adatokat tartalmaz. A balatonfüredi bencés jelenléttel foglalkozó monográfiája (Sólomos, 2003.) viszont jó kiindulópont a fürdő történetének vizsgálatához.

¹¹ Fülöp, 1996. 101–102.

¹² Szabad, 1957. és Für, 1969.

¹³ Oláh, 1975. és Erdész, 1986.

¹⁴ Szilágyi, 2018. 23–24.

¹⁵ Szilágyi, 2018.

A bencés uradalomtörténet szempontjából releváns nyugat-magyarországi nagybirtokok gazdasági és társadalmi kérdéseivel az utóbbi évtizedekben számos kutató foglalkozott. A már említett Szabd György és Für Lajos az Esterházy család Komárom és Esztergom vármegyei birtokainak történetét tárgyaló kötetek kivül, a Batthyány család Rohonc–szalónaki uradalmát Zimány Vera vizsgálta, az enyingi Batthyány-uradalom történetét Demeter Zsófia tárta fel, míg Kaposi Zoltán kutatásainak középpontjában az „*uradalmas Somogy*” állt.¹⁶

A téma iránt különösen érdeklődő kutatók számára 2009-ben szervezték meg először az Országos Uradalomtörténeti Konferenciát, és 2018-ig bezárólag tíz ilyen tudományos ülésre került sor. Az első konferenciákon elhangzott előadások a *Discussiones Neogradienses* sorozatban írásos formában is napvilágot láttak,¹⁷ majd 2015-től kezdődően *Dominium* címmel önálló sorozatban kerültek kiadásra az előadások. A tanulmánykötetek szerkesztője, a konferenciák lelkes szervezője Szirácsik Éva volt, a szakmai lektorálást Kaposi Zoltán végezte. Az öt kötetben harmincnégy szerző hetvenhat írása jelent meg, és a szerzők között a történettudomány hivatásos művelői mellett különböző gyűjtemények munkatársai, levéltárosok és muzeológusok is helyet kaptak, és néhány PhD hallgatónak is lehetősége nyílt egy-egy publikáció elkészítésére. A sokszínű szerzőgárdához igazodva az írások tematikája és időhatára is rendkívül változatos volt, ezért nem könnyű általános érvényű megállapításokat tenni a sorozat egészéről. Az írások többsége a korszakunkat megelőző időszakból származik, így Nagyváthy János munkásságával és a keszthelyi Festetics-uradalommal Lukács Gábor és Tóth Éva, valamint Kurucz György foglalkozott;¹⁸ Borsy Judit a pécsváradi közalapítványi uradalmának működését vizsgálta több írásában;¹⁹ míg Czeglédi Noémi Grassalkovichok, Gál Edit az Orczyak, Gyulai Éva a Rákócziak, Huszár Mihály a Forgáchok, Szirácsik Éva a Koháryak gazdálkodását elemezte.²⁰ Egy-egy egyházi birtokok történetét Fülöp Éva Mária, Horváth István és e sorok szerzője tárgyalta.²¹

A 20. századi uradalomtörténeti írások vonulatában jelentek meg az első egyházi és szerzetesi birtokokról készül monográfiák is. Az úttörő Gerendás Ernő volt, aki az esztergomi káptalan garamszentbenedeki uradalmának 18. századi gazdálkodását elemezte, majd Bodrog György a ciszterci rend előszállási birtokain zajló gazdálkodását dolgozta fel, Tóth Tibor pedig a piarista rend mernyei uradalmának működését elemezte egészen újszerű kvantitatív

¹⁶ Zimányi, 1968., Demeter, 2013., Kaposi, 2019.

¹⁷ Szirácsik, 2010., Szirácsik, 2011., Szirácsik, 2012., Szirácsik, 2013.

¹⁸ A teljesség igénye nélkül: Lukács–Tóth, 2016., Lukács–Tóth, 2017., Kurucz, 2017.

¹⁹ A teljesség igénye nélkül: Borsy, 2015., Borsy, 2017., Borsy 2019.

²⁰ A teljesség igénye nélkül: Czeglédi, 2017., Gál, 2015., Gyulai, 2019., Huszár, 2018., Szirácsik, 2017.

²¹ A teljesség igénye nélkül: Fülöp, 2015b., Horváth, 2015., Horváth, 2018., Boros, 2016., Boros, 2017.

megközelítésben és 1848-as időhatárral.²² A bencés rend birtokainak kutatói közül Tóth J. Aldemárt kell elsőként megemlítenem, aki a Pannonhalmi Főapátság uradalmát mutatta be a 18. századi források segítségével, Magyar Eszter pedig hasonló munkát végzett a tihanyi apátság 17–18. századi gazdálkodását feltáró írása keretében.²³

Külön ki kell emelnem a bencés uradalomtörténet legjobb ismerőjének, Fülöp Éva Máriának a nevét, aki számtalan írásában, tanulmányokban, de leginkább az 1995-ben megjelent, és a magyarországi bencések birtokainak gazdasági irányítását bemutató monográfiájában foglalkozott az általam is vizsgált témával.²⁴ Ezek a munkák – akárcsak a sorok szerzőjének korábbi írásai – több oknál fogva nem adnak, és témaválasztásuknál fogva nem is adhatnak teljes képet a bencés rendnek a dualizmus kori gazdálkodásáról. Fülöp írásai többnyire egy-egy résztémát vesznek alapos vizsgálat alá, és azt több korszakon átívelően tárgyalják, többnyire 1848-tól 1945-ig.²⁵ Legkiemelkedőbb munkája a rendkormányzat és a gazdasági kormányzat kapcsolatának vizsgáló *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1849)* című kötet a maga idejében, vagyis az 1990-es évek közepén, újszerű és hiánypótló munka volt. Ennek keretében bemutatta a bencés rend birtokain folyó gazdálkodást irányító és szervező közegeket, a stratégiai döntéseket hozó szervezetektől kezdődően, a mezőgazdasági munkákat szervező és irányító tisztikaron át, egészen a cselédség munkáját felügyelő hajdúig bezárólag. Alapos áttekintést adott a gazdaságirányítás átfogó kérdéseiről, de részletekbe menően nem tárgyalta a gazdálkodás egyes ágazatait, és azok eredményességét sem vizsgálta, bár későbbi írásaiban egy-egy esettanulmány vagy forrásközlés révén bepillantást nyerhetünk az erdőgazdálkodás vagy a marhatenyésztés kérdéskörébe.²⁶ Ezek az írások egyrészt nagyon inspiráltak a jelen kutatás elkezdésekor, másrészt nagy segítségemre voltak a dolgozatom megírása során, ugyanakkor számos kérdést is felvetettek bennem. Leginkább arra voltam kíváncsi, hogy egy-egy részterületen tapasztalt jelenségeket mennyire tekinthetünk a rend egészére érvényesnek, vagy úgy is fogalmazhatok, hogy ezek az eredmények miként integrálhatóak egy nagyobb, átfogóbb képbe.

Ugyanezt a kérdést más szerzők munkái kapcsán is fel lehet tenni, különösen a részterületeket nagy mélységben feltáró feldolgozások kapcsán, gondolok itt a szőlőtermesztés

²² Gerendás, 1934., Bodrog, 1966., Tóth, 1978.

²³ Tóth, 1998., Magyar, 1984.

²⁴ Fülöp, 1995.

²⁵ Ilyen például a tihanyi apátság szántópusztai gazdaságának agártörténetét vizsgáló tanulmány: Fülöp, 1985.

²⁶ A több korszakon átívelő résztema feldolgozására jó példa: Fülöp, 1995. Az esettanulmányokra lásd: Fülöp, 1987., Fülöp, 1989., Fülöp, 2019. Lásd még Fülöp Éva Mária felhasznált írásainak jegyzékét a bibliográfiában.

és borkészítés, vagy a gyógynövénytermesztés és feldolgozás területén elért eredményekre.²⁷ Utóbbinak a nagyüzemi keretek közé történő beillesztésére a két világháború között került sor, előzményei pedig a korábbi évszázadokra nyúlnak vissza, így ez a továbbiakban nem képezi írásom tárgyát; de a szőlészet és borászat történetének, a főapátság pincészete 2009-ben történt újrainvitása kapcsán keletkezett és rendkívül kimerítő feldolgozása számos olyan új eredményt hozott, amit e munka során is használnom kell. Összességében azt kell tehát mondanom, hogy bár számos alapos tanulmány, részletekbe menő elemzés és kiérlelt dolgozat született bencés gazdálkodás dualizmus kori időszakából, az összkép valahogy mégis töredezett. Kérdés, hogy milyen módon lehetne ezt a töredezett képet áttekinthetőbbé tenni.

1.4. A feldolgozás menete

A dolgozatom elkészítése során a primer és szekunder forrásokat egyaránt igyekeztem bevonni a kutatásba. Az általános gazdaságtörténeti irodalom mellett a rendtörténeti munkák gazdasági vonatkozású fejezeteit is számba vettem. A primer források többsége a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárból származik, de a győri, veszprémi és mosonmagyaróvári levéltárakban is végeztem kutatásokat. A könyvtári munkához a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár gazdaságtörténeti munkákban is meglepően gazdag gyűjteménye mellett, az Országos Szabó Ervin Könyvtár és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár segítségét vettem igénybe.

Első lépésben – egy rövid rendtörténeti és gazdaságtörténeti bevezetőt követően – a szakirodalom segítségével próbálom meg bemutatni mindazt, amit a bencés rend dualizmus kori rendkormányzatáról és gazdasági kormányzatáról az elődeim munkássága nyomán biztosan tudni lehet. A második lépés néhány olyan terület vizsgálata, ahol mélyebb kutatómunka révén az összkép megrajzolásához még hiányzó elemek felbukkanása várható. Ennek keretében előbb a főapátság uradalmának győri és komáromi kerületit teszem levéltári források bevonásával részletes elemzés tárgyává, majd két filiális apátság, a bakonybéli és a dömölki apátság uradalma kerül górcső alá. Harmadik lépésben a gazdálkodás főbb kontúrjainak megrajzolása következik. Egy kissé hátrébb lépve, a mezőgazdaság egyes ágazatainak a bencés birtokokon való jelenlétét, súlyát és eredményességét vizsgálom meg a növénytermesztéstől kezdődően, az állattenyésztésen át, az erdőgazdálkodásig bezárólag. Végül néhány elemző fejezetben a rend gazdálkodásának egészét, benne az uradalmi üzemtervezés rendjét és gyakorlatát, a rendi tőkék állapotát vizsgálom, és legvégül a gazdálkodás mérlegét igyekszem megvonni.

²⁷ Lásd Dénesi Tamás és Csoma Zsigmond írásainak jegyzékét a bibliográfiában. A gyógynövénytermesztésre lásd még: W. Nagy, 1985.

Munkám során a fent említett szakirodalmi feldolgozásokon túlmenően nagy mennyiségű levéltári forrás bevonása révén szeretnék a korábbi kutatásokhoz képest többletet nyújtani. A levéltári források túlnyomó többsége a Pannonhalmi Főapátság Levéltár iratai közül kerül felhasználásra. Ezek egy része a Főapáti Levéltárban található, másik fele a Gazdasági Levéltár részét képezi. Az első egységből a főapátok levelezését, iktatott iratait és a külön kezelt gazdasági iratokat használtam eredményesen, az utóbbiból a Központi Jószághatóság jegyzőkönyveit, a Számvevőség vegyes, de tematikusan csoportosított iratait forgattam nagy haszonnal.

Külön is szeretném felhívni a figyelmet a káptalani iratokra, melyeket dolgozatomban első számú forrásának tekintettem és amire különösen a gazdálkodás értékelésénél támaszkodtam. A Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban 1840 és 1941 közötti időszakból tizennyolc dobozban maradtak fenn káptalani iratok, aminek terjedelme eléri a két iratfolyómétert. Ideális esetben háromévente került sor az úgynevezett nagykáptalan összehívására, melyen a rend egészének képviselői vettek részt, és – egy nagyon rossz és félrevezető fordulattal élve – „rendi parlamentnek” is tekinthető. A tanácskozás a főapát nyitóbeszédével indult, aminek egy példányát, néha a fogalmazványát is megőrizték. Ez a szöveg többnyire a káptalani ülés menetét rögzítő jegyzőkönyvben is feljegyzésre került, hiszen ebben értékelte a főapát a két káptalan között eltelt ciklus legfontosabb eseményeit. Ezután alakultak meg a káptalani szakbizottságok, köztük a gazdasági bizottság is, ami az előterjesztés értékelése után határozati javaslatokat terjesztett a káptalan elé. Ez az előterjesztés többnyire az adott területért felelős elöljáró munkája, esetünkben a központi jószághatóság vagy a számvevő készítette el.²⁸ Egy-egy káptalani ciklus értékelése során rendkívül nagymennyiségű számadattal kellett dolgozni, de csak ennek segítségével lehetett reálisan értékelni az elért eredményeket, vagy feltárni a hiányosságokat. Ezeket az adatokat külön mellékletekben összegezték, majd a bizottsági tárgyalás után a plenáris ülésen vitatták meg, végül a jegyzőkönyvbe bevezetett határozattal zárták le. Összességében tehát három irattípust forgattam nagy haszonnal, nevezetesen a főapáti előterjesztéseket, ezek gazdasági mellékleteit, valamint a plenáris és bizottsági ülések jegyzőkönyveit.

²⁸ Így például az 1869-es káptalan gazdasági előterjesztésének egyik fejezetének előlapjára egy zárójeles megjegyzést vezettek rá: „*E helyet Engelbert írta*”, vagyis Holler Engelbert központi jószághatóság készíttette a vonatkozó részt. PFL FL KI 1869. *Sec. II. A gazdaság kezelésére vonatkozó jelentés*. A Fehér Ipoly főapát idejéből származó gazdasági előterjesztésekről is egyértelműen állítható, hogy Horváth Bálint főszámvevő által összeállított anyagról van szó, melyet a rendelkezésére álló gazdasági kimutatások alapján szerkesztett egybe. Lásd a kimutatások aláírásait: PFL FL KI 1901. *Kimutatások*, 1–17. füzet.

Hasonlóan értékes és hasznos irategyütteseket találhatunk a Gazdasági Levéltárban is. Ezek közül legtöbbször a Központi Jóságkormány jegyzőkönyveinek sorozatát használtam. Ez az irattípus a vegyes gazdasági kötetek sorozatából került elő körülbelül tíz évvel ezelőtt, több részletben. Az összesen 7 kötetből álló sorozat az 1872 és 1921 között tartott ülések jegyzőkönyveit tartalmazza. Ez az irattípus különösen is alkalmas volt arra, hogy az intenzív gazdálkodás felé tett modernizációs lépéseket rekonstruáljam belőle. A jegyzőkönyvekhez hasonlóan elkerülte a kutatók figyelmét a gazdasági üzemtervek sorozata, melyek szintén több helyről kerültek elő, és jelenleg Üzemtervek címmel önálló sorozatot alkot a Számvevőség iratai között. Végül nagyon izgalmas, de talán túlságosan aprólékos forrásnak számít a Számvevőség gazdaságonként csoportosított vegyes iratainak gyűjteménye, mely egy-egy gazdaságból beérkezett különböző irattípusok utólagos rendezéssel összeállított gyűjteménye. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, számos esetben hiánypótló adatokat sikerült benne találnom egy-egy részletkérdés kapcsán.

2. Gazdaságtörténeti bevezetés

Mielőtt hozzá kezdenék mondandóm bővebb kifejtésére vessünk egy pillantást magára a dualizmus korára, különösen a korszak gazdasági viszonyaira, hiszen csak ennek ismeretében tudjuk elhelyezni témánkat a megfelelő kontextusba. 1867-ben a kiegyezéssel egy olyan sajátosan kétpólusú államforma jött létre Ausztria és Magyarország dominanciájával, melyre korábban nem sok példa volt a történelemben. Az új állam, az Osztrák–Magyar Monarchia egyszerre volt perszonálunió és reálunió, mert a közös uralkodó személye mellett közös minisztériumai és közösen intézendő ügyei is voltak, mint például a pénzrendszer, a jegybank, a közös vámpolitika és a kereskedelmi ügyek. A kiegyezés konstrukciója szerint gazdaságilag egyik fél sem volt alárendelve a másiknak, de a kiegyezés pillanatában Magyarország magára vállalta az osztrák államadósság egyrészét, és az államapparátus működtetéséhez 30 %-os kvótával járult hozzá. Ezen kívül külön vám- és kereskedelmi szövetség megkötésére is sor került.²⁹ Ezen keretek figyelembe vétele mellett a dualizmus kora mégiscsak a szabad tőkeáramlás és tőkefelhalmozás korszaka volt, melynek során a kapitalista gazdálkodás a virágkorát érte. De milyen úton járt a magyar gazdaság fejlődése a 19. században?

2.1. A mezőgazdaság modernizációja Magyarországon a 19. században

²⁹ Kozári, 2005. 9–10. és 28.

Magyarországon a tőkés gazdasági termelés kibontakozása előtt számos akadály tornyosult a 19. század elején. Ezek lebontása a reformkor nemzedékének lassú, de kitartó munkájának, a forradalom és szabadságharc radikális intézkedéseinek, és az abszolutista kormányzat oktrojált jogrendjének egyszerre volt köszönhető. Ezen akadályok között a banki hitelek hiánya és a jobbágyrendszer jelentette a legnagyobb problémát, de a fejletlen infrastruktúra és az elavult termelési technikák korszerűsítése egyaránt elodázhatatlan feladatnak tűnt.

A modern polgári fejlődés megindulásának a polgárok joginak egyenlőségén kellett nyugodnia, ezért elengedhetetlen volt, hogy a magyar szabadságharc leverése ellenére a Habsburg kormányzat is magáévá tegye a jobbágyfelszabadítás eszméjét és gyakorlatát egyaránt. Az egyik fő problémát már a reformkori országgyűléseknek is éppen az okozta, hogy miként lehet a jogfosztott jobbágyságot tulajdonhoz juttatni a földesurak tulajdonjogának sérelme nélkül. E feszültség feloldására az örökváltság különböző formáinak törvénybe iktatása csak az első lépéseket jelenthette. A folyamat lassúságát jelzi, hogy bár már az 1832-ben megnyitott diéta is tárgyalta a kérdést, a jobbágyok birtokbírhatási jogát csak az 1844-es törvénycikkek közé sikerült beilleszteni.³⁰ Az 1848-a április törvények és az azt kiegészítő rendelkezések lehetővé tették, hogy a felszabadult jobbágyok földállományának túlnyomó többsége ténylegesen is szabad paraszti tulajdonba kerüljön. A feudális eredetű, a személyes függésen alapuló jogviszony felszámolása pedig utat nyitott nemcsak a szabad birtokforgalom, hanem ezzel együtt a munkaerő szabad áramlása előtt is.³¹

A szabadságjogok kiterjesztése és a törvény előtti egyenlőség ugyanakkor nem jelentette azt, hogy maradéktalanul sikerült rendezni az egykori úrbéresek és a földbirtokosok viszonyát. Ahogy Gunst Péter sommásan megfogalmazta, az „... 1848. évi átalakulásból visszamaradtak olyan kérdések, amelyeknek rendezése a Monarchia mindkét felén még évtizedekre elhúzódott (például Magyarországon az allodiális földön élő parasztok felszabadítása, a szőlődézsma kérdése stb.), ezek azonban érdemben nem módosítottak a helyzeten: 1848 alapvető átalakulást hozott a Habsburg Birodalomban, amelynek lényege a kapitalista tulajdonviszonyok uralomra kerülése a mezőgazdaságban. Ez rövidesen meghozta a maga következményeit a mezőgazdasági termelés technikájában és technológiájában is.”³²

A bécsi kormányzat hosszas előkészítő munka után az 1853 februárjában kiadott úrbéri pátens révén szabályozta a jobbágyfelszabadítás után még függőben maradt kérdéseket, és az

³⁰ Orosz, 1998. 63–64.

³¹ Szabad, 1979. 525.

³² Gunst, 1995. 1224.

elkülönítési és rendezési munkálatokat az e célból létrehozott úrbéri bíróságokra bízta. Ezek megalakítására azonban csak 1856 végén került sor, ami tovább késleltette a tulajdonviszonyok megszilárdulását. Ráadásul tagosításokra csak abban az esetben kerülhetett sor, ha az egykori földesurak ezt 1857-ig kérték, ellenkező esetben csak az új földtulajdonosok többségének kérelmére lehetett végrehajtani. Külön feladatot és ezzel együtt komoly visszaélési lehetőséget jelentett a maradványföldek, az irtásföldek és a majorsági zsellérek helyzetének rendezése, valamint a szőlődézsma eltörlésének, illetve megváltásának kérdése. Utóbbit 1868-ban külön törvénnyel is szabályozni kellett. 1864-ben a birtokrendezés alá tartozó 9 068 község 43,3 %-ában fejezték be az úrbéri pereket, de 47,7 %-ában még folyamatban voltak az eljárások. 1871-ben a perek 20 %-a még mindig nem zárult le, ezért újabb törvényt hoztak az úrbérendezés folyamatának befejezése érdekében.³³ Mindezek nem változtattak azon a tényen, hogy az országban egyeduralkodó maradt a nagybirtokrendszer, és Magyarországot a parasztság nagy tömegeinek földnélkülisége jellemezte az egész dualizmus folyamán.

2.2. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének feltételei

A 19. század második felében az Európa szerte meginduló gyors iparosodás jelenős felvevőpiacot biztosított a mezőgazdasági termékeknek. A szabadkereskedelem elvének átültetése a gyakorlatba, a jelentős infrastrukturális fejlesztések – esetünkben elsősorban a vasútépítés – és a külpolitikai fejleményeknek köszönhetően az 1850-es és 1860-as években kedvező körülmények között lehetett elhelyezni az európai piacokon a magyar agrárium termékeit. A Monarchia növekedő piacainak kiaknázásában pedig kulcsszerepe volt a belső vámhatárok 1850-ben történt eltörlésének.³⁴ Mindezen körülmények kihasználáshoz elengedhetetlen volt a polgári tulajdonná vált nagybirtokok korszerűsítése, amihez pedig elsősorban tőkére volt szükség.

Az elveszített úrbériségek mellett az állami kárpótlás késlekedése jelentette a legnagyobb nehézséget, hiszen az államkincstárban nem volt erre a célra elegendő fedezet, ezért a megoldást egy földtehermentesítési alap létrehozása jelentette. Innen 5 %-os kamatozású, sorsolás útján beváltandó kármentesítési kötvények formájában folyósították a jobbágytelkek arányában megítélt kártérítési összegeket. A remélt kártérítés, tehát éppen az átmenet legnehezebb időszakában nem segített a birtokosok tőkehiányán. Ennek ellenére az abszolutista kormányzás másfél évtizede alatt az Osztrák Nemzeti Bank és a hazai pénzüzetek által

³³ Vörös, 1976. 38–41.

³⁴ Szuhay, 1998. 141.

folyósított jelzáloghitelek összege a 8,5-szeresére növekedett, melynek döntő többségét a nagybirtokosok vették fel.³⁵

A mezőgazdaság kapitalista átalakulásának a tőkehiány mellett a munkaerőhiány volt a másik sarkalatos pontja. Ennek oka, hogy a robot eltörlése, és a tagosítás után megszerzett terjedelmes puszták feltörése és művelése az egykori javadalmások munkaerőigényét hirtelen megnövelte. Bár az ország lakossága jelentősen gyarapodott, a népesség egyenetlenül oszlott meg a különböző régiók között. A legsűrűbben lakott vármegyék a Nyugat–Dunántúlon voltak, míg az alföldi vármegyékben a 18. századi telepítések ellenére is alacsony maradt a népsűrűség. A tőkehiány arra ösztönözte a nagybirtokosokat – amennyiben nem talált a birtokai közelében elegendő munkaerőt –, hogy részes művelés keretében adjanak át földeket az arra vállalkozóknak, akiket így hosszabb ideig le tudtak kötni, és amellet, hogy a termény felét vagy harmadát megkapták, egyéb mellékszolgáltatásokra is hajlandók voltak. Különösen a munkaerő-igényes kapásnövények termesztése esetében terjedt el ez az alkalmazási forma, de a hatvanas évek végére jelentősége csökkent, és a kiegyezés után mind a részes bérletek, mind az egyéb ledolgozási formák jelentősége csökkent, de teljesen soha nem tűnt el. Miután a nagybirtokok hiteligenyei teljesítésének a dualizmus idején már nem volt akadálya a részes művelést a napszámosok alkalmazása váltotta fel.³⁶ A mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásával párhuzamosan és az intenzív gazdálkodás egyes elemeinek fokozatos bevezetésével tovább nőtt az uradalmak munkaerőigénye, amit a cselédség számának szaporításával és az egész éven át foglalkoztatott iparosok (bognár, kovács, gépész stb.) állandó alkalmazásával lehetett kielégíteni.³⁷ A földbirtokosok szempontjából további előrelépést jelentetett az emberi munkaerőt részben kiváltó gépek fokozatos elterjedése. Mivel a jelentős tőkeigényű beruházások közé tartozott, csak kiegyezés után tudott teret nyerni az uradalmak gépesítettsége. Az 1840-es években mindössze négy cséplőgép volt az országban, másfél évtized múlva már négyszáz, az 1871-es összeírás idején pedig az öt és félezret is meghaladta a számuk, aminek 43 %-a már gőzcséplőgép volt. Ugyanebben a negyedszázadban zajlott le a faeke–vaseke eszközváltás is, és 1895-ben már 159 gőzeke is használatban volt. A gépesítés tekintetében is a Dunántúl és a Felvidék északnyugati része volt a legkedvezőbb helyzetben.³⁸

2.3. Az infrastruktúra fejlesztése: a vasút

³⁵ Vörös, 1976. 13–16.

³⁶ Vörös, 1976. 66–69.

³⁷ Vörös, 1976. 71.

³⁸ Szuhay, 1998. 144.

„Annak felismerése, hogy a közlekedés gyökeres átalakítása – s általa a személy- és áruforgalom előmozdítása – egyik alapfeltétele a gazdasági-társadalmi fejlődésnek egyidős volt Magyarországon a feudalizmus válságából való kiútkereséssel.” Ezzel a felütéssel kezdte Szabad György a „tízkötetes” Magyarország története monográfiájának vonatkozó fejezetét.³⁹ Teljes joggal hiszen a föld szabad birtoklása, a pénzügyi eszközök rendelkezésre állása és a szabad munkaerő mellett a piacokra való eljutás is nélkülözhetetlen tényező volt Magyarország gazdaságának, és benne a mezőgazdaság modernizálásának. A reformkorban megkezdett Tisza és Duna szabályozása mellett a vasútépítés terén is megtörténtek az első lépések, és 1848-ban törvénybe iktatták az országban építendő vasúthálózat tervét. A Pest és Pozsony közti fővonal átadására 1850-ben került sor, majd sorra kapcsolódtak be a vasúti hálózatba az ország nagyvárosai (1854: Szeged, 1857: Temesvár és Debrecen, 1858: Arad és Nagyvárad, 1859: Miskolc). A francia, osztrák, belga és délnémet tőke bevonásával kiépülő hálózat egyszerre szolgálta a birodalmi hadvezetés érdekeit, a Magyarország beolvasztásának politikai céljait és a befektetők üzleti érdekeit.⁴⁰ Ugyanakkor a hazai gazdaság szereplőinek is érdekében állt a további bővítés, ami a kiegyezést követő évtizedben újabb lendületet kapott. A vasútláz éveiben átlagosan évi 582 kilométerrel bővült a hálózat, amibe Erdély mellett Kárpátalja vármegyéit is bekapcsolták. Az 1873-as válságig terjedő időszak talán legfontosabb fejlesztése a Zákány–Zágráb és a Károlyváros–Fiume vonalak létrejötte volt. Az 1882 és 1899 tartó harmadik hullámban átlagosan 541 kilométer pályatest készült el, melynek 80 %-a úgynevezett helyi érdekű vasút volt. Ennek finanszírozásában a magyaránú német tőke mellett már a hazai bankok is részt vettek.⁴¹

A század végére az ország területén lényegében kiépült az út és vasúthálózat, így a peremvidék termékei is bekerülhettek a gazdaság vérkeringésébe. A mezőgazdaság és az erre épülő feldolgozóipar továbbra is vezető szerepet vitt a magyar gazdaság egészében, hiszen az exporttermékek 60 %-a még mindig az agráriumból származott, és az összlakosságnak több mint a fele a mezőgazdaságból élt. Az amerikai és orosz gabona megjelenése okozott ugyan némi piacvesztést, de a Monarchia dinamikusan fejlődő nyugati felének védett piaca még képes volt felvenni a magyar termékeket. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált a korszak agrárszakemberei előtt, hogy további bővülést és nyereséges termelést csak az intenzív gazdálkodási megoldások elterjedése révén lehet elérni. A folyó közeli területek ármentesítése mellett, és a bérletrendszer magyaránú terjedésével párhuzamosan fokozódott a mezőgazdasági

³⁹ Szabad, 1979. 566.

⁴⁰ Szabad, 1979. 566–567.

⁴¹ Kövér, 1982. 75–78.

üzemek gépesítése, terjedt a műtrágyák használata. A belterjes gazdálkodás terjedése révén nőtt a kapásnövények és a szalastakarmányok vetésterülete, ami az állattartásban is változásokat hozott. A juhtenyésztés visszaszorult, míg a szarvasmarhatenyésztés egyre nagyobb teret nyert. A marhahízalók mellett, különösen a nagyvárosok közelében, új tehenészetek jöttek létre, melyek a nagyobb tejhozamú nyugati fajták tartását preferálták. Ugyancsak a városi piacok hívták életre a kifejezetten zöldség- és gyümölcsstermesztésre specializálódott gazdaságokat is.

2.4. A birtokviszonyok aránytalanságai

A polgári szabadságok kiterjesztésével és a földtulajdon megszerzésével sem a parasztok, sem az uradalmak nem váltak varázsütésre korszerűen gazdálkodó tőkés üzemmé. Nem lehetett azonnal szakítani sem a hagyományos életmóddal, sem az ehhez szorosan kapcsolódó termelési formákkal. Az ország birtokstruktúráját továbbra is a nagybirtok dominálta, de hogy pontosan milyen arányban, azt csak kellő körültekintéssel lehet megállapítani. A dualizmus évei alatt öt alkalommal készítettek birtokstatisztikai kimutatást a birtokmegoszlásról, de ezek felvétele nem azonos alapelvek szerint történt. 1870-ben településenként külön kezelték a birtokokat akkor is, ha azok a szomszédos településeken feküdtek és egy gazdálkodási egységet alkottak. Az 1895-es mezőgazdasági összeírás, már gazdálkodási egységenként tartotta nyilván a birtokokat, de nem foglalkozott az erdő és legelőgazdaságokkal. Az 1900-as és 1910-es népszámlálás adatai leginkább a agrárnépesség foglalkozásának megoszlásában adnak segítséget. Az 1913-as mezőgazdasági összeírás viszont csak a 100 hold feletti birtokokat vizsgálta.⁴²

A magyarországi birtokviszonyokról még az 1895-ös mezőgazdasági üzemstatisztikai adatok alapján is csak megközelítő pontosságú képet lehet rajzolni. Ekkor az ország 48,8 millió kataszteri holdnyi mezőgazdasági művelés alatt álló földterületét vették számba, de az említett erdő- és legelőbirtokosságok mellőzése miatt csak 36,9 millió kataszteri hold megoszlásáról van pontos képünk, amin 2,4 millió gazdaság osztozott. A birtokosok 53,5 %-a esett az 5 holdig terjedő törpegazdaságok közé, 45,4 %-a volt az 5 és 100 hold közötti parasztgazdaság. A 100 és 1 000 hold közötti középbirtokkal rendelkezők száma mindössze 0,84 % volt, és csak 0,06 % az 1 000 hold feletti nagybirtokok aránya. A terület megoszlás viszont éppen ennek a fordítottja, hiszen a törpegazdaságok az összterületnek mindössze a 5,8 %-át, a kisgazdaságok a 46,5 %-át, a középbirtokosok a 15,37 %-át a nagybirtokok pedig a 32,3 %-át birtokolták. A puszta százalékok mellett annyit azért érdemes megjegyezni, hogy a törpebirtokosok birtokai

⁴² Estók, 2003. 81.

nemcsak a kisparasztok, cselédek napszámosok és kisebb–nagyobb parcelláit takarja, hanem a falusi iparosok és kereskedők, városi polgárok vagy ipari munkások párszáz négyszögöles háztáji kertjeit is. Ugyanakkor a 1 000 holdon felüli gazdaságok száma elfedi a 10 000 holdon felüli gazdaságok nyomasztó területi túlsúlyát.⁴³

Elmondhatjuk tehát, hogy az 1867-es kiegyezés hosszú időre stabilizálta az agrárfejlődés 1848-ban kialakul kereteit, és a kiegyezést követő agrárpolitikai intézkedések e kertek további erősödését és modernizálását szolgálták. Mindemellett a nagybirtokrendszer konzerválása érdekében megerősítették a hitbizományi intézményét, aminek következtében 1870 és 1900 között 64 új hitbizomány alapítására került sor, és ezzel a századfordulóra ötszörösére, 2,37 millió kataszteri holdra emelkedett a hitbizományok területe. Ebben az időszakban az összes korlátolt forgalmú birtok területének nagysága 52 %-kal nőtt, a 100 holdon felüli birtokok hattizedét tette ki.⁴⁴

A Magyarország területének egyharmadát (34,39 %-át) kitevő kötött birtokok közé tartoztak az egyházi nagybirtokok is, melyekről a 19. század végétől kezdve vannak összefoglaló adataink. Eszerint a különböző felekezetek kisbirtokok közé tartozó lelkészi és plébániai javait nem számítva, a katolikus egyházi nagyjavadalmasok birtokainak területe összesen 2 403 332 kataszteri hold volt, ami az ország területének 4,9 %-át jelentette. Legjelentősebb birtoka a két nagyvárad püspökségnek és az egri káptalannak volt, mindhárom területe meghaladta a 100 000 kataszteri holdat. Tizenkét egyházi intézmény volt, melynek területe meghaladta a 40 000 kataszteri holdat, ide tartozott a bencés rend is a maga 64 848 kataszteri holdjával. (1. ábra) Viszonyításképpen az Esztergomi érsekségnek közel 96 000, a Veszprémi püspökségnek majdnem 66 000, a Győri püspökségnek nem egészen 19 000, a szombathelyi püspökségnek mindössze 7 400 kataszteri holdas uradalma volt. A szerzetesi birtokok közül a bencés rendnek volt a legnagyobb uradalma, melynek területe meghaladta a 60 000 kataszteri holdat. Második helyen a ciszterci rend állt majdnem 54 000 holddal, őket a jászói premontreiek követték 39 600, a piaristák mernyei uradalma közel 27 000, a csornai premontreiek pedig 17 500 holddal. A bencés rend birtoka tehát nem a legnagyobb területű egyházi birtokok közé tartozott, de összességében a lista felső negyedében helyezkedett el.⁴⁵

3. Rendtörténeti bevezetés

⁴³ Estók, 2003. 43–45.

⁴⁴ Szuhay, 1998. 140–142.

⁴⁵ Ladányi, 1900. 129–131. Vesd össze: Fülöp, 1995. 173–175. és 182–186.

A dualizmus gazdasági viszonyinak áttekintése után, forduljunk most a bencés rend magyarországi története felé. Ahogy a bevezetésben már említettem, a rend magyarországi gazdálkodásával több kutató is foglalkozott, akik különböző korszakokban egy-egy monostor, vagy akár az egész kongregáció gazdasági működését vizsgálták. Több korszakon átívelő gazdaságtörténeti monográfia eddig még nem született,⁴⁶ és ebben a fejezetben én is csak arra vállalkozom, hogy felvázoljam a rend magyarországi történetét, különös tekintettel annak gazdaságtörténet vonatkozásaira.

3.1. Szent Benedek regulája

Mielőtt elmélyednénk a szakirodalom és a források sűrűjében, vessünk egy pillantást a bencés regulára, hiszen a szerzetesek az életvitelüket évszázadokon át a rendalapító nursiai Szent Benedek regulájához igazították. Ez az 5. században keletkezett szabályzat, a 19–20. században épp úgy alapköve volt a szerzetesközösség életének, mint ma. Így talán egy gazdaságtörténeti írás elején is megengedhető, hogy megvizsgáljuk a regula ide vonatkozó szakaszait. Benedek apát a nyári hónapok napi időbeosztásának tárgyalása során így ír a mezőgazdasági munkát végző szerzetesekről: „*Ha pedig a helyi viszonyok vagy szegénységük azt kívánná, hogy maguk gyűjtsék be a termést, ne szomorkodjanak, mert akkor igazi szerzetesek, ha saját kezük munkájából élnek, mint atyáink és az apostolok is.*”⁴⁷ Egy másik helyen, az 59. fejezetében pedig azokról a fiatalokról olvashatunk, akik szüleik kérése, illetve felajánlása révén kezdtek meg a monostorban a szerzetesi életüket. Amennyiben nemes ember gyermekéről volt szó, a szegénységi fogadalomra való tekintettel az alábbi előírást kellett a szülőknek szem előtt tartaniuk. „*Vagyonukat illetően pedig ugyanebben a kérvényben ígérjék meg esküvel [a szülők], hogy sohasem fognak neki [a gyermeknek] sem személyesen, sem közvetítő által bármit is juttatni, vagy a birtoklásra alkalmat szolgáltatni. Vagy ha ezt tenni nem akarják, hanem valami alamizsnát akarnak a monostornak felajánlani, állítsanak ki a monostornak szánt dolgokról adománylevelet, fenntartva maguknak, ha úgy tetszik, a haszonélvezetet.*”⁴⁸ A regula fenti soraiból két fontos következtetést vonhatunk le a témánkra nézve. Az első, hogy bár a szerzetesek által végzett munka elsősorban házi, illetve ház körüli munka volt, mégis a középkorban előfordult, hogy maguknak is tevőlegesen részt kellett venni a mezei munkákban. Másrészt pedig kijelenthetjük, hogy a bencés monostorok már a rend alapításának időszakában, vagyis a 6. században is fogadhattak el birtokadományokat. Az első

⁴⁶ Egy tanulmány tette erre kísérletet: Surányi, 2017.

⁴⁷ RB 48, 7–8.

⁴⁸ RB 59, 3–5.

gondolat a magyar bencés hagyományban az *ora et labora* vagyis az *imádkozzál és dolgozzál* jelmondat alakjában gyökeresedett meg, de mezőgazdasági munkát tömegesen végző szerzetesekről nem szólnak a magyar források. Ugyanakkor az a tény, hogy a rendalapító lehetőséget biztosított a közösség szegénységi fogadalmat tett tagjainak a kollektív birtokszerzésre, fontos történeti, különösen fontos gazdaságtörténeti tényezővé a bencések magyarországi történetének esetében is.

3.2. Pannonhalma a középkorban

A magyar történetírás egyik legbecesebb forrása az 1001-ben keletkezett pannonhalmi kiváltságlevél, mely a Géze fejedelem által alapított első magyar bencés apátság kiváltságait rögzíti. Egyúttal ez az első olyan oklevél is Magyarországon, amely az egyházi kiváltságok mellett birtokadományokat is tartalmaz. A Pannonia Szent Hegyén alapított és Szent Márton tiszteletére szentelt monostor tíz településen kapott birtokadományt I. Szent István királytól, és ugyanekkor a somogyi tizedet és a pozsonyi vám harmadrészének jövedelmét is megkapta. Hasonló adományokat tettek a Szent Király utódai is, így például I. Szent László és II. Béla szintén jelentős adományokkal gyarapították a monostor birtokállományát, de a 12. században több magánszemély is végrendelkezett az apátság javára. A mediavisták által jól ismert *Fulco hospes* vagy *Szines* és *Margit asszonyok* jóvoltából az ország legkülönbözőbb pontjain gyarapodott a szerzetesek birtokállománya. *Caba ispán* például 1181-ben egymaga 100 ekényi földet és 2 szőlőt hagyott a szerzetesekre egy közelebről meg nem határozott helyen.⁴⁹ A pannonhalmi monostor birtokállományáról jó áttekintést nyújt a nyitrai főesperes, *Albeus mester* összeírása, aki IV. Béla király megbízásából vette számba az apátság javait. Eszerint az apátsági birtokok rendkívül szórta helyezkedtek el az országban, hiszen tíz vármegyében, 91 település 99 birtokrészén összesen 2 243 háznépet írtak össze. A fölbirtokok negyede a monostor körül egy 25 kilométeres körben helyezkedett el, Győr, Veszprém és Komárom vármegyékben, ugyanakkor ezen a területen élt a szolgáltató népességnek körülbelül a fele. További két helyen volt még jelentősebb birtokegyüttese a bencéseknek. Egyrészt 11 falut jegyeztek fel a Felvidéken, a Vág folyó mentén elterülő *Sala* földjén, a későbbi Deáki környékén; másrészt Somogy vármegyében – ahol a tizedszedés jogával már amúgy is az apátság rendelkezett – az úgynevezett Zselicerdőn, közel 300 háznépet vettek számban.⁵⁰ Az Árpád-korban még gyarapodott ugyan némileg ez a terület, de ez az összeírás nagyságrendileg jelzi, hogy milyen jelentős uradalom alakult ki az első királyi alapítású bencés apátság körül.

⁴⁹ Az oklevelek magyar nyelvű fordítását lásd: Takács, 2001. 550–566.

⁵⁰ Solymosi, 1996. 522–524.

A bencés rend középkori történetét vizsgálva sommásan azt mondhatjuk, hogy a 11. századot az apátságok számának növekedése jellemzi, a 12. század az egyes monostorok gyarapodásának időszak, a 13. században pedig a tatárjárás pusztítása utáni újjáépítés kora volt.⁵¹ A 14–15. század alapvető változást hozott a monasztikus rendek életében, aminek háttérben a kommenda rendszer elterjedése, vagyis az apáti székek világi személyekkel való betöltésének gyakorlata állt. A szerzetesek már többnyire nem a hagyományos szerzetesi fegyelem keretei között éltek. A sok birtok a kevesebb szerzetes számára relatív jólétet biztosított, ami egyre több esetben váltotta ki a birtokok elidegenítésének szándékát a kegyurakból.⁵² Ez a jelenség nagyban közrejátszott abban, hogy az uralkodók gyakran adományozták el a monostorokat valamely hűséges hívőknek szolgálataik jutalmaként, akik néhány kivételtől eltekintve nem foglalkoztak a szerzetesi élet fenntartásával, bár nem is feltétlen akadályozták azt. Ebben a korszakban az is megfigyelhető, hogy a hívők már nem a befelé forduló monasztikus rendeket preferálták adományaikkal, hanem sokkal inkább a hétköznapi életükben intenzívebben jelen lévő koldulórendeket, különösen a ferenceseket. Érdekesség, egyúttal nagyon is jellemző eset, hogy a jelentős magánvagyonnal rendelkező *György apát*, a jádsi bencés monostor javadalmasa, 1495-ben keletkezett végrendeletének kedvezményezettje nem saját rendje vagy apátsága volt, hanem a pálosok csatnai kegyhelye.⁵³

Pannonhalmát először I. Nagy Lajos király adományozta el világi személynek, amikor a vele rokoni kapcsolatban álló Piast Ulászló herceget tette meg apátnak. Ugyanígy tett Luxenburgi Zsigmond király is, aki uralkodása öt évtizede alatt többnyire szintén a rokonainak adományozta az apátságot.⁵⁴ Pannonhalma a gazdasági erejét tekintve még mindig jelentős javadalomnak számított, amit az is bizonyít, hogy az uradalom jobbágynak száma után kiállított lovas bandériumának a nagysága a győri, váci és veszprémi püspökkel egyenlő nagyságú, 200 fős volt.⁵⁵ Ebben az időszakban, tehát a 15. századtól kezdődően indult el a birtokkoncentráció folyamata is, ami a korábbinál hatékonyabb gazdálkodást tett lehetővé. A távolabb fekvő birtokrészekről igyekeztek megszabadulni, és helyette a monostor közelében lévő, gazdaságosabban művelhető, jobban felügyelhető és – a 16. századtól kezdve nem utolsó szempontként – jobban védhető területeket igyekeztek vásárolni.⁵⁶ Ezzel párhuzamosan a világi főurak több részbirtokra is rátették a kezüket, melynek következtében a 103 ismert középkori

⁵¹ Török, 2006. 123.

⁵² Török, 2004. 106–107.

⁵³ Kubinyi, 1996. 538.

⁵⁴ Török, 2006. 123.

⁵⁵ Kubinyi, 1996. 539.

⁵⁶ Dénesi, 2014b. 53.

birtokrész száma a 16. század elejére 64-re csökkent.⁵⁷ Ekkor az uralkodó támogatásával egy szerzetesi reform is elindult a bencések között, aminek letéteményese egy a királyi kancelláriából érkező klerikus, Tolnai Máté volt, aki előbb apátként, majd 1514-től már főapátként a több bencés apátságot tömörítő unió mozgatója volt.⁵⁸ Ezeket a folyamatokat szakította meg az Oszmán Birodalom terjeszkedése, melynek következtében a pannonhalmi apátság épületeit is megerősítették és katonasággal látták el. Székesfehérvár eleste után még csak átmenetileg menekültek el a szerzetesek a Szent Hegyről, de 1585-ben már véglegesen elhagyták az ősi monostor falait, ami a győri erődváros elővárává vált.⁵⁹

3.3. Újjáépítés a 17–18. században

A bencések több mint ötven év elteltével, 1638-ban térhettek vissza Pannonhalmára. Ekkor a pozsonyi országgyűlés jóváhagyásával egy csepregi születésű ciszterci szerzetest Pálffy Mátyást neveztek ki főapátnak, aki azonnal hozzáfogott a gazdálkodás újjászervezéséhez is. A bevételek fő forrása a földbirtok volt, de a jövedelmek realizálását nagyban megnehezítették a háborús körülmények. A főapátság közeli birtokai közül Lázit háromszor dúlta fel a török, Péterd 1550 és 1700 között gyakorlatilag pusztá hely volt, Tárkányt pedig háromszor kellett újratelepíteni 1651 és 1698 között.⁶⁰ Ebben az instabil helyzetben fontos szerep jutott a saját kezelésben lévő földek megművelésének. A török rablásoktól védett területen, a Dunától északra fekvő Deáki környékén jött létre az első allódium, amit aztán a monostor körül fekvő újabb majorságok követtek. A szentmártoni majort 1650 körül kezdte el építeni Magger Placid főapát, akinek ekkor még a fehérvári törökök engedélyét is meg kellett szereznie a munkálatokhoz. Három évtizeddel később Gencsy Egyed főapátnak még mindig a budai pasa hozzájárulására volt szüksége ahhoz, hogy a Gyórszentiván határában létesítendő majorban gulyát, ménest, és juhokat tarthasson. A munkaerőben mutatkozó hiányt sok más földesúrhoz hasonlóan a bencések is betelepítéssel igyekeztek pótolni.⁶¹ Ez hatással volt a vidék etnikai összetételére, hiszen Moson vármegyéből és a Német Birodalomból német családok érkeztek Péterdre és Csanakra, kisebb létszámban Szentmártonba; Göncz Celesztin főapát szintén egy Moson vármegyei községből, Kimléről telepített horvátokat Szentivánba;

⁵⁷ Csóka, 1969. II. 655.

⁵⁸ Uo. 678–682.

⁵⁹ Uo. 697–698.

⁶⁰ Uo. 773.

⁶¹ Dénesi, 2014a. 59.

szlovákok pedig Nyitra vármegyéből költöztettek Bársonyosra és más helyekről a főmonostor körül fekvő szőlőhegyekbe.⁶²

A főapátság birtokain a szántóföldi gabonatermesztés és az állattenyésztés megközelítőleg azonos súllyal szerepelt, de az egyes birtokrészekben más-más ágazatok kaptak nagyobb szerepet. Így Szentmártonban az ígás állatok tartása mellett a gabonatermelés és a szőlőművelés volt jellemző, míg a kisalföldi majorságokban elsősorban az állattartás, különösen a juhtenyésztés dominált. A gyakori böjti napok miatt nagy igény volt a halra, amit a Duna közelsége miatt elsősorban vásárlás útján biztosítottak, bár a Vének község malomjogát halszolgáltatás fejében adta bérbe az apátság. A monostor közelében Ravazdon halastava is volt az uradalomnak, ahol Somogyi Dániel főapát a Pannonia-forrás melletti kertben egy *vivariumot* létesített. A forrásvizet egy földalatti csatornán át vezették a medencébe, ahol nemcsak halakat, de teknősbékákat is tenyésztettek, ami szintén a böjti ételek közé tartozott.⁶³ A főapátság mellett több kisebb apátság uradalmát is sikerült újjáéleszteni, de ezek közül több egy a fegyverváltságot kifizető birodalmi apátság magyarországi tartozéka lett. A tihanyi apátság javait az altenburgi, a zalaváriét a göttweigi, a telkiét a bécsi bencések szerezték meg.⁶⁴

A bencés apátságok gazdálkodásának vizsgálata során kiemelt helyet kell biztosítanunk a szőlőművelésnek. A bort a szerzetesek a liturgiához, hétköznapi fogyasztásra és jövedelemforrásként egyaránt használták. A 18. században visszaállított monostorok közül a tihanyi apátságnak Szántódon, a bakonybélinek Kajáron, a dömölkiné a Ság-hegyen és a Somlón, a zalavárinak szintén a Somlón és a zalai dombokon voltak ültetvényei. Pannonhalma esetében a donátorok bőkezűségének köszönhetően már a 11. század végén 74 szőlője és 88 szőlőművese volt az apátságnak, ennek nagyobb része a monostor közelében feküdt. A 13. század elején a monostor alatt fekvő Alsokon 68 szolgacsaládból 57 foglalkozott szőlőműveléssel, akik az ebben az időszakban elterjedő szokás szerint a szőlőművelés után fizetett járadékkal tartoztak az apátságnak. A monostor közelében fekvő sokorói dombokon az apátok adókedvezmények bevezetésével igyekeztek növelni a szőlőtelepítési kedvet, hiszen a közösség ellátásához szükséges bormennyiséget meghaladó részt a közeli Győr városában könnyen pénzzé lehetett tenni. A bor a könnyen és magas áron értékesíthető termékek közé tartozott a koraújkorban is, így nem véletlen, hogy a kommandátor apátok különösen is ügyeltek a tized beszedésére, és az allodiális szőlők területének növelésére. A török veszély növekedésével a somogyi bortizedet többnyire bérbe adták, de arra is találunk adatot, hogy

⁶² Tóth, 1998. 39–40.

⁶³ Dénesi, 2014a. 61.

⁶⁴ Csóka, 1969. II. 772.

apátsági hajdúk gondoskodnak beszédéről. A 16. század gyakorlata szerint a földesúri és dézsmaborokat az uradalmi kocsmákban mérték ki, az apátság kapujában lévő úgynevezett felsőkocsmában egész évben az uradalmi borokat árusították.⁶⁵ Az apátság saját kezelésében lévő szőlőket kezdetben robottal műveltették, de a 18. században fokozatosan áttértek a sokkal hatékonyabb bémunkára. A szüret után a mustot a dézsmaborokkal együtt a mezővárosban lévő majorsági pincébe és a három főmonostori pincében helyezték el.⁶⁶ A borok kezelésének folyamatára a pincemesterek ügyeltek, akik közül Keller Bálintot név szerint is ismerjük, számadáskönyvei értékes forrásai a korszaknak.⁶⁷ Meg kell még említeni, hogy a sörfőzéssel is foglalkoztak az uradalomban, aminek szentmártoni megjelenésére 1701-ből van az első adatunk. Thomas Mennernek a szerződése értelmében a termelés huszadát kellett a főapátság rendelkezésére bocsátania.⁶⁸

A rend 18. századi anyagi megerősödését jól tükrözi Sajghó Benedek főapáti tevékenysége. A főmonostorban két új barokk szárnyat épített, befejezte a Boldogasszony-kápolnát, és új kálváriát emelt a szomszédos dombra. Nemcsak Győrszentmártonban, de Nyalkán és Láziban is templomépítésbe kezdett és a filiális apátságokban is jelentős beruházásokat hajtott végre. Mindemellett jelentős összegeket tudott kölcsönként kihelyezni anélkül, hogy ez megrendített volna a rend anyagi helyzetét.⁶⁹

3.4. A feloszlás

Ezt a dinamikus fejlődést ismét egy törés követte, melynek hátterében II. József felvilágosult abszolutizmusa állt. A bencés rend részleges feloszlására, vagy legalábbis a Magyar Királyság területén való működésének uralkodói betiltására 1786-ban került sor. Ez az intézkedés azonban nem vonatkozott a zalavári apátságra, mely ekkor nem Pannonhalmához, hanem a göttweigi apátságához tartozott, amit nem érintettek a királyi intézkedések. A 91 magyar bencés közül a rend működésének felfüggesztésekor 35 élt Pannonhalmán, 4 a győri házban, a komáromi gimnáziumban 7, a modoriban 3 szerzetes tartózkodott, a dömölki konventnek 10, a bakonybélinek 9, a tihanyinak 11 tagja volt, a többiek többnyire plébániákon szolgáltak.

A rendi élet formálisan megszűnt, és a szerzetesek betagozódtak a világi papság soraiba, de a birtokok túlnyomó többsége egyben maradt, és a Magyar Kamara fennhatósága, illetve a

⁶⁵ Dénesi, 2014b. 51–53.

⁶⁶ Dénesi–Csoma, 2004. 12–16.

⁶⁷ Dénesi, 2011.

⁶⁸ Dénesi, 2014a. 61.

⁶⁹ Söveges, 1996. 115–116.

Vallásalap kezelésébe került. Többnyire bérleti úton hasznosították és csak kisebb része került eladásra. Pannonhalma a Vallásalap uradalmának egyik kerületi központja lett, ahová a nyugatdunántúli szerzetesi birtokok, többek között a tihanyi és dömölki bencés, a csornai és türjei premontrei, a pápai és a nezsideri pálos, valamint a majki kamalduli apátságok birtokai tartoztak. A pénzügyi felügyeletét a győri kamarai igazgatóság látta el.⁷⁰

Ezen a rendtörténeti úton jutottunk el a 18–19. század fordulójához, ami egy új fejezet nyitott a magyar bencések történetében. A korábban csak a rendi növendékképzéssel foglalkozó monasztikus szerzetesközösség, mely a jezsuiták feloszlása után kezdett a középiskolai oktatással is foglalkozni az 1802-ben kiadott restitúciós diploma következtében a gyakorlatilag tanító rendé vált.

3.5. A tanító rend

A bencés rend magyarországi történetében mérföldkönek számít az 1802. esztendő. Tizenhat év kényszerű szétszórás után ekkor térhettek vissza a szerzetesek az ősi monostorukba, három kisebb apátságba és néhány plébániára.⁷¹ Az I. Ferenc király által kiadott uralkodói rendelet értelmében azzal a feltétellel vehették fel a bencések ismét a szerzetesi habitusukat, hogy a már korábban is végzett lelkipásztori munka mellett elvállalják tíz gimnázium fenntartását és tanárokkal történő ellátását. A főapátság uradalmának és a hozzákapcsolt filiális apátságok birtokainak kellett biztosítani a szerzetesek megélhetését, ami a visszaállítás évében mindössze negyven szerzetes jelentett, akik egy kivétellel valamennyien ötven év felettiak voltak. Nem véletlen tehát, hogy 1802-ben csak a győri és a soproni gimnázium átvételére került sor, majd 1815-ig további hat iskola került rendi kezelésbe, de két intézmény átvételére – Pécsen és Székesfehérváron – soha nem került sor.⁷² A bencés szerzetesek – némi 18. századi előzmény után – valójában ekkor költöztek be nagyobb számban a városokba, és a *monostor* helyett, a tanító rendek mintájára, az iskola mellett álló *rendház* lett a lakóhelyük. Oktató, nevelő munkájuk révén élénk kapcsolatot áptak a helyi társadalom számos szereplőjével, bekapcsolódtak a különböző egyesületek munkájába, és tudományos tevékenységük mellett esetenként közéleti szerepet is vállaltak.⁷³

Megélhetésük alapját a visszaállított bencés apátságok (Pannonhalma, Bakonybél, Tihany, Celldömölk, később Zalavár) birtokai képezték. A pannonhalmi főmonostorban a

⁷⁰ Márkusné, 2000. 83–96.

⁷¹ PRT VI. B 946–947.

⁷² PRT VI. A 17–20. és Katus, 1996. 255.

⁷³ A bencés rend közoktatásban vállalt szerepéről lásd: Katus, 1996. 255–263.

rendkormányzat és a növendékképzés kapott helyet, a filiális apátságok pedig általában a nyugalomba vonult szerzetesek számára biztosítottak lakóhelyet. A restitúciós rendelkezés mindazokat a javakat visszaadta a rendnek, melyeket az 1786-as föloszlatáskor elveszített. A középiskolák átvétele, majd a két főiskola fenntartása következtében jelentősen megnövekedett a rendtagok száma, egyúttal szellemi igénye is, aminek gazdasági következményei – egyrészt a szerzetesek ellátása, másrészt a tanárképzés felállításából és az iskolák fenntartásából fakadó terhek – jelentős munkát adtak a mindenkori főapátnak. Ezek fedezetét az apátságok uradalmaiból származó jövedelemnek kellett biztosítani. A 19. század első felében a gazdálkodás lényegében még feudális keretek között folyt, a bevételek nagyobb része a jobbágyok járadékaiból származott. A birtokállománynak csak a kisebbik része volt a rend saját kezelésében, amit többnyire a jobbágyok robotja révén műveltek.⁷⁴ Az uradalom egyes részeit önállóan működő gazdatisztek vezették, akik háromévente számadással tartoztak a rend gazdasági vezetőiből álló gazdasági tanácsülés előtt, ami ezekben az esetekben számvevőségként működött. A jobbágyok jogi ügyeit az úriszék, a gazdálkodással kapcsolatos intézkedéseket a tisztiszék végezte.⁷⁵ Ebben a formában találta a jobbágyfelszabadítás a bencés uradalmakat, és ebből a formából kellett nekiindulni a gazdálkodás kapitalista átalakításának, amit a továbbiakban tárgyalni fogok.

4. A rendkormányzat

A monasztikus rendek közé tartozó bencés szerzetesek életének helyszíne eredendően a monostor volt, és ez tükröződik a rend modernkori felépítésében is. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatom, hogy az egyetemes bencés rend vázát a 19. században is az önálló apátságok alkották, melyek az egyes apátságok filializációján alapuló kongregációkba tömörültek, majd a 19. század végén a pápai iniciatívának megfelelően a kongregációk laza szövetséggé, vagyis konföderációvá szerveződtek. E kongregációk közé tartozott a Magyar Bencés Kongregáció is, melyet a kiegyezés idején még a Pannonhalmi Szent Benedek rend névvel illettek. Fülöp Éva Mária kutatásaiból tudjuk, hogy a bencés rend 19. századi gazdasági kormányzata szorosan összefonódott, részben egybeesett a rend általános kormányzatával, ezért az alábbiakban mindkét területet igyekszem bemutatni, különös tekintettel a főapátok gazdasági szerepvállalására.

⁷⁴ Csóka, 1969. II. 916.

⁷⁵ Lásd a Pannonhalmi Főapátsági levéltár különböző gazdasági iratait: PFL GL Úriszéki iratok és PFL GL Tisztiszéki iratok és jegyzőkönyvek.

4.1. A testvérek tanácsa

A bencés közösségben az apát Krisztus személyét képviselte a monostorban, akinek szava nemcsak mindenki felett állt, de kötelező erővel is bírt az engedelmisséget fogadó szerzetesek számára. Szent Benedek regulája ugyanakkor azt is világossá tette regulája harmadik fejezetében, hogy a döntések meghozatala előtt tájékozódnia kell minden körülményről. „Valahányszor valami fontos tennivaló fordul elő a monostorban, hívja egybe az apát az egész közösséget, és adja elő maga, hogy miről van szó. És miután meghallgatta a testvérek tanácsát, mérlegelje magában, s amit hasznosabbnak ítél, azt cselekedje. [...] A testvérek pedig adjanak alázatosan, teljes alárendeltséggel tanácsot, nézetüket pedig makacsul védeni ne merészeljék, és inkább az apát ítélete legyen a döntő, úgyhogy amit ő üdvösebbnek ítél, annak mindnyájan engedelmeskedjenek.”⁷⁶

Az apát feladata tehát négy elemből áll. Egyrészt, ő adja elő, milyen ügyben szeretne tanácsot kérni társaitól, másrészt, az ő feladata, hogy meghallgassa és mérlegelje a testvérek tanácsát, a harmadik lépésben ő hozza meg a döntést az adott ügyben, és végül gondoskodik a döntés végrehajtásáról. Fontos kitétel, hogy amennyiben eltérő vélemények ütköznenek, mindig az apát álláspontja a döntő. Ez a középkori eredetű szabályozás annyira hatékonyan bizonyult az idők folyamán, hogy a modern korban is a benne foglalt alapelvek szerint jártak el a szerzetesközösség egészét érintő ügyekben, így a monostorok fenntartáshoz nélkülözhetetlen gazdasági ügyekben is.

4.2. A rendkormányzat szervei és tisztségei

A magyar bencés rend történeti fejlődésének köszönhetően a pannonhalmi főapát nemcsak a főmonostor apátja, hanem a 16. század óta a magyar bencések főapátja (*archiabbas*), 1893 óta pedig a magyar kongregáció elnök apátja (*praeses*) is volt. A filiális apátságok apátjai – és természetesen a tagjai is – a főmonostorban fogadalmat tett szerzetesek közül kerültek ki, akik apáttá avatásuk során külön esküvel kötelezték magukat a főapátnak való engedelmisségre. Mindennek gazdasági szempontból azért volt jelentősége, mert az 1802-ben kiadott visszaállító okirat a gimnáziumok fenntartásának terhére a rend egészének kötelességévé tette, és a főapátnak fogadott engedelmisséggel kívánták biztosítani, hogy az egyes apátok birtokaik arányába hozzájáruljanak a közös kiadásokhoz, ne tegyenek indokolatlan kiadásokat, és ne halmozzanak fel adósságot. Ennek gyakorlati megnyilvánulása az volt, hogy az apáti,

⁷⁶ RB 3, 1-5.

házigondnoki, templomi és jószágkormányzói számadásokat 1890 után be kellett nyújtani a pannonhalmi számvevőnek ellenőrzésre.⁷⁷

A főapát mellett a tanácsadói feladatokat ellátó szerzetesek csoportját a 19. század különböző periódusaiban más-más névvel illetették. Az autoriter előljáróként számontartott Novák Krizosztom a rend visszaállítása után elsősorban a közösség tisztségviselőinek és tekintélyesebb tagjainak (*seniores*) tanácsaival élt.⁷⁸ Utódai a már a kinevezett tisztségviselőkből és a választott képviselőkből összeállított tanácsadó testület (*capitulares*) véleményét is kikérték. A 1820-as években visszaállt az a már a 18. században is létező gyakorlat, miszerint a rend egészét érintő kérdések esetében a rendi káptalan (*capitulum*) az illetékes. A két káptalani ülés közötti időszakban pedig a káptalan által kijelölt szerzetesek vettek részt a döntéshozatalban, akiket az 1855-ös statútumok már dékánokként (*decanus*) neveztek. A dékánok testülete volt illetékes minden olyan ügyben, ami alapvetően a káptalanok hatáskörébe tartozott, de halaszthatatlan volta miatt sürgős döntést igényelt a káptalanközi időben.⁷⁹

A pannonhalmi főapát a saját monostorát érintő ügyekben elsősorban a Pannonhalmán élő közösségnek, vagyis a pannonhalmi konventnek tartozott felelőséggel, amit 1841 előtt a Hiteleshelyi Levéltár esküdt tagjai képviseltek. 1836-ban vita bontakozott ki a rend és főapátja között, hogy pontosan mit és kiket kell érteni a *conventuales* kifejezés alatt, ami aztán csak Rimely Mihály főapát idején jutott nyugvópontra. 1841-ben ugyanis ő vezette be a rendszeres konventülések később általánossá vált gyakorlatát. A pannonhalmi konventülésen minden helyben lakó felszentelt szerzetes (*presbyter*) megjelenhetett, véleményt nyilváníthatott, és – a kivételeket most mellőzve – szavazati joggal is rendelkezett. A dualizmus idején a pannonhalmi konvent tulajdonképpen a főapát állandó tanácsadó testülete volt, ami gazdasági ügyekben is rendszeresen megnyilatkozott. Így például a kisebb ingatlanok vétele, eladása, bérbeadása és cseréje, az uradalmi tisztségviselők és alkalmazottak felfogadása, áthelyezése és elbocsátása, valamint kisebb pénzügyi műveletek és adományok juttatása terén véleményezte az elé kerülő javaslatokat.⁸⁰ 1892-ben Fehér Ipoly főapát némileg korlátozta ugyan a gazdasági hatáskörét, de a gazdatisztek javadalmazásának, végkielégítésének és nyugdíjilletményének megállapítása továbbra is feladatai közé tartozott.⁸¹

⁷⁷ PRT VI. B 932–933.

⁷⁸ PRT VI. B 934.

⁷⁹ PRT VI. B 936–937.

⁸⁰ PRT VI. B 938.

⁸¹ PRT VI. B 939.

A rend egészét érintő nagy horderejű kérdésekben a főapátok igyekeztek a teljes közösség véleményét meghallgatni. Ennek fóruma a rendi nagykáptalan (*capitulum generale*) volt. Novák Krizosztom még mellőzte ugyan az összehívását, Kovács Tamás főapát káptalanjai sem voltak kellően reprezentatívak, Rimely Mihály pedig az 1848-as forradalmi káptalan után előjogait féltve már nem hívta össze a testületet. Az 1865-ban megválasztott Kruesz Krizosztom főapát volt az első, aki a 19. században következetesen betartotta azt a korábbi, az 1855-ös rendi satútumokban rögzített előírást, hogy a főapát háromévente köteles összehívni a rendi nagykáptalant, ahol az örökfogadalmas szerzetesek képviseltethetik magukat.⁸² A statútumok azt is kimondták, hogy az apátokon és a székházi előljárókon, valamint a főapát által meghívottakon kívül a legalább 6 fős közösségek 1-1, a 12 fős házak 2-2 szerzetessel képviseltesék magukat, és a lelkészi kar is 2 küldöttet választott a nagykáptalan tagjai közé.⁸³

A nagykáptalan a napirendre tűzött témákat bizottságokban tárgyalta, plenáris ülésen összegezte, majd határozatok formájában rögzítette. Ezeket a határozatokat aztán vagy a statútumok módosításaként vagy főapáti utasításként az egész rend számára kötelező előírássá tette. A bizottságok rendszere többé-kevésbé állandó volt, hiszen a rend belső ügyei, az iskolai feladatok és gazdasági kérdések mindig napirenden voltak. Ezen a fórumon választották meg a növendékek felvételéről és fogadalomra bocsátásáról döntő két bizottság tagjait és a dékántestület választott tagjait is.⁸⁴ Számunkra a főapáti előterjesztések gazdasági fejezetei, valamint a gazdaság szekció munkája és iratanyaga kiemelkedően fontos forrást jelentenek,⁸⁵ ahogy ezt fentebb már jeleztem.

A rendkormányzat testületei mellett a főapát alárendeltségében működő előljárókat is érdemes megemlíteni. „*A főmonostornak, sőt az egész Rendnek a főapát utáni első hivatalnok, és a főapátnak a Rend összes ügyeiben első tanácsosa a perjel.*”⁸⁶ Ő volt a főapát általános helyettese, és 1841-ig az egyházmegye helyettes vezetője is (*vicarius in spiritualis*), a pannonhalmi monostor házfőnökeként a házirend és a szerzetesi fegyelem őrzője. Értelemszerűen számos gazdasági feladatot is ellátott, így ő kezelte a pannonhalmi házipénztárt, alkalmanként a rendi főpenztárát is, és a tagja volt a Központi Jóságkormányznak, a rend javait felügyelő testületnek. A perjel távollétében vagy akadályoztatása esetén az alperjel helyettesítette, aki 1841 előtt többször a győrszentmártoni lelkész is volt egy személyben, 1841 és 1912 között pedig az egyházmegye espereseként is működött. A hivatalt betöltő személytől

⁸² PRT VI. B 941.

⁸³ PRT VI. B 943.

⁸⁴ PRT VI. B 943–944.

⁸⁵ A káptalani iratok jelentőségéről lásd: Boros, 2019.

⁸⁶ PRT VI. B 945.

függően más feladatokat is elláthatott, de ezek között a legritkább esetben szerepeltek gazdasági munkakörök.⁸⁷ Ezen tisztségviselők folytatásaként következnek a hierarchiában az egyházmegyei kormányzat (vikárius, esperes) és a gazdasági kormányzat (jóságkormányzó, számvevő, házgondnokok) szereplői. Előbbiek számbavételétől, mivel témám szempontjából mellékesek, most eltekintek, a gazdasági kormányzat szereplőit pedig a következő fejezetben önállóan fogom tárgyalni. Amire viszont feltétlenül szeretnék kitérni, az a főapátok személyének szerepe a rend gazdasági irányításában.

4.3. A pannonhalmi főapát szerepe a gazdálkodásában

Az uralkodó visszaállító rendelkezése és rendi statútumok értelmében a bencés birtokok tulajdonosa a szerzetesrend egésze volt, de ennek kezelésért a pannonhalmi főapát személyes felelősséggel tartozott.⁸⁸ A dualizmus korának főapátjai közül Kruesz Krizosztom nagy gondot fordított a rend gazdasági viszonyainak rendezésére, de Vaszary Kolos és Fehér Ipoly is sok energiát fektetett a gazdaság modernizálásába, és utóbbi munkáját Hajdú Tibor is folytatta. Az újítások nem egyszer komoly vitát váltottak ki, melynek elsődleges színtere a többnyire háromévente üléselő nagykáptalan volt. Ez volt az a fórum, ahol a főapát a gazdálkodással kapcsolatos elképzeléseit a rendtársak elé tárta, akik véleményezhették, megerősíthették javaslatait, vagy éppen szembe szállhattak vele. A közösen megalkotott határozatok ettől kezdve minden szerzetes számára kötelező érvénnyel bíró szabállyá váltak.

A kongregáció javainak, így az ingatlanainak a tulajdonosai az egyes apátságok vagy rendházak voltak, de az ezekről való rendelkezés joga a mindenkori főapátot illette. Ezt a jogot a főapátok a rendkormányzat szervein keresztül gyakorolták, esetünkben a gazdasági kormányzat szereplőin keresztül. A kongregáció pénzvagyonából ingatlanokat is vásárolhatott, és szükség esetén el is idegeníthetett birtokrészeket, de ehhez értékhatártól függően mindig meg kellett szerezni a rend egyetemét képviselő káptalan, a pannonhalmi konvent vagy a dékántestület hozzájárulását. Amennyiben valamelyik filiális apátság javait kívánta elidegeníteni, az illető konvent beleegyezésére is szükség volt.⁸⁹ A főapátok kezdeményező szerepük mellett elég széles jogkörrel rendelkeztek a vagyonkezelés és a gazdálkodás terén, de a végső döntésekben mindig szükség volt valamifajta rendi konszenzusra. Ezért érdemesnek

⁸⁷ PRT VI. B 945–946.

⁸⁸ PRT VI. A 459–462., Horváth, 1915. 130., Fülöp, 1995. 12–13.

⁸⁹ PFL GL SzV Főszámvevők egyes iratai. *Főapáti jogok és teendők gazdasági ügyekben*. é. n. A dokumentum feltehetően az 1920-as években, az új egyházi jogi törvénykönyv bevezetése után keletkezett, de a vonatkozó részét tekintve a korszakunkra is érvényes állításokat tartalmaz.

látom röviden összefoglalni a korszakunkban regnáló négy főapátnak a gazdasági ügyekhez való hozzáállását, és megjelölni azokat a területeket, ahol kezdeményező szerepet vittek.

4.3.1. Kruesz Krizosztom (1865–1884)

Horváth Ádám a pannonhalmi növendékek számára összeállított, és 1915-ben megjelent rendtörténeti összefoglalásában Kruesz Krizosztomról azt írta, hogy az ő kormányzása volt az alapja a rend szellemi és erkölcsi megújulásának.⁹⁰ Az ő ideája nem kevesebb volt, mint a rend működésében „*minden irányban új életet, új lendületet [...] teremteni.*”⁹¹ Nem véletlen tehát, hogy a gazdálkodás megújítójaként is számon tartja őt az utókor.⁹² Maga a főapát így fogalmazott az 1869-es káptalani nyitóbeszédében, amikor hivatalának első három évét értékelte: „*Ha azonban valamely irányban eréllyel s kitartással dolgoztunk: ez bizonyára a gazdasági irány vala.*”⁹³

A rendi kormány átvételekor azt tapasztalta, hogy a főapátság birtokaiból származó jövedelmet minden évben szinte teljesen felemésztették az uradalom kiadásai. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a működési költségeket ki tudták ugyan termelni a majorságok, de a rendtagok ellátására, az oktatási intézmények fenntartására, vagy a lelkipásztori feladatok ellátására már nem mindig volt elegendő ez a forrás. Kruesz célja a gazdasági rendteremtés volt, vagyis az, hogy megváltoztassa az elavult gazdálkodási gyakorlatot úgy, hogy közben a kiadásokat is mérsékelje.⁹⁴ Ezért volt fontos számára, hogy már a megválasztását követő első nagykáptalan alkalmával meghatározzák a gazdálkodás azon alapelveit, melyek segítségével jövedelmezőbbé lehetett tenni a főapátsági uradalmat. Első feladata a gazdasági kormányzat megújítása volt, melyben személyesen is részt kívánt venni, ezért hozta létre a Központi Jóságkormányt, melynek a főapát, a főmonostori perjel és a központinak is nevezett szentmártoni jóságkormányzó volt a tagjai. A főapátság uradalmának gazdasági kerületinek élén továbbra is egy-egy szerzetes állt, annak ellenére is, hogy a nagykáptalan gazdasági ügyekkel foglalkozó ülészakán Jeney Ernő és Vaszary Kolos rendtársai a világi jóságkormányzók alkalmazását javasolták.⁹⁵ Ezt a főapát egyelőre elvetette és türelmi időt kért, ugyanakkor az egyes gazdaságok élén továbbra is egymástól független világi kezelőtisztek

⁹⁰ Horváth, 1915. 137.

⁹¹ PFL FL KI 1869. Jegyzőkönyv, 7.

⁹² Sólmos, 1997. 213.

⁹³ PFL FL KI 1869. Jegyzőkönyv, 8.

⁹⁴ PRT VI. A 120.

⁹⁵ PFL FL KI 1866. Jegyzőkönyv, 25.

dolgoztak. A gazdálkodás ellenőrzésére egy világi számvevőt alkalmaztak, aki egyúttal a Központi Jóságkormány tanácsosaként is működött.⁹⁶

Az 1866-os nagykáptalan után a főapát tervszerűen fogott hozzá a gazdálkodás rendbetételéhez. A kormányzati kérdések tisztázása után következő feladata a „*nevezetesebb okmányok és kimutatások*” összeállítása volt, és ezek elérhetővé tétele a rend tagjai számára.⁹⁷ Kruesz a visszaélések és a hűtlen kezelés okát a gazdatisztek gyenge fizetésében látta, ezért 1867. július elsejétől megemelte a tisztikar fizetését, és korpótlék, valamint irodai általány címén további jövedelemhez juttatta őket.⁹⁸ Főapátsága első éveiben különös nehézséget okoztak az elemi csapások. Ennek ellenére igyekezett, hogy az új gazdasági kormányzat közreműködésével minél jobb állapotba hozza az egyes majorságokat, és ennek érdekében jelentősebb anyagi ráfordításoktól sem riadt vissza.⁹⁹ A legelők feltörése, a vízjárta földek nagyságának csökkentése, a juhállomány növelése, a sertésstenyésztés felkarolása mindig a gazdatisztek véleményének meghallgatása után történt. Az egyes kerületekről leválasztott erdőkből kialakított önálló erdészet élére is hozzáértő főerdész került, és a szőlészet mellett a pincészetben is középfokú képesítéssel rendelkező szakembereket alkalmaztak.¹⁰⁰

Hogy nem eredménytelenül munkálkodott a főapát az adminisztráció reformján, azt olyan apróságok is jelzik, mint hogy az 1871-es nagykáptalan meglegedetten vehette tudomásul, hogy gazdasági bizottságának tagjai a korábbiaktól eltérően idejében kézhez kapták a főapáti előterjesztést, és maga a főapát is már az első ülés előtt begyűjthette a rendtagok írásbeli javaslatait.¹⁰¹ Ekkor értékelte az új rendszer, vagyis Központi Jóságkormány felállításának tapasztalatait is. A rendi közvéleményben felmerült aggodalmakat, miszerint a perjel egyéb feladatai, így a növendéknevelés, a monostor napi ügyeinek intézése és a fegyelmi viszonyok kézben tartása fogja kárát látni a gazdasági kormányzásban való részvételnek, a főapát azzal az érveléssel hárította el, hogy a perjel a rend minden ügyeiben a főapát első számú támasza kell, hogy legyen, így gazdasági téren sem kívánja nélkülözni tanácsait.¹⁰²

Kruesz Krizosztom két évtizedes kormányzása alatt jelentős beruházásokat eszközölt az egyes gazdaságokban. Több új major felállítására került sor, nevezetesen Tarjánban, Kisnyalkán, Tényőn és Hármastarjánban. Az ő nevéhez kötődik a szentmártoni Imre-major és a lázi Jahn-major kialakítása is. Bővítésre került sor a deáki és a tömördi gazdaságokban,

⁹⁶ Kruesz önéletrajz, 450.

⁹⁷ PFL FL KI 1869. Jegyzőkönyv, 8.

⁹⁸ PRT VI. A 335.

⁹⁹ PFL FL KI 1869. Jegyzőkönyv, 8–9.

¹⁰⁰ Csóka, 1969. II. 918.

¹⁰¹ PFL FL KI 1871. Jegyzőkönyv, 4.

¹⁰² PFL FL KI 1871. Jegyzőkönyv, 5–6.

valamint a ravazdi erdészethez tartozó Jánosházán.¹⁰³ Mindezeket másfél évtized után számba véve mégis azt kellett tapasztalnia, hogy a bevételek továbbra is csak szűkösen bizonyultak elegendőnek a kiadások fedezésére, ezért újabb források bevonását tartotta szükségesnek. Ennek két útja kínálkozott. Az egyik, hogy a főmonostortól függő ügynevezett filiális apátságok jövedelmeit megpróbálja bevonni a közös kiadások fedezésébe, másrészt pedig kísérletet tett újabb apátságok és azok birtokainak megszerzésére. Már 1879-től kezdődően megpróbálta bevonni a tihanyi és a bakonybéli uradalom jövedelmét a rend egészét terhelő kiadások fedezésére,¹⁰⁴ ekkor még kevés eredménnyel. Az 1881-es nagykáptalan a főapát kívánságára ismét határozatban mondta ki a közös teherviselést, így a birtokaik arányában Pannonhalmának 70, Tihanynak 22, Bakonybélnek 8 százalékban kellett hozzájárulni a közös kiadásokhoz.¹⁰⁵

A másik kiutat Telki vagy Zalavár apátságának és uradalmának megszerzésében látta a főapát,¹⁰⁶ aki el is indított az egyesítési folyamatot a kormányzatnál. Zalavár bekebelezésére csak halála után kerülhetett sor, míg a Telki apátság birtokait nem engedte át a kormányzat a pannonhalmi bencéseknek.

4.3.2. Vaszary Kolos (1885-1891)

Vaszary Kolos elődjéhez képest rövid ideig, mindössze hat éven át volt főapát, és kormányzásának idejére mindössze két nagykáptalan esett. Ő is nagy buzgalommal fogott a gazdasági ügyek intézéséhez, már a székfoglaló beszédében megemlítette, hogy a gazdálkodás kérdését mennyire a szívéen viseli. Alig néhány hónappal a megválasztása után, 1886. január 16-án kelt, a jószágkormányzóknak és a gazdatiszteknek címzett leiratában fejtette ki a gazdálkodással kapcsolatos új elképzeléseit.¹⁰⁷ A tavaszi munkák megkezdésével egyidejűleg, március 22-én tartott tisztiszéken részletesen is előadta az elveket, mely az új gazdaságirányítási rendszer alapjául szolgált.¹⁰⁸ Ennek legfontosabb eleme a az ügynevezett százalékos nyereségrészesedés volt, amivel a tisztek földilletményét és marhatartását kívánta kiváltani. Összege az egyes gazdaságokon belül keletkezett nyereség negyede volt, aminek 45%-a a kezelőtisztet, 10 %-a a mellette működő segéd tisztet vagy gyakornokot illette. A fennmaradó 45% a gazdasági személyzet között került felosztásra, így a hajdúk, gazdák és

¹⁰³ PRT VI. A 125.

¹⁰⁴ PRT VI. A 125–126.

¹⁰⁵ Csóka, 1969. II. 918–919.

¹⁰⁶ PRT VI. A 126.

¹⁰⁷ PFL FL KI 1887. *Gazdaszat*. Főapáti előterjesztés, 1.

¹⁰⁸ Uo.

számadók 5-5, míg a gulyások, juhászok, öregbéresek 2-2, kocsisok és béresek 1-1, de még az ostorosok és bojtárok is fél-fél százalékot kaphattak.¹⁰⁹

Valamifajta újításra már azért is nagy szükség volt, mert Vaszary szerint előde hivatali ideje alatt alig volt olyan év, amelyben nem keletkezett komoly hiány, és ezekben az esetekben a filiális apátságok anyagi segítségére is szükség volt ahhoz, hogy a kiadások fedezete biztosítva legyen.¹¹⁰ Így érthető, hogy az 1887-es káptalani előterjesztésében hosszas számítással bizonygatta, hogy miért van szükség további források bevonására. Véleménye szerint a Kruesz-érában nagyon fontos és praktikus döntések születtek ugyan, de nagyon sok minden nem ment át a gyakorlatba, mert a gazdatisztek azokat a határozatokat, amelyekkel nem értettek egyet, egyszerűen nem hajtották végre.¹¹¹ A másik fő problémát a számadások ellenőrzésének hiányában vélte felfedezni a főapát, hiszen a Pannonhalmán székelő számvevő csak papíron látta a leltári adatokat, és a központból nem tudta ellenőrizni azok valóságtartalmát. Ezért határozati javaslatot terjesztett a nagykáptalan elé, hogy a jószágkormányzói munkakörrel megbízott szerzetesek személyesen feleljenek a számadások valóságtartalmáért, azokat a helyszínen ellenőrizték, majd záradékkal lássák el és aláírásukkal hitelesítsék.¹¹²

Ekkor merült fel ismét az a gondolat, hogy egy világi adminisztrátort kellene kinevezni az uradalom élére, aki vagyonával felelne a helyes gazdálkodásért. Egy másik javaslat pedig arra irányult, hogy adják bérbe az uradalmat, akár csak a tihanyi apátság birtokában lévő balatonfüredi fürdőt.¹¹³ A tartós bérbeadás bevett gyakorlat volt a világi nagybirtokok esetében, de a káptalan ezt kategorikusan elvetette, és a világi jószágigazgató kinevezéséhez is hiányzott a többségi akarat. A balatonfüredi fürdőtelep bérbeadása ugyanakkor továbbra is napirenden maradt, de a tényleges megvalósulására még több mint másfél évtizedet várni kellett.

A Vaszary által behozott újítások eredményeinek értékelése az 1890-ben tartott nagykáptalan második ülésén került napirendre. A rendi közvélemény bírálta a költséges építkezéseket, a juhállomány csökkenését és a marhahízalás magas költségeit, de a kormányzat újabb átalakításának kérdése nem került szóba, csak a perjel túlterheltségét tették többen is kritika tárgyává. A főapát védelmébe vette a jószágkormányzókat,¹¹⁴ jogosnak ítélve bizonyos kiadásokat, melyek véleménye szerint a termelékenységét növelését szolgálták. Ezek a

¹⁰⁹ Fülöp, 1995. 103–104.

¹¹⁰ PFL FL KI 1887. *Gazdászati*. Főapáti előterjesztés, 3.

¹¹¹ Az előterjesztés fogalmazványában Vaszary Kolos főapát három konkrét visszaélésre is utalt. A cselédfogadás, a vetésforgó és egy marhavásárlási eset kapcsán keletkezett tapasztalatait előszóval kívánt a plénum elé terjeszteni, így a kéziratban erről nem olvashatunk. PFL FL KI 1887. *Gazdászati*. Főapáti előterjesztés, 4.

¹¹² PFL FL KI 1887. *Gazdászati*. Főapáti előterjesztés, 5–6.

¹¹³ PFL FL KI 1887. *Gazdászati*. Főapáti előterjesztés, 10.

¹¹⁴ PFL FL KI 1890. Jegyzőkönyv, II. ülés, 1–2.

kiadások fontos lépéseket jelentettek az intenzív gazdálkodás felé vezető úton. Meglepő, de mégis tény, hogy a közösség éppen azokat az intézkedéseket kritizálta, melyek hosszútávon a jövedelmi viszonyok javulásához vezethettek volna, és amiben a korszak kései kutatója a rend zömének rövidlátását véli felfedezni.

Tárgyalta még a káptalan az egyházi javadalmak kezelésére vonatkozó új állami szabályozás rendet érintő kérdéseit, illetve a tihanyi apátság erdeinek ügyében felmerülő problémákat. Ezeknél azonban sokkal fontosabbnak bizonyult, hogy a főapát előterjesztésében sürgette az 1881-ben, 1884-ben és 1887-ben meghozott azon határozatok életbe léptetését, miszerint a filiális apátságok javait minden esetben a pannonhalmi központból kell kormányozni. Határozatban mondták ki, hogy a számadásokat a továbbiakban a főapátnak kell benyújtani, a fiókapátságok kiadásait pedig a központból kell fedezni. Az apátok felügyeleti jogát továbbra is fenntartotta, de a birtokigazgatásba a továbbiakban már nem szólhattak bele.¹¹⁵ Ezzel a határozattal gyakorlatilag lezárult a főapátság és a filiális apátságok birtokkezelésének összevonása, ami tovább javította a rend gazdasági helyzetét. Végül Vaszary Kolosnak jutott a feladat, hogy elődje munkájának termését learatva átvegye a zalavári apátságot és birtokait, melynek segítségével tartósan sikerült stabilizálni a rendi gazdálkodást,¹¹⁶ és úgy tűnik, hogy hosszútávon a birtokkormányzat centralizációja is eredményes döntésnek bizonyult.

Vaszary intézkedései közül egy vezetett kifejezetten zsákutcába, ez pedig az úgynevezett százalékos fizetési rendszer. Nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert míg egyes gazdaságokban a gazdatiszteknek megfeszítetett munka árán sem sikerült komoly eredményeket – ezzel együtt nyereséget – produkálni, addig másutt az átlagosnak tekintett munkavégzés is elegendő volt a nyereséges termeléshez, és az ebből származó nyereségrészesedéshez. Fehér Ipoly felismerte, hogy ez a rendszer ebben a formában a hosszútávon nem fenntartható, így 1903-ban megszüntette, ezzel egyidejűleg pedig megemelte a gazdatisztek fizetését.¹¹⁷

4.3.3. Fehér Ipoly (1891-1909)

Fehér Ipoly főapátról azt olvashatjuk a rendtörténetben, hogy „...*hosszas megfigyelés, erőgyűjtés után vagy öt év elteltével megkezdte az anyagi téren való nagy munkát, mely a rend egész fejlődésére lényeges hatást gyakorolt.*”¹¹⁸ Hogy miben is állt ez a nagy munka? Az 1901.

¹¹⁵ PFL FL KI 1890. Jegyzőkönyv, II. ülés, 6.

¹¹⁶ Horváth, 1915. 139.

¹¹⁷ PRT VI. A 335.

¹¹⁸ PRT VI. A 144.

évi nagykáptalan megfogalmazása szerint abban, hogy „*átlépett a névleges szerep teréről a tényleges működés mezéjére.*”¹¹⁹ Hogy az új főapátnak világos képe legyen a gazdálkodás jövedelmezőségéről először a számvevőséget kellett átszerveznie, majd a pénzkezelés rendjét szabályozta újra,¹²⁰ majd új munkatársakat választott maga mellé. Az 1898-ban megszervezte a központi számvevői tisztséget, és egy rendtársát, a soproni gimnázium tanárát, az ekkor 30 éves Pallos Kajetánt nevezte ki a posztra, aki három évtizeden át, egészen 1928-ig maradt hivatalában és fontos szerepe volt a rendi ellenőrzés rendszerének megújításban. 1903-tól kapcsolódott be a Központi Jóságkormány munkájába Vojnits Döme perjel, akit hároméves mandátuma letelte után is maga mellett tartott a főapát: ő lett 51 évesen az 1906-ban létrehozott főjóságkormányzói tisztség első betöltője. Ez a három személy meghatározó szerepet játszott a rendi gazdálkodás századvégi modernizálásában, ami jól nyomon követhető a Központi Jóságkormány jegyzőkönyveiben.¹²¹

Ez volt ugyanis az a testület, aminek felügyelete mellett megkezdődött az egyes gazdaságok üzemterveinek felülvizsgálata, amit aztán külső szakemberekkel is elbíraltatott a főapát. Tekintélyes agrárszakemberek végztek látogatásokat az egyes gazdaságokban, akik a látottak alapján tanácsokkal látták el a főapátot. Ugyancsak Fehér Ipoly nevéhez fűződik a központi építőmester állásának megszervezése, aki nemcsak az építkezések tervezésért és kivitelezésért volt felelős, de egy új épülettörzskönyv összeállítása is a feladatai közé tartozott.¹²²

Az 1897-ben elfogadott vagyonkezelési szabályzat révén rendezte a rendi törzsvagyon és az alapítványi tőkék helyzetét, és az illetékegyenérték adó alapját is felülvizsgáltatta.¹²³ A pénzügyi befektetései közül ki kell emelni a vasútépítésre fordított jelentős összegeket. Ebben az időszakban zajlott a Győr–Dombóvár vasútvonal építése, melynek létrejötté a rend elemi érdekei közé tartozott, hiszen Győrtől a Pándzsa-patak völgyében épült meg az a vonal, amely a Bakony átszelésével a Veszprémen áthaladó budapesti fővonalhoz csatlakozott. A jelentős összegű rendi befektetésnek is köszönhető, hogy ez a vonal Kismegyertől kezdődően Szentmárton, Ravazd, Tarjánpuszta és Veszprémvarsány állomások révén a főapátság uradalmának győri, központi és veszprémi kerületeit is érintette. Nem véletlen, hogy a pragmatikus főapát a rendi vagyonból 108 000 koronát költött a beruházásra.¹²⁴ Ezen kívül is

¹¹⁹ PFL FL KI 1901. *Gazdászat*. Főapáti előterjesztés, 15. ív.

¹²⁰ PRT VI. A 144.

¹²¹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek.

¹²² PFL FL KI 1901. *Gazdászat*. Főapáti előterjesztés, 15. ív.

¹²³ PRT VI. A 147.

¹²⁴ PRT VI. A 144.

számos gazdasági befektetés és ipari vállalkozás kezdeményezése fűződik a nevéhez, de a balatonfüredi beruházások, a gimnáziumok fejlesztése vagy éppen a főmonostori villanyvilágítás bevezetése is az érdemei közé tartozik.¹²⁵

A kortársak véleménye alapján joggal állíthatjuk, hogy Fehér Ipoly volt a dualizmus kori főapátok közül az, aki legtöbbet tett a gazdálkodás modernizációja és jövedelmezőségének növelése érdekében. Utóda Hajdú Tibor így emlékezett meg róla az 1912. évi nagykáptalanon: „*Gazdaságainkat boldogult elődömnek fáradhatatlan buzgalma és takarékosága oly állapotba hozta, hogy nem csak a kezelésben, szolgálati pragmatikában stb. vannak részletes s legnagyobbbrészt ma is használható szabályzataink, hanem maga a gazdaság jövedelmezősége is hatalmas lendületet nyert az ő kormányzata alatt.*”¹²⁶

4.3.4. Hajdú Tibor (1910-1918)

A 20. század elejére valóban konszolidálódni látszott az ekkor már jogi értelemben is kongregációnak tekinthető magyar bencés közösség gazdasági helyzete, hiszen a fent idézett káptalani nyitóbeszédében kifejezetten úgy fogalmazott az új főapát, hogy „*teendőink inkább a fejlesztést célozzák, mint valamely bajok orvoslását.*”¹²⁷ Hajdú Tibor főapát sajátos helyzetben került a bencés rend élére, hiszen ekkor kezdtek beérni az előde által meghozott intézkedések gyümölcsei. Már első megszólalása alkalmával leszögezte, hogy a rendi élet virágzásának anyagi feltételei is vannak, de a gazdasági viszonyokat rendezett körülmények között vette át, és ilyen rendezett körülmények között szeretné utódjának továbbadni. Mivel a kiadásokat tovább már nem lehet csökkenteni, elsődleges feladatának tekintette a takarékoskodás gyakorlati megvalósítását. Ennek két útját látta: a beszerzések terén azonos minőségű, de olcsóbb termékeket kellene felkutatni, illetve tovább kell növelni az egyes gazdaságok jövedelmezőségét.¹²⁸ Elképzeléseinek megfelelően 1912-től kezdődően parcellázásra kerültek a kisebb kiterjedésű területek, különösen a fekvésük miatt csak költségesen művelhető földek. Az így befolyt pénzből közeli fekvésű, ezért hatékonyan művelhető birtoktestek vásárlására került sor. Így került a rend tulajdonába a Veszprém megyei Járiföld és a komáromfüssi birtokkal határos Kolozsnéma is.¹²⁹

Gazdasági téren végzett tevékenységét nem könnyű értékelni, hiszen hivatali idejének első fele az utolsó békeévek gazdasági konjunktúrájának idejére esett, míg a második felében a

¹²⁵ PRT VI. A 147–149.

¹²⁶ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 8.

¹²⁷ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 11.

¹²⁸ PRT VI. A 161.

¹²⁹ PRT VI. A 164.

háború okozta gazdasági nehézségekkel kellett megküzdenie. Az első időszaknak az eredménye a főmonostori lépcsőház és emeletráépítés megkezdése, valamint az új káptalanterem kialakítása, de ekkor építették ki a központi fűtés rendszerét és a telefonhálózatot is. Nyolc éves hivatali ideje alatt mindössze egyetlen káptalant hívott össze 1912-ben, majd később a világháború kitörése miatt beállt rendkívüli viszonyokkal indokolta a soron következő káptalan halasztását. 1918-ban bekövetkezett halála után csak 1921-ben ült össze a következő nagykáptalan, már Bárdos Remig elnökletével. Az 1912-es káptalan főapáti előterjesztésének szövege a káptalani határozatokkal kiegészítve nyomtatásban is megjelent. Ennek részletes vizsgálatára az alábbiakban még ki fogok térni, de annyit előre bocsátok, hogy megállapításai rendkívül kedvezőek, és azt mutatják, hogy a rend az első világháború kitörése előtt stabil gazdasági alapokon állt. A rend törzsvagyona ekkor 12 000 000 korona volt, melyet évi 4 %-os hozamú értékpapírokban tartottak, aminek éves jövedelme 480 000 korona volt. Emellett az iskolák fenntartására az állam évi 144 000 korona támogatást nyújtott, az ekkor már bérbe adott balatonfüredi fürdőintézet bérleti díja évi 117 000 korona volt, a földbirtokból származó jövedelem pedig átlagosan 1 000 000 korona körül mozgott évente.¹³⁰ Ez a hozzávetőleg 1,75 millió koronás bevétel elegendő volt a rend működésének biztosítására, a kegyúri kiadásokra és az iskolahálózat fenntartására. Mindezt azonban semmissé tette a háború, hiszen az emelkedő árak, majd később az áruhiány megakadályozta a legszükségesebb beruházások megvalósítását. Ehhez járult a főapát halála után kitört forradalom, majd a proletárdiktatúra pusztítása, ami szinte semmivé tette az addig elért eredményeket.

Hajdú Tibor esetében tehát azt mondhatjuk, hogy nála lehet talán legkevésbé tetten érni, hogy milyen egyéni elképzelései volt a gazdasági kérdésekben. Eddig úgy tűnik, hogy megörökölte elődje eredményeit, és az általa felállított rendszeren alig-alig változtatva igyekezett azt megőrizni utódjának. Hogy ez még sem sikerült teljes egészében, az sokkal inkább a történelem kényszerítő körülményeinek, semmint az ő személyes tevékenységének a következménye.

5. A rend gazdasági kormányzata és változásai

A bencés rend gazdasági ügyeinek igazgatása már több kutató figyelmét is felkeltette, és Fülöp Éva Mária személyében monográfusa is akadt a témának.¹³¹ Ennek ellenére az eddigi

¹³⁰ PFL GL SzV Főszámvevők vegyes iratai. A főszámvevő levele a Szentszékhez, 1928. március 21. Géppel írt fogalmazvány másolata, aláírás nélkül.

¹³¹ Fülöp, 1995.

eredmények összefoglalása mellett néhány pontosítás megtételét is szükségesnek érzem, ezért az alábbiakban részletekbe menően foglalkozom a témával. Bevezetésként szeretném megismételni, hogy a dualizmus idején a rendkormányzat testületei közül elvi kérdésekben a rendi nagykáptalan, két nagykáptalan között pedig a dékánok testülete volt az illetékes. Kisebb horderejű vagy gyors döntést igénylő ügyekben a pannonhalmi főmonostor konventjének megerősítését kérhette a főapát. Ez a gyakorlat a gazdasági ügyekben ugyanígy működött. De miként alakult a gazdálkodás operatív irányítása a dualizmus éveiben? Ennek vizsgálatához vissza kell mennünk a 19. század elejére.

Kiindulópontként a Rendtörténeti Monográfia vonatkozó fejezetéből szeretnék idézni egy szakaszt. Eszerint „*A gazdasági ügyek intézésére már az 1822. évi káptalan központi gazdasági tanács szervezését határozta el, mely az idősb [sic] jószágkormányzó elnöklete alatt a házgondnokból, a segéd-jószágkormányzóból, a két ügyészből és a számvevőből alakult meg, de úgy, hogy a fontosabb ügyeket a capitularisok elé kellett terjeszteni. 1837. október 28-tól fogva a gazdasági ülések elnöke a főapát, tagjai a főmonostori perjel, a központi jószágkormányzó, a pénztáros, a segédjószágkormányzó, és a kerületi kormányzók. Nagyjában ugyanezek maradtak a tagjai később is, de újabban a kerületi jószágkormányzók közül csak a legközelebb lakók, a pénztáros helyett pedig a számvevők tartoztak hozzá.*”¹³²

Jól látható tehát, hogy a rend gazdálkodásának irányítása is egy kollektív testület vezetése alatt állt, amit a különböző korszakokban, különböző beosztású szerzetesek és különböző rangú gazdasági tisztségviselők alkottak. Az egyéni gazdasági tisztségek között első helyen a bencés jószágkormányzók álltak, akik közül kiemelkedik a pannonhalmi jószágkormányzó, akit korszakoktól függően az *idősebb* vagy *központi* jelzővel is illettek egészen a jogutódjának tekinthető főjószágkormányzói hivatal 1906-ban történt megszervezéséig. A főapátsági uradalom kerületi tagozódásához igazodva további szerzetesek kaptak jószágkormányzói dispoziciókat, akik közvetlen előljárói voltak az egyes gazdaságokban a mezőgazdasági munkát irányító gazdatiszti karnak. Az uradalom gazdasági irányításába kezdettől fogva részt vettek a szerzetesek. 1802-ben az első bencés *administrator* Prucker Róbert volt, akit az 1811/12-es gazdasági évben Genszky Rafael követett. Tőle Neumann Nepomuk vette át a jószágkormányzói teendőket ellátását, aki egy évtizeden át maradt hivatalában. Mellette bukkan fel először 1822-ben a *viceadminstrator* tisztsége, igaz, csak átmeneti időre.¹³³ Külön bencés felügyelője volt a szőlő- és pincegazdaságnak, valamint az erdésznek is. A rend pénztárosa

¹³² PRT VI. B 938–939.

¹³³ Fülöp, 2015a. 165.; Berkó–Legányi, 1986. 11., 14., 45.; PFL FL RNy Status Personalis 1802–1885/86. 2v. passim.

többnyire a perjel vagy a főpénztárnok volt, aki értelemszerűen magát a főpénztárat kezelte, de az uradalomnak külön gazdasági pénztára is volt, melynek elsődleges feladata a beruházásokhoz szükséges források és a forgótőke biztosítása volt.

Térjünk azonban vissza a gazdálkodás operatív irányító testületének a Gazdasági Tanácsnak, vagy ahogy a dualizmus idején közkeletűen nevezték a Központi Jóságkormány fogalmának meghatározására. Elnevezése, összetétele és feladata a források alapján teljesen egyértelműnek tűnik, mégis a szakirodalomban számos pontatlanság miatt több félreértés is él. Forduljunk ismét a rendtörténeti monográfia vonatkozó kötetéhez, ahol Sörös Pongrác a 20. század elején a következőket írta a rend gazdasági irányításáról: „*Hogy azonban a vezetés egysége megmaradjon, korán feltűnik, mint központi szervezet a gazdasági tanács (consensus oeconomicus), mely a viszonyok szerint változva, fejlődve, nevében is kissé változva, mint központi gazdasági kormány máig megmaradt.*”¹³⁴ A kissé zavarosnak tűnő megfogalmazás négy olyan állítást tartalmaz, amit érdemes alaposabban megvizsgálni. Először is leszögezi a szerző, hogy a gazdaság *egységes* irányításának igénye hívta életre a gazdasági tanácsot, a *consensus oeconomicus*. Másodszor Sörös megfogalmazásával élve már *korán feltűnt*, de azt nem tudjuk meg tőle, hogy pontosan melyik esztendőtt kell a *korán* kifejezés alatt érteni. Talán a legérdekesebb a harmadik elem, nevezetesen, hogy a gazdasági tanács a gazdasági körülményekhez igazodva folyamatosan *változott*, sőt még elnevezése is módosult. Végül megtudhatjuk, hogy a kötet születésének idején, vagyis 1916 körül, mint *központi gazdasági kormány* élt tovább ez a testület.¹³⁵

A szakirodalom *consensus oeconomicus* kifejezés alatt következetesen a Gazdasági Tanács fogalmát érti,¹³⁶ ugyanakkor a fenti értelmezésből kiindulva kijelenthetjük, hogy egy pontosan körül nem írt időben – de a 20. század elején már biztosan – más elnevezéssel illeték ezt a testületet: Sörös Pongrác szerint *központi gazdasági kormányként*, de a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban őrzött jegyzőkönyvek szóhasználatához igazodva Központi Jóságkormány néven kell említenünk a bencés rend gazdasági ügyeit irányító grémiumot.

A Gazdasági Tanács megalakulását Sörös Pongrác,¹³⁷ majd az ő nyomán Horváth Ádám a már idézett rendtörténeti könyvében az 1822-ben tartott káptalanhoz köti,¹³⁸ Csóka Lajos rendtörténész pedig a rendi gazdálkodást vizsgálva szintén az 1820-as évekre teszi

¹³⁴ PRT VI. A 329.

¹³⁵ PRT VI. A 331–345.

¹³⁶ Fülöp, 1995. passim.

¹³⁷ PRT VI. B 938–939.

¹³⁸ Horváth, 1915. 128–129.

működésének kezdetét.¹³⁹ Fülöp Éva Mária, aki több munkájában is foglalkozott a kérdéssel, a Gazdasági Tanács működési idejét nagyon konkrétan 1822 és 1945 között határozta meg.¹⁴⁰ Érdeemes azonban megjegyezni, hogy ő a kérdéskört részletesen tárgyaló munkájában,¹⁴¹ *A rendkormányzat központi szervei és tényezői*¹⁴² között a Gazdasági Tanáccsal ellentétben nem szerepelteti a Központi Jóságkormányt, csak *Az uradalom munkaszervezete*¹⁴³ című fejezetben említi meg az egyéb gazdasági szervek, mint például a számvevőszék és a különböző pénztárak számbavételekor. Ezzel tulajdonképpen azt a látszatot kelti, hogy míg a Gazdasági Tanács a rendkormányzat egyik irányító testülete volt, addig a Központi Jóságkormány az előbbinek alárendelt szervek közé tartozott. Ezt a felfogást a források alapján tévesnek kell ítélnünk. A kérdés tehát valójában az, hogy milyen időszakban, milyen néven és milyen hatáskörrel rendelkezett a Gazdasági Tanács.

Hogy pontosabb képet kapjunk a félreértés forrásáról, érdemes egy pillantást vetni a rend alkotmányának tekinthető statútumokra. Ezek alapját az uralkodó által 1746-ban kiküldött vizsgálóbizottság javaslata szerint összeállított szabályzat képezte. Ennek keretei közé állította vissza a rend működését 1802-ben I. Ferenc, aki 1811-ben uralkodói rendelettel is szabályozta a közösség belső rendjét.¹⁴⁴ Novák Krizosztom főapát tervezte ugyan a rendi szabályzatok megújítását, de erre csak elmozdítása után, az 1822-ben tartott nagykáptalanon került sor,¹⁴⁵ ahol döntés született a fent említett Gazdasági Tanács (*consessus oeconomicus*) felállításáról is.¹⁴⁶ Ennek a Gazdasági Tanácsnak egy 15 kötetből álló jegyzőkönyvi sorozata maradt fenn az 1822 és 1836 közötti időszakból. Az első kötet az alakuló ülés jegyzőkönyvével kezdődik, amelyben az uradalmak felügyeletét ellátó *gazdaságbeli consessus* létrehozásának tényét rögzítették, amely az 1822. októberi káptalani ülésen született döntésre hivatkozva kezdi meg munkáját.¹⁴⁷ Ennek a tanácsnak a tagjai a jegyzőkönyv tanúsága szerint a szentmártoni uradalom főkormányzója (*Fő Administrator*), a segédkormányzó (*Vice Administrator*) és a konyhamester; valamint a világi alkalmazottak közül a fő- és alügyész, valamint a szentmártoni számtartó voltak, utóbbi egyúttal az uradalmi erdőfelügyelő tisztét is betöltötte.¹⁴⁸ A tanács illetékességi körébe tartoztak az úriszéken kívüli gazdasági ügyek, de fontos szerepe volt az

¹³⁹ Csóka, 1969. II. 916.

¹⁴⁰ Fülöp, 2012. 1055.

¹⁴¹ Fülöp, 1995.

¹⁴² Fülöp, 1995. 12–28., a II. 2. fejezet.

¹⁴³ Fülöp, 1995. 88–90.

¹⁴⁴ PRT VI. B 938.

¹⁴⁵ Juhász-Laczik, 2012, 1183–1184.

¹⁴⁶ Juhász-Laczik, 2012, 1184.

¹⁴⁷ PFL GL Tisztiszéki jegyzőkönyvek, 1822. 1.

¹⁴⁸ PFL GL Tisztiszéki jegyzőkönyvek, 1822. 3

uradalmi tisztek ellenőrzésében, „*tettei rostálgatásában*”, így a gyakorlatban tisztiszékként is működött.¹⁴⁹ A hatáskörét meghaladó, illetve a vitatott ügyek a főmonostori konvent hatáskörébe tartoztak. A káptalan még az üléselés gyakoriságára is javaslatot tett, eszerint heti rendszerességgel, szombat délelőttöként kellett volna tanácskozni, de jegyzőkönyv első határozatainak értelmében az elnöklő fő kormányzóra bízta, hogy a folyó ügyektől függően mikor hívja össze a tanácsot.¹⁵⁰

Az 1822-ben tartott rendi káptalan abban is különbözött az előző szabályalkotó gyűlésektől, hogy nem az uralkodói szándékából, hanem a rend szuverén döntése nyomán kezdett jogalkotásba. Az 1829-ben hivatalba lépő Kovács Tamás főapát ennek mintájára tartotta később is a káptalani üléseket,¹⁵¹ melyek közül több foglalkozott a státutumok revíziójával. Már 1832-ben döntés született egy új szabályzatról, de végleges formáját csak 1836-ban, kisebb módosítások után nyerte el. Ennek a főapátság gazdasági ügyeit tárgyaló részének nyolcadik pontja úgy szól, hogy a Gazdasági Tanács elnöke a *senior* jószágkormányzó, aki elsősorban a peres ügyeket és a zálogba adásokat intézte. A tanács üléseiről jegyzőkönyvet készítettek, melyet be kellett mutatni a főapátnak.¹⁵² Ez az 1832-es szabályozás tehát az eddig fennálló gyakorlatot rögzítette, hiszen az említett jegyzőkönyvekben a pannonhalmi jószágkormányzó elnöklete alatt működő gazdasági tanáccsal találkoztunk és összetétele megfelel a fejezet elején Sörös Pongráctól idézett szerkezetnek és a jegyzőkönyvek tanúsága szerint valóban ebben a formában működött a Gazdasági Tanács 1836-ig.

A főmonostori konventülések jegyzőkönyveit vizsgálva 1837-ben tűnik fel először egy új gazdasági tanácsülésről (*Consensus Oeconomicus sub Praesidio Praelati*) készült bejegyzés. Ennek a tanácsnak az elnöklő főapát mellett a perjel, a központi jószágkormányzó, a segédjószágkormányzó, a kerületi jószágkormányzók és a rendi pénztáros voltak a tagjai.¹⁵³ Mivel a felsorolt beosztásokat kizárólag rendtagok töltötték be, az új gazdasági tanácsból kikerültek az alacsonyabb rangú civil uradalmi tisztségviselők. Újdonság tehát, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően a főapát személyesen is részt vett a gazdaság felügyeletének hétköznapi munkájában, hogy ebben a munkában csak rendtagok működtek közre, és az sem mellékes, hogy ebben a bejegyzésben szerepel először együtt a gazdaságirányítás szereplői között a

¹⁴⁹ PFL GL Tisztiszéki jegyzőkönyvek, 1822. 2.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ A szakirodalom ezeket nem tekinti a későbbi értelemben vett nagykáptalanoknak, mivel csak a rendi eljárók szűk körének részvételével és több székház képviselőjének távollétében zajlottak. PRT VI. B 934–938.

¹⁵² PRT VI. A 502.

¹⁵³ PFL FL Konventülési jegyzőkönyvek I. 382. és PRT VI. B 939.

főapát, a főmonostori perjel és a szentmártoni jószágkormányzó alkotta hármás, amely a dualizmus idején meghatározó szerephez jut majd ezen a területen.

Hogy Rimely Mihály főapátsága, vagyis 1842 és 1865 között pontosan miként működött a Gazdasági Tanács, arról kevés közvetlen forrásunk van, de a lényeges vonásai ezek alapján is megrajzolhatóak. A rendi konstitúciók 1842 körül készült tervezetében a Gazdasági Tanács elnökéül ismét a pannonhalmi jószágkormányzót kívánták megtenni,¹⁵⁴ de úgy tűnik, hogy a főapátválasztást követően ezt a tervezetet nem ültették át a gyakorlatba.

Az 1840-es évekből fennmaradt egy *A Szent Mártonról címzett Pannonhegyi Főapátság Gazdasági Üléseinek Jegyzőkönyve*¹⁵⁵ címet viselő töredék, ami az 1844. december 10-én a főapát elnöklete alatt tartott ülésen készült jegyzőkönyv másolatát tartalmazza, majd másolatban közli Balásházi János 1827-ben a Juhtenyésztésről kiadott könyvének a métely elleni védekezésről szóló fejezetét, végül az 1846. szeptember 2-án tartott gazdasági ülésen elfogadott kilencpontos szabályzatot, ami tulajdonképpen a rendi jószágkormányzók részére összeállított szolgálati utasítás volt. Ez a másolatokból összeállított töredék arra enged következtetni, hogy ha az 1840-es években is létezett Gazdasági Tanács, de talán ritkábban ülésezett, és az uradalmi gazdálkodás súlya sokkal inkább az egyes jószágkormányzók vállán nyugodott. Ez persze csak feltevés, hiszen az is könnyen előfordulhat, hogy jelenleg a források hiánya vagy lappangása akadályozza a tisztánlátásunkat.

Az 1848-as nagykáptalan, mely a forradalmi események és az áprilisi törvények után kialakult helyzetre kívánt reagálni, nem hozott alapvető változást a rendkormányzat rendszerében, de két intézkedését érdemes megemlíteni. Egyrészt kiterjesztette a konvent hatáskörét néhány tisztségviselő ellenőrzésére. Különösen a központi pénztárba és a székházak számadásaiba szerettek volna nagyobb betekintést nyerni a rendtagok, amiről választott ellenőrök révén kívántak gondoskodni. Másrészt a számvevő feladatait egy a káptalan által megválasztott öt szerzetesből álló bizottság vette át. Ennek elsődleges feladata a gazdálkodást végző tisztek számadásainak felülvizsgálata volt, de ezen felül a gazdasági üléseken is képviseltetni kívánta magát a bizottság.¹⁵⁶ Mindezek az intézkedések a főapát és az általa kiválasztott kormányzók hatalmával szemben a közösség tagjainak jogait volt hivatott kiterjeszteni, és egy szűkkörű tanács helyett a rend egyetemét képviselő konvent pozícióját

¹⁵⁴ PFL FL Statútumok, 1842. A több példányban fennmaradt, 1841–1842-ben összeállított statútumtervezet nem került elfogadásra.

¹⁵⁵ PFL GL Gazdasági rendeletek, 1844.

¹⁵⁶ A bizottság egy-egy tagja „...a néha tartandó gazdasági ülésekben részt veszen.” PFL FL Statútumok, 1848. 8.

kívánták megerősíteni. Ez a forradalom hetiben egyáltalán nem meglepő, a közhangulathoz igazodó lépés volt.

Ugyanakkor a mérsékelt konzervatív főpapok közé tartozó Rimely Mihály főapát nem nézte jó szemmel, hogy a forradalmi napokban rendtársai korlátozni kívánták jogait, ezért a következő másfél évtizedben egyáltalán nem hívott össze nagykáptalant, és autoriter módon kormányozta rendjét. A Gazdasági Tanács működéséről 1848 és 1853 között nincs adatunk, és a Gazdasági Levéltárban is csak egyetlen füzetben sikerült a működésének nyomára akadni. A *Gazdasági tanácskozó ülés jegyzőkönyve 1834* [sic] címet viselő füzet első bejegyzése ugyanis 1853-ból származik és a *Reformatio Administrationis oeconomiae in terreno ad Archiabbatiam spectante* címet viseli, ami 61 pontban foglalja össze a gazdasági kormányzás (*Regulamentum Administratorum*) új rendjét.¹⁵⁷ Ez a dokumentum 1853 október 22. és 24. között, a főapát elnöklete alatt tartott tanácskozás eredményét foglalja össze, és 15. pontjában azt is kimondja, hogy a kormányzóknak ezentúl a főapát vagy a perjele elnöklete alatt minden hónap utolsó napján üléseznie kell.¹⁵⁸ Ennek ellenére ebben a kötetben csak további hét sorszámozott ülés jegyzőkönyve szerepel, melyek közül az 5. és a 6. 1854 januárjában, két hét eltéréssel készült, a 7. szeptemberben, a 8. pedig októberben. Ezután folytatólagosan, – de egy időbeli ugrással – 1859 és 1866 között keletkezett különböző gazdasági intézkedések kivonatát vagy átiratát jegyezték fel a kötetbe, melyek száma a meghaladja a háromszázat.

Az 1853-as intézkedések rögzítették, hogy az egyes kormányzók saját kerületükben teljes hatalommal rendelkeztek és a joghatóságot tekintve egymástól függetlenül működhetnek. Megállapították azt is, hogy a főapátság birtokait négy kerületben kell kormányozni, nevezetesen a veszprémi, a szentmártoni, az esztergomi¹⁵⁹ és a győri kerületben, és a dokumentum 11. pontja a kerületekhez tartozó birtoktesteket is megnevezte.¹⁶⁰ Valójában még a levéltárosnak is nehéz eldönteni, hogy ki és milyen célra használta ezt a füzetet, de tény, hogy nem az eredeti jegyzőkönyvek, hanem azok másolataival, illetve a határozatok gyűjteményével állunk szemben, ami alapján nehéz messzemenő következtetéseket levonni.

Itt kell megemlítenem még egy forrást, a szentmártoni uradalom 1854 és 1884 között vezetett tisztiszéki jegyzőkönyveit,¹⁶¹ melyek tanúsága szerint gazdasági ügyekben

¹⁵⁷ PFL GL Vegyes iratok. *Gazdasági tanácskozó ülés jegyzőkönyve 1834*. 1.

¹⁵⁸ „*Administratores sub paesidio meo vel prrioris omni mense ultima die, si non sit festus, concessum celebrabunt...*”

¹⁵⁹ Nem tévedés! Az elnevezés feltehetően arra utal, hogy a Komárom vármegyében fekvő bencés birtokok jelentős része egyházz jogilag az Esztergomi főegyházmegye területéhez tartozott.

¹⁶⁰ PFL GL Vegyes iratok. *Gazdasági tanácskozó ülés jegyzőkönyve 1834*. 1.

¹⁶¹ PFL GL Tisztiszéki jegyzőkönyvek. *A Szt-Mártoni uradalomnak tisztiszéki jegyző könyve 1854-től 77-ig, és A Pannohalmi Főapátság tisztiszéki jegyzőkönyve. 1879 évtől. 84-ig.*[sic]

negyedévenként ez a testület is összeült. Kezdetben az ülés témájától függően néha a főapát, néha a főmonostori perjel elnökölt a tanácskozásokon, amin a jószágkormányzók mellett a házgodnok, a számvevő, a rendi ügyész és a gazdatiszti kar is jelen volt, vagy legalábbis jelen lehetett. Az ülések tárgya az aktuális gazdasági problémák gyors elintézése mellett elsősorban a gazdatisztek számadásainak bírálata és felülvizsgálata volt, a dualizmus idején lényegében már csak számvevőszékként működött.¹⁶²

Hogy nemcsak a kutatóknak, hanem a kortársaknak is nehéz volt eligazodni a rend gazdasági kormányzásának ügyeiben, arra ékes bizonyíték Kruesz Krizosztomnak, a rendi növendékek akkori tanárának egy 1861-ben a főapáthoz intézett beadványa, amiben rendkívül kritikusan fogalmazott. *„A szent szerzetben csak háromféle embereket ismerek: elégedetleneket, igen elégedetleneket, a kétségbeesésig elégedetleneket.”* Később pedig ezt írta: *„A jószágkormányzati térről kebellázító dolgokat nemcsak hallunk, hanem látunk is. A szent szerzet közmegegyezés vagy szánalom tárgyává vált! Úton útfélen szemünkre lobbantják az értetlenséget, a hanyagságot...”*¹⁶³ Ez az elkeseredett hangulat még érthetőbb teszi, hogy Kruesz 1865-ben történt főapáttá választása után, miért tartotta egyik fő feladatának a gazdasági kormányzat rendbetételét. Hogy mi is világosan lássunk, vissza kell lépnünk egy évtizedet az 1855-ös statúmok elfogadásának körülményeinek megismeréséhez.

Az osztrák bencés monostorok 1850-es években felerősödő uniós elképzelései következményeként 1852-ben döntött a Szentszék a Scitovszky János primás által elvégzendő pannonhalmi vizitációról. Megvalósítására csak három évvel később, 1855-ben került sor.¹⁶⁴ Az apostoli látogatás eredményeként összeállított és megújított rendi szabályzat utolsó fejezete *Administratio rei oecomonicae* címmel 24 pontban írta le a főapátság gazdálkodásának rendjét. Eszerint a rendi vagyon öre a főapát, de a gazdálkodást a *senior* jószágkormányzó irányítása alatt a helyettes jószágkormányzó, a pincefelügyelő és a kerületi kormányzók végzik.¹⁶⁵ Ez a statútum Kruesz Krizosztom főapátsága idején (1865–1884) is érvényben maradt, és halálának évében, 1884-ben újból kiadták, de az alapszöveghez jegyzetek formájában hozzáfűzték az időközben keletkezett módosításokat és káptalani határozatokat.¹⁶⁶ A gazdaságra vonatkozó fejezet első kiegészítése négy intézkedést tartalmaz. Ezek közül az első így szól: *„A főapátsági birtokok kezelése a központi kormány kezében van letéve. A központi kormány három*

¹⁶² Erre utal az 1868-ben készített jegyzőkönyvet hitelesítő aláírások sora: *„Figyelte Zalka Sándor számvevő; Jegyezte Faÿ Iván urad. ügyvéd; Jahn Mainrad perjel, mint a vizsgálószék elnöke; Holler Engelbert kp. jószágkormányzó.”* Uo. 1868. május 22–23-i jegyzőkönyv, XVII. pont, oldalszám nélkül.

¹⁶³ PRT VI. A 109.

¹⁶⁴ PRT VI. A 103.

¹⁶⁵ PFL FL Statútumok, 1855.

¹⁶⁶ PFL FL Statútumok, 1884. 47–51.

személyből áll, u. m. a főapát, a főmonostori perjel, és a szentmártoni kerületi kormányzóból; segédül a főapátsági számvevőt birja.”¹⁶⁷ Amennyiben meg tudnánk állapítani, mikor készült ez a kiegészítés, akkor azt is megmondhatnánk, mikortól beszélhetünk a Központi Jószághkormány működéséről.¹⁶⁸

Az 1866-ös nagykáptalan a gazdasági ügyek tárgyalása szeptember 18-án került napirendre. Először a főapát kérésére a jegyző felolvasta az 1848-as káptalan tárgyra vonatkozó határozatait, majd az 1842-ben készített statútumtervezet szövegében pontról pontra haladva döntöttek arról, hogy a két és fél évtizeddel korábban elképzelt intézkedések közül melyeket kívánják jogerőre emelni vagy elhagyni, szükség esetén módosítani. Ezek közül számunkra a legérdekesebb, hogy a káptalani jegyzőkönyvben rögzítésre került, hogy az eredeti tervezet 484. pontjában, a fejezet címeként is szereplő *director bonorum* kifejezést a *directio centralis oeconomiae* kifejezésre kellene változtatni.¹⁶⁹ A döntés bekerült a káptalani határozatok sorába, ahol három pont is foglalkozott hatáskörének leírásával,¹⁷⁰ de összetételét egyik pont sem rögzítette. Értelmezésem szerint ezzel az intézkedéssel valójában a Központi Jószághkormány (*directio centralis oeconomiae*) megalakításáról döntött a nagykáptalan. Az alakuló ülésre valószínűleg csak később került sor. Erre utal az 1872 végén kezdődő jegyzőkönyv első bejegyzése is, miszerint az 1866 októberében megtartott ülésen szabályozták a jószághkormány feladatkörét.¹⁷¹ Talán ez lehetett a Központi Jószághkormány tényleges megalakulásának időpontja is, bár létrehozásáról már hetekkel korábban, a káptalanon döntöttek. Fontos hangsúlyoznom, hogy a gazdasági tanács (*consessus oeconomicus*) elnevezés nem tűnik el, hanem a továbbiakban a kerületi jószághkormányzók értekezleteinek elnevezésére használták.¹⁷²

Forrásaink tehát azt mutatják, ezt a kormányzási formát Kruesz Krizosztom főapát intézményesítette az 1866-os nagykáptalanon azzal, hogy a nagykáptalanon létrehozott Központi Jószághkormány intézményét a statútumokban is rögzítette. A központi kormány három emberből állt, a főapát, a perjel és a szentmártoni jószághkormányzó, közvetlen alárendeltségébe tartozott a számvevői hivatalt vezető civil személy, aki gazdasági tanácsos címet is viselte. A kormányzói kerületek élén egy-egy bencés szerzetes állt, az egyes gazdaságok élén pedig egymástól független gazdatisztek dolgoztak.¹⁷³

¹⁶⁷ PFL FL Statútumok, 1884. 48.

¹⁶⁸ A kiegészítésekhez rendszeresen odaírták, melyik káptalan határozata alapján került bele a szövegbe. Ezen a helyen ilyen nem olvashatunk, így feltételezem, hogy nem egy káptalani határozat szövegével van dolgunk.

¹⁶⁹ PFL FL KI 1866. Jegyzőkönyv, 21–22.

¹⁷⁰ PFL FL KI 1866. *Sectio II.* Nr. 13–15.

¹⁷¹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1872. 2–4.

¹⁷² *Stabiliuntur consessus oeconomici per centralem directionem cum Administratoribus districtualibus...*” PFL FL KI 1866. *Statuta Capituli, 1866.* 6. fejezet, 26. §

¹⁷³ Kruesz önéletrajz, 450.

Fehér Ipoly főapát szintén észlelte a Központi Jóságkormány határozatainak végrehajtásában rejlő hiányosságokat, de ő más formában kívánta megerősíteni a gazdasági kormányzatot. Megszervezte a gazdasági tanácsosi állást, melynek betöltésére rendtársát, Bierbauer Lipótot kérte fel. Az ő feladata az volt, hogy szakismereteivel, helyszíni szemleútjaival és a szakközvegekkel való kapcsolattartás révén segítse a Központi Jóságkormány munkáját.¹⁷⁴ Ugyancsak Fehér nevéhez köthető a főjóságkormányzói és főszámvevői hivatal megszervezésével és jogköreinek kiterjesztésével, valamint a tapasztalt jóságkormányzók bevonásával a gazdasági kormányzat tevékenységébe.

Meddig működött a Központ Jóságkormány ezen a néven? A választ az 1921-es statútum adja meg, miszerint a Kongregáció összes javait a főapát irányítja a Gazdasági Tanáccsal együttműködve. Ebben a jogforrásban már nem szerepel a Központi Jóságkormány kifejezés, helyét a Gazdasági Tanács veszi át, amelynek tagjai a főapát elnökle mellett a főmonostori perjel, a központi főszámvevő, a központi főjóságkormányzó, és alkalmanként meghívást kaphatnak érintett jóságkormányzók vagy külső szakértők is.¹⁷⁵ Leszögezhetjük tehát, hogy a Központi Jóságkormány 1866 és 1921 között fejtette ki tevékenységét, elnevezésének használata az 1921-ben alkotott konstitúció életbelépésével megszűnt. Helyére a Gazdasági Tanács lépett, melynek jegyzőkönyvei szintén fennmaradtak a Gazdasági Levéltárban.

Összegezve a leírtakat azt kell mondanom, hogy a Központi Jóságkormány a dualizmus korában a bencés rend elsőszámú gazdasági döntéshozó testülete volt, ami a főapát, a perjel és a központi- vagy később a főjóságkormányzó személyén nyugodott, és egyes főapátok a számvevővel, vagy a gazdasági tanácsosok személyével egészítették ki. Jelentősége messze túlmutat az 1822-ben a kormányzóapát mellett működő gazdasági tanács, és a 19. század első felében a szentmártoni jóságkormányzó elnökle alatt működő, tisztiszéki és számvevői feladatokat is ellátó gazdasági tanács súlyán. Hatásköre a gazdálkodás minden ágára kiterjedt és döntései kötelező érvényűek voltak. Amint a későbbiekben látni fogjuk, innen indultak ki azok a kezdeményezések is, melyek a gazdálkodás rendszerének megváltoztatására, modernizálására törekedtek. Ebben kezdeményező szerepe volt a mindenkori főapátnak, de véleményével és javaslataival a kormányzat többi tagja is befolyásolta a döntéshozatalt.

¹⁷⁴ PFL FL KI 1894. Főapáti előterjesztés. *Gazdászati*, 6. ív.

¹⁷⁵ PFL FL Statútumok, 1921. Caput III. Art. 2. De Consilio oeconomico. „...omnium Congregationis bonorum administratio ab Archiabbate cum Consilio oeconomico dirigitur, cuius Caput ipse Archiabbas est, sodales autem prior claustralis Archicoenobii, rationum Exactor centralis superior, porro centralis bonorum Administrator superior nominat. Quibus alii quoque accedunt bonorum Administratores, quo Archiabbas libere et ad tempus, quod maluerit, quique ad ipsius nutum amovibiles sunt.”

Döntéseinek ismerete nélkül nem rajzolható meg a rend dualizmuskori gazdálkodásának képe, ezért a továbbiakban többször fogok hivatkozni a testület döntéseit rögzítő jegyzőkönyvekre.

6. A bencések birtokai a 19. század elején

6.1. A földrajzi környezet

A bencés rend birtokai a dualizmus idején Magyarország nyugati részén, túlnyomórészt az Északnyugat-Dunántúlon feküdtek. Természeti tájegységeket tekintve legértékesebb részei a Kisalföldhöz tartoztak, de jelentős területek voltak a Sokorói-dombság, a Bakony, a Balatonfelvidék, Észak-Somogy és a Zalai-dombság területén is.

A Duna magyarországi felső szakaszának jobb és bal partján elhelyezkedő Kisalföld, a Duna különböző ágainak és mellékfolyói tájformáló erőinek köszönhetően az egyik legtermékenyebb része az országnak. Jelentős emberi beavatkozás a táj életében a korájuktól kezdődően következett be, melynek mozgatói a török korban a várerődítési munkálatok, a 18. században a közlekedési feltételek javítása, majd a hajómalmok tömeges telepítése, a 19. században pedig az árvízvédelem voltak. A korábbi ártereket vízmentesítették, megkezdődött a mocsaras területek lecsapolása és így a tájgyre nagyobb része került szántóföldi művelés alá. Termőképességére jellemző, hogy a gabonafélék, a kapásnövények és takarmánynövények minden fajtája jól termeszthető volt a vidéken. A Duna vonala, annak mellékágai és a mellette elterülő árterek két nagy részre osztja a tájegységet, a bencések birtokai a déli részen feküdtek. A Bécs és Buda között zajló kereskedelmi forgalom elsősorban kelet–nyugati irányú kapcsolatokat eredményezett mindkét területen.¹⁷⁶ A főapátság birtokainak másik földrajzi színtere a Sokoró, a Dunántúli-középhegység Kisalföldbe benyúló kistája, amelyet három párhuzamos, dombvonulat alkot. A dombhátak nagyobb része erdővel borított, az alsó lejtőket és a völgyeket szántóföldek foglalják el. A dombtetőre épült apátságot leszámítva a környező települések a domblábakon sorakoznak,¹⁷⁷ lakói elsősorban szőlőműveléssel és gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak. A terület természetes piaci központja Győr városa, aminek kisugárzása hatással volt a főapátság birtokain folyó termelésre is. (3. ábra)

6.2. Közigazgatási megoszlás

¹⁷⁶ Győri, 1999. 84–85.

¹⁷⁷ Csorba, 2021. 270–271.

Ezen a területen a Rendtörténet összes 42 birtokrészt vett számba,¹⁷⁸ ezek azonban nem tekinthetők egyenrangú településeknek, ezért a jegyzék némi finomítást igényel. A Győr vármegyében található húsz birtok között az egykori úrbéres települések, Csanak,¹⁷⁹ Nyalka, Szentmárton, Szentiván, Ravazd, Tényő és Vének voltak a legjelentősebbek. Önálló gazdálkodási egységet képeztek, de az előbbi falvak közigazgatási területéhez tartoztak az uradalmi puszták, mint Gug, Hecse, Kisécs,¹⁸⁰ Kismegyér, Kulcsod, Selyemcsuk, Szentimrepuszta, Tarjánpuszta és a Szentmárton határában fekvő Illak-erdő is. Külön csoportba sorolhatjuk azokat a településeket, ahol a főapátságnak osztoznia kellett más részbirtokosokkal. Ilyen volt a győri káptalannal közös nagyécsi, nagybaráti és pázmándi birtokrész. Nem alkottak önálló gazdálkodási egységet az egyes településekhez tartozó, de több vármegyében elszórtan fekvő szőlőbirtokok sem.

Veszprém vármegyében Bársonyos, Lázi, Péterd, és Varsány települések képezték az uradalom magját, amit a káti és keresztúri puszták egészített ki. A Batthyányakkal közös bakonytamási részbirtokhoz tartozott a Gerencsérpuszta, melynek túlnyomó részét erdőség alkotta, szántóföldjeit gyakran bérbe adták és a dualizmus idején a ravazdi erdészet részeként kezelték.

Komárom vármegye déli részén az úrbéres települések közül Tárkányban volt a legjelentősebb bencés birtok, amihez a nagy kiterjedésű Ölbőpuszta is hozzátartozott. A tömördi puszta Mocsa, a kiscsanaki puszta Nagyigmánd, az apáti puszta Ete község határában feküdt, de ezekben a falvakban nem voltak belsősegei a rendnek. A szórványbirtokok közé tartoztak még az ácsi, vasi és lovadi birtokrészek, melyektől az úrbérrendezés során vált meg véglegesen a rend. A vármegye Dunától északra fekvő részén Füss volt a legjelentősebb apátsági falu, aminek számos tartozéka volt, és a szomszédos Ekel, Nagykeszi és Kiskeszzi, valamint Dérhida részbirtokok egészítették ki.

Pozsony vármegyében Deáki és a hozzá tartozó Gelence nevű puszta képezte az apátsági uradalom magját, amit két kisebb csallóközi szórványbirtok egészített ki: a többségében

¹⁷⁸ PRT VI. A 328. A tételesen felsorolt birtokrészek sorozata megyei bontásban és a kiadványban szereplő helyesírással: Győr vármegyében: Szent-Márton, Selyemcsuk, Szent Imre-puszta, Gugh, Nyalka, Illak, Tarján, Ravazd, Kis-Écs, Nagy-Écs, Tényő, Nagy-Baráti, Csanak, Győr, Kulcsod, Vének, Szent-Iván, Hecse, Kis-Megyér, Pázmánd. Veszprém vármegyében: Péterd, Lázi, Bársonyos, Varsány, Keresztur, Gerencsér, Bakony-Tamási, Járiföld és a vármegye rendi szőlőbirtokai. Komárom vármegyében: Apáti, Tárkány, Ölbő, Kis-Csanak, Ács, Vas- és Lovad-puszták, Tömörd, Füss és tartozékai, Ekel, Nagy- és Kis-Keszzi, Dérhida, Kolos-Néma. Pozsony vármegyében: Dénesdi, Lider-Tejed, Deáki és Gelence. Jelen esetben szándékosan tartottam a helyneveknek a kiadványban használt alakját, ezek az alakok állnak legközelebb a forrásokban olvasható névváltozatokhoz.)

¹⁷⁹ Győr-csanak vagy Csanakfalu Ménfő szomszédságában, ma Ménfőcsanak, Győr város része. Nem azonos a Komárom vármegyei Kiscsanakkal!

¹⁸⁰ Kisécs a korszakunkban Győrszentmárton közigazgatási területéhez tartozott.

németek lakta Dénesd (vagy korabeli elnevezéssel Dénesdi), illetve a Dunaszerdahelytől délre fekvő Lider-Tejed (vagy Léder-Tejed) részbirtoka.

A filiális apátságok birtokainak elhelyezkedése már tágabb földrajzi területet ölel fel, bár a bakonybéli és a dömölki apátság részben kivételt képez. Ennek oka, hogy Győr, Vas és részben a Veszprém vármegyei birtokaik is, ugyancsak a Kisalföld és a Sokoró tájegységen helyezkedtek el. Maga Bakonybél ugyanakkor a Dunántúli-középhegység legmagasabb fekvésű részén, az Öregbakony közepén található, melyet domborzati adottságainak és hűvös klímájának köszönhetően évszázadok óta az erdőgazdálkodás dominált.¹⁸¹ A bakonybéli apátságnak két gazdasága volt. Az egyik az egykor zsellérfalunak számító Bakonybélben, a másik a Győr vármegyei úrbéres településen Kajáron. Utóbbihoz több szórványbirtok is tartozott, így a Mórchida részét képező Kisárpás és a Gyarmat község közigazgatási határához tartozó Penyvápuzsza Csikórét nevű részbirtoka, valamint Pápán az agyaglikai malom kapcsolódott.

A Kisalföld délnyugati nyúlványának tekinthető Kemenesalján fekvő dömölki apátság birtokai a mai Celldömölk határain belül voltak, illetve Veszprém vármegyében, a Somló lábánál fekvő Várdapuszta (vagy Kisvárda) tartozott még hozzá.

A tihanyi apátság birtokai részben Zala vármegyében, részben Somogyban helyezkedtek el. A Balatonfelvidéken kisebb határokkal rendelkező falvakban a szőlőművelés volt a domináns művelési ág, de a magasabb hegyeket erdő borította. A somogyi részeket nagy kiterjedésű puszták és szántók alkották, és a szántóföldi művelés volt a meghatározó, míg délebbre a dombosabb területeken az erdőgazdálkodás is megjelent. A zalai oldalon Tihany, Aszófő, Fülöp, Füred, Kisszőlős, Tósok és Örvényes tartoztak az apátság birtokai közé. A somogyi részen Zamárdi, Endréd és Teleki voltak az egykori úrbéres községek, a puszták közül pedig Jaba (Endréd), Kapolypuszta vagy Pusztakapoly (Kapoly), Szántód (Zamárdi), Tóköz (Endréd) képezték egy-egy gazdálkodási egységet.¹⁸²

Az 1885-ben Pannonhalmához kapcsolt zalavári apátság birtokai a Zalai-dombság keleti szélén, a Kis-Balaton mentén, annak egy részét is magában foglalva helyezkedtek el, az észak-déli irányba húzódó Zalaapáti-hátság középső részén. A Zala-folyó menti mocsarakban nádgazdálkodás folyt, a vízjárta réteket állattenyésztés céljaira hasznosították. A szántóföldi művelés a domblábakon települt falvak közelében történt, a domboldalakon szőlőket telepítettek. Az apátság itteni birtokai Zalaapáti, Zalavár, Nagyrada, valamint Esztergály településekhez tartoztak, de Vörösmező és Fölkendpuszta, Ürmöspuszta és Lebujszta,

¹⁸¹ Csorba, 2021. 76–77.

¹⁸² Fülöp, 1985. 9.

Kisrada illetve Bárándpuszta birtokrészeket is magukban foglalták, és az ezektől északnyugatra fekvő csácsi birtokrészszel egészültek ki.

Jogi értelemben a bencés rend földvagyon a korlátolt forgalmú egyházi birtokok közé tartozott. 1802 óta pedig kifejezetten olyan célvagyonnak számított, melynek jövedelme elsődlegesen a rend oktatási és pasztorációs céljainak megvalósítását szolgálta. Ennek egyenes következménye, hogy a rend nem birtokhalmozásra és egy latifundium kiépítésére törekedett, hanem a meglévő földvagyon jövedelmező használatára.¹⁸³

A földbirtokok törzsvagyon részét képezték és elidegenítésére csak indokolt esetben, a közösség egyetértésével és az uralkodó jóváhagyásával kerülhetett sor. A főkegyúri jogot a dualizmus idején a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül gyakorolta az uralkodó, így minden egyes értékesítés esetében a minisztérium jóváhagyását kellett kérni. Birtokeladásokra csak azokban az esetben került sor, ha valamilyen oknál fogva nem lehetett rentábilisan művelni egy birtoktestet. A századforduló után időszakban például csak kisebb területek állami kisajátítása, illetve a malmok, kocsmák, házhelyek eladása révén csökkent az uradalom vagyona.¹⁸⁴ Ugyanakkor az értékesítésből származó bevételeket nem lehetett szabadon felhasználni, azokat vagy a törzstőkéhez csatolták, vagy más helyen alkalmasabb ingatlanok vásárlásába fektették. Az 1912. évi nagykáptalan idején például a kegyúri engedély birtokában folyamatban volt 60 kataszteri hold eladása Zamárdiban. Az ebből befolyt pénzből Szentmárton határában 6 kataszteri hold, a Somlyón további 7 kataszteri hold szőlőt vásárolt a főapátság. Ez utóbbit a bécsi Stern testvérektől szereztek meg életjáradék fejében. Ebben a káptalani ciklusban további két malom és a hozzá tartozó földek eladása, a vasúti kisajátítások és kisebb házhelyek kifarcellázása apasztotta a birtokállományt.¹⁸⁵

Ugyanekkor a káptalan a főapát előterjesztésére kimondta azt az elvi álláspontot, amelyet már a gyakorlatban korábban is követtek, miszerint a birtokközpontoktól távol eső, nehezen ellenőrizhető, kis területű birtokok eladása indokolt, nem jelent veszteséget a gazdaság egészére nézve, így az ilyen birtokrészek eladhatóak. A káptalan egyúttal szorgalmazta, hogy a gazdasági kormányzat igyekezzen pótolni az eladott földeket, különösen akkor, ha a már meglévő majorságok közelében nyílik erre lehetőség.¹⁸⁶ A határozat folyamánként a következő

¹⁸³ Erre jó példa a következő eset. 1898-ban a kapolyi gazdaság szomszédságában ajánlottak megvételre egy 105 holdas területet a bencéseknek. A vásárlás alapvetően nem volt a rend érdeke, de ha egy szomszédos földdarabról és kedvező vételárról volt szó megfontolás tárgyává tették az ügyletet. Fehér Ipoly az eset kapcsán megjegyezte, hogy „...*habár Rendünk gazdasági politikájába a birtoktestek nagyobbítása nem illik bele, de ezért, az elől, ahol a hol a kényelem és a kiegészítés javallja, elvben nem zárkózik el.*” PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 112–113.

¹⁸⁴ PFL FL FH 454/1909.

¹⁸⁵ PFL FL KI 1912. Az 1912-i káptalan, 83.

¹⁸⁶ PFL FL KI 1912. Az 1912-i káptalan, 80–81.

évtizedben egy nagyobb birtokeladási hullám zajlott le, ami végérvényesen koncentráta a megmaradt rendi birtokállományt. A Pannonhalmi Főapátaság birtokai közül a pázmándi belsőmajor a selyemcsukai pusztával, a gugi puszta, Nagybaráti és Bakonytamási részei, valamint a füssi kerülethez tartozó szórványbirtokok, nevezetesen Kulesod, Nagykeszi, Lidertejed került értékesítésre. Parcellázás útján megváltak a bakonybéli apátaság kisárpási és penyvádi birtokaitól is. A tihanyi apátaság uradalmából már 1886-ban értékesítették a tósoki birtokot, majd a teleki és révfülöpi tagbirtokok, valamint a zamárdi Balatonpart került eladásra.

Az eladott Komárom vármegyei részbirtokok helyett a Komáromfűsőtől délre fekvő kolozsénai Losonczy-féle birtokot vásárolta meg a rend. Az első világháború idején 1917-ben örökség útján jutott a főapátaság a gróf medgyesi Somogyi család pápakovácsi uradalmához, amit a rend a szomszédos járiföldi puszta megvásárlásával egészített ki. Járiföld megvásárlását egyébként kifejezetten a pápakovácsi birtok intenzívvé tételével indokolta. Ebben az időszakban a szőlők száma is gyarapodásnak indult. A Somlón az említett Stern-szőlőn kívüli a Somogyiak grófi szőlőjét is átvették a bencések, Tarjánpuszta mellett a Rostaházy, Tihanyban a Huray, Esztergomban a Kokas-szőlő jelentette a gyarapodást, melyek szintén örökség vagy eltartási szerződés révén kerültek a rend birtokába. Összességében az eladatott birtokok területe ebben a káptalani ciklusban 4 001 kataszteri hold és 280 négyszögöl volt, ezzel szemben a megszerzett területek nagysága 5 268 kataszteri hold és 540 négyszögöltre rúgott.¹⁸⁷

6.3. Az uradalom területe

Végül fel kell tennünk a kérdést, mekkora területen gazdálkodott tulajdonképpen a bencés rend a dualizmus idején. Tudjuk, hogy a telekkönyvezett terület és a ténylegesen művelés alatt álló terület, nem volt azonos nagyságú ebben a korszakban. A művelés alatt álló földterület, legyen az szántó, rét, legelő, erdő vagy szőlő a földadó alá esett. A lakó és gazdasági ingatlanok, illetve a hozzájuk tartozó udvarok adómentesek voltak. Ugyancsak mentesek voltak a földadótól a nagyobb összefüggő vízfelületek, mint például a tihanyi apátaság esetében nagy területen találkozhatunk. A másik szempont, amit figyelembe kell venni, az a terület nagyságának a mértékegysége. A dualizmus idején a rendi számadásokban többnyire magyar holdakkal találkozunk, ami 1 200 négyszögölből állt és 0,43 hektárnak felel meg. Csak a 20. század elején tértek át több helyen kataszteri vagy katasztrális holdban való számításra, ami 1 600 négyszögölet, vagyis 0,58 hektárt tett ki.

¹⁸⁷ PFL FL KI 1921. Főapáti előterjesztés, 6.

A területkimutatás készítésénél az sem teljesen mindegy, hogy melyik évben nézzük meg a birtokok nagyságát, hiszen a kisebb-nagyobb adásvételek miatt ebben is lehetnek eltérések. Korszakunkban három nagyobb területi változást regisztrálhatunk. Az első, a zalavári apátság 1885-ben bekövetkezett egyesítése a pannonhalmi főapátsággal, mely jelentős birtokgyarapodással járt együtt. A második a fentebb tárgyalt eladási, illetve vásárlási hullám a 20. század elején, a harmadik pedig a Somogyi-örökségből 1917-ben megszerzett pápakovácsi uradalom, melynek integrálására csak korszakunk után kerülhetett sor. Mindezek fényében a legjellemzőbb képet véleményem szerint akkor kaphatjuk, ha számvevőség iratai között fennmaradt 1916-os területkimutatást vesszük szemügyre.¹⁸⁸ Ekkor a telekkönyvezett terület nagysága a töredék holdakat kerekítve 87 036 magyar hold volt, ami 65 277 kataszteri holdnak felel meg. Ebbe a területnagyságba beleértendő a Balaton vízfelületéből 9 997 magyar hold is. Az összterületből a földadó alá eső, vagyis mezőgazdasági hasznot hozó terület nagysága 74 292 magyar hold volt, ami 32 065 hektárnak felel meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy a bencés rend a dualizmus idején több mint 30 000 hektáron gazdálkodott. A tulajdonviszonyokat tekintve a területnek kicsivel több mint a fele a főapátsághoz tartozott, közel negyede a tihanyi apátság nevére volt telekkönyvezve. A zalvári apátság részaránya nem érte el a 15%-ot, a bakonybéli apátságé a 10 %-ot, a dömölki apátság részaránya pedig 1 % alatt maradt. Az egyes művelési ágak arányáról ebben a kimutatásban nem találunk adatokat, de annyit azért elmondhatok, hogy ez is többször változott a korszakunkban. (2. ábra)

7. A Pannonhalmi Főapátság uradalmi

A korábbi fejezetekben láthattuk, hogy a bencés rend nagy kiterjedésű birtokainak kezelése a 19. században komoly kihívás elé állította a rendkormányzatot. A rend birtokinak centralizált kormányzása csak korszakunk második felében, 1890 után valósulhatott meg. A rend kezén lévő körülbelül 60 000 kataszteri hold kiterjedésű földbirtoknak nagyságrendileg a fele tartozott közvetlenül a főapátsághoz. Ennek igazgatása – hosszabb-rövidebb kivételektől eltekintve – öt gazdasági kerület¹⁸⁹ keretében történt. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy miként működött az uradalom a dualizmus éveiben, akkor egy-egy kerület gazdálkodását érdemes alaposabb vizsgálat tárgyává tenni. Ezek közül elsőként a győri, majd a komáromi

¹⁸⁸ PFL GL SzV Lajstromozott iratok, nr. 690.

¹⁸⁹ Ezeket többnyire a fekvésük szerinti vármegyéről vagy a kerület székhelyéről nevezték el, így a forrásokban központi vagy szentmártoni, veszprémi vagy varsányi, győri vagy kismegyeri, komáromi vagy ölbói, Dunán inneni vagy füssi kerületek szerepelnek. Lásd még: Kruesz önéletrajz, 450.

gazdasági kerületet fogom bemutatni, mert az itt tapasztalt jelenségek alkalmasak arra, hogy általános következtetéseket vonjunk le belőlük.

7.1. A Pannonhalmi Főapátság uradalmának győri kerülete

A kerület bemutatásához elsőként egy 1921-ben, vagyis az általam vizsgálni kívánt korszak után keletkezett, de adatait tekintve még a dualizmuskori állapotokat tükröző dokumentumot hívok segítségül. Ez a birtokleírás a rendi ügyész iratai között maradt fenn, aki az Országos Földbirtokrendező Bíróság eljárása során készített egyik beadványához használta, bár feltevésem szerint nem ő, hanem az uradalom egyik kormányzója vagy vezető gazdatisztje lehetett a szerzője.¹⁹⁰

A Győr vármegye tószigetközi járásában fekvő, Győrszentiván község területét magában foglaló birtoktestet két nagyobb részre tagozódott, a kismegyeri és a hecsepusztai gazdaságra. Az egy tagban fekvő terület kiterjedése ekkor 7 649 kataszteri hold és 292 négyszögöl volt, amiből közel 3 500 hold volt a szántóföld, és több mint 1 900 hold a legelők nagysága. A rétek kiterjedése meghaladta a 800, az erdőké az 1 000 holdat. A fennmaradó területen a majorépületek, a kertek és egy szőlőbirtok osztoztak. A kissé hullámos, de alapvetően síkvidéki tájon a homokos vályog általaj volt a meghatározó, kisebb részben homoktalajjal vegyesen, ami szántóföldi művelésre és állattartásra egyaránt alkalmassá tette a két gazdaságot. A győri kerület északi határa a Duna és a Mosoni-Duna¹⁹¹ összefolyásánál Vének település volt, és innen dél felé haladva, Győr városát délkeleti irányban megkerülve, egészen a Győr–Veszprém országútig, illetve az azzal párhuzamosan futó vasútvonalig tartott.¹⁹² Közvetlen vasútállomása az uradalom délnyugati sarkában, Kismegyeren volt, de a szentiváni állomás mindössze három, a győri pályaudvar is csak négy kilométerre esett a majorságoktól. Az uradalom területét a keleti és déli irányból Győrbe tartó összes országút átszelte, így a fővárosba tartó, korábban marhahajtó útként számontartott főútvonal mellett, a banai út (Tata irányába), a palotai, a fehérvári és a veszprémi törvényhatósági utak. Ezen a területen ekkor hét önálló majorban folyt a mezőgazdasági termelés, amit egy kisebb ipari üzem, a kismegyeri szeszgyár egészített ki. (4. ábra) A 20. század elején négy gazdatiszt vezetése alatt százhetvennyolc állandó alkalmazottja volt itt a főapátságnak, akikhez nyaranta több mint nyolcvan arató, negyvenöt cséplő és százhatvan segédmunkás csatlakozott. Az őszi cséplésre rendszerint további negyvenöt főt

¹⁹⁰ PFL GL RÜ OFB iratok. Győrszentiván. *A Győrszentiván községhez tartozó kismegyeri és hecsei rendi birtok leírása a 60 000/1921. F. M. sz. rendelet 66.§-ának pontjai alapján.*

¹⁹¹ A forrásokban legtöbbször „Kis-Duna” alakban szerepel, ami alatt a mai értelemben vett Mosoni-Duna értendő.

¹⁹² Az úrbérrendezés előtt a Kismegyeren nyugat felől szomszédos Nagybaráti és Csanakfalu községek területén fekvő részbirtokok is az uradalomhoz tartoztak, de ezek a 19. század második felében eladásra kerültek.

fogadtak fel, és a gazdasági év folyamán körülbelül háromszáz hónaposnak biztosítottak alkalmi munkát.¹⁹³

7.1.1. Rövid birtoktörténet

A Pannonhalmi Főapátság győri gazdasági kerülete a 19. század elején tehát négy község közigazgatási területéhez tartozott. Közülük a 250 lakosú Vének település területének aránya messze eltörpült a közel 4 000 lakost számláló Gyórszentiván határa mellett, mely tulajdonképpen három középkori települést is magában foglalt. A Duna vonalától délre fekvő, a török háborúk idején elpusztult falu területén a 17. században a pannonhalmi főapát horvátokat telepített le. Majorságát a korszakunkban szentiváni majornak, vagy belmajornak nevezték.

A falutól délnyugatra fekvő Kismegyert a 13. században *Merena* néven említik először a források, *Megyer* alakban 1414-től szerepel a neve. A pannonhalmi főapát 1535-ben csere útján jutott a település tulajdonába, ami feltehetően Győr 1594-es ostroma alatt pusztult el véglegesen. A helyén egy kis tarisznyavár épült, mely a győri vár védelmi rendszeréhez tartozott. A főapátságnak már a 18. században volt itt egy majorsága, a birtok távolabb eső sashegyi részét pedig a szentiváni lakosoknak adta bérbe. 1809-ben itt zajlott le a francia győzelemmel végződő győri csatának nevezett ütközet, melynek centrumában a bencés uradalom magtára állt, ami ekkor jelentős károkat szenvedett.¹⁹⁴ A megrongálódott és elpusztult épületeket Novák Krizosztom főapát hozatta rendbe, és egy főapáti rezidencia építésébe is belekezdett, aminek első szobái a későbbi jószágkormányzói lakás egyik szárnyaként 1810 őszére készültek el.¹⁹⁵ A 19. században két fiókmajor tartozott hozzá, a kölestői major és a sashegyi pusza.

Az uradalom harmadik középkori eredetű települése Hecse volt, melyet 1127-ben III. István király Konrád nevű várjobbágya adományozott az apátságnak, és ettől kezdve egészen 1945-ig a bencések birtokában maradt. Már a 18. században allodiális földként kezelték, de csak a következő évszázadban fejlődött önálló gazdasággá. A tisztalak itt 1837-ben épült, majd Rimely Mihály főapát idejében egy cselédházzal gyarapodott, 1867 és 1878 között pedig egy sor újabb majorsági épülettel bővült.¹⁹⁶ A szentiváni major mellett ide tartozott a falutól északra

¹⁹³ PFL GL RÜ OFB iratok, Gyórszentiván. *A Gyórszentiván községhez tartozó kismegyeri és hecsei rendi birtok leírása a 60 000/1921. F. M. sz. rendelet 66.§-ának pontjai alapján.*

¹⁹⁴ Az eseményről és a károkról részletesen ír Dominkovits, 1999.

¹⁹⁵ PRT VI. A 387. és 439.

¹⁹⁶ PRT VI. A 386.

fekvő Újmajor, és a településtől délre eső, Hajdú Tibor főapát hivatali ideje alatt létesített Tiborháza is.¹⁹⁷

7.1.2. Kismegyer és Hecsepuszta gazdasága

Ahogy a korábbiakban már említettem, a 18. század végén II. József intézkedéseinek köszönhetően bencés rend működését mintegy másfél évtizedre beszüntették Magyarországon, a rend birtokait elkobozták és a Vallásalap kezelésébe adták. Erre a sorsa jutottak a főapátság Győr vármegyei birtokai is, melyek részben – mai fogalmainkat használva – állami kezelésben maradtak, részben bérbeadásra kerültek. Amikor 1802-ben I. Ferenc magyar király visszaállította a rend működését, az uradalom is visszakerült a rend tulajdonába. A korábban megkötött bérleti szerződések ugyan érvényben maradtak, de azok meghosszabbításáról vagy felmondásáról már a bencések döntöttek. Így történt ez például a Komárom vármegyében fekvő tárkányi birtokrész és a hozzá kapcsolt kiscsanaki puszta esetében, melyek 1790 és 1809 között a bábolnai ménesbirtoknak voltak bérbe adva.¹⁹⁸ Kismegyer azon majorságok közé tartozott, ahová rögtön a visszaállítás után egy bencés jószágkormányzót küldött a rend, Simegh Ányos személyében. Ő azonban 1803 nyarán elhunyt, és ettől kezdve közel három évtizeden keresztül közvetlenül a főmonostorban székelő jószágkormányzó kezelése alá került a birtokrész.¹⁹⁹

Az uradalomban a század elején a szántóföldi gabonatermesztés élvezett előnyt, a gyenge marhaállomány miatt a talajerő pótlására nem sok lehetőség nyílt. A gépesítés elmaradottságát jól mutatja, hogy az első vasekék beszerzése csak 1830-ban történt kísérlet, az első szecskavágó gépet pedig 1842-ben szerezték be az uradalomban.²⁰⁰ Többnyire háromnyomásos földművelés volt gyakorlatban, de 1834-ben még arra is akadt példa, hogy a gazdatiszt két nyomás alá akart vonni egy kevésbé termékeny területet. A gazdálkodás modernizációja a reformkorban már elkerülhetetlen volt. A forrásokban gyakran csak *váltógazdaság* kifejezéssel illetett vetésforgó bevezetésére a bencés uradalmak közül először kismegyeri gazdaságban került sor 1844-ben, ami a nagyobb trágyaigény miatt a szarvasmarhák számának növelését is magával hozta. Igaz ugyan, hogy Ölbőpusztán már korábban is foglalkoztak szarvasmarhatenyéssel, de a saját fogyasztásra szánt sertéseken kívül csak a juhászatra fordítottak nagyobb figyelmet a jószágkormányzók.²⁰¹

¹⁹⁷ PRT VI. A 387.

¹⁹⁸ PRT VI. A 404–405.

¹⁹⁹ Berkó–Legányi, 1986. 12. passim.

²⁰⁰ Csóka, 1969. II. 917.

²⁰¹ PRT VI. A 348–349.

A majorságokban a munkát a gazdatisztek vezetésével a robotosok és a cselédek végezték. A gazdaságok tisztikaráról és az alkalmazott munkaerő összetételéről egy 1829-es fizetési táblázat segítségével tudunk tájékozódni. Eszerint Kismegyeren harminchatan, Hecsen tizenötön kaptak fizetést az uradalomtól.²⁰² A kismegyeri gazdaság vezetője ekkor Forstner György kasznár volt, aki mellett Kronusz Antal írnokként dolgozott. A kiemelt fizetést kapó iparosok között egy pintér, egy kéményseprő és egy faragóbéres szerepelt, míg a szántóföldi munkát két hajdú irányítása és egy kerülő közreműködése mellett három kocsis, kilenc béres és nyolc ostoros végezte. A tehenekről egy svájcerájos gondoskodott, a juhokat egy birkás felügyelte, a szőlőt a vincellér művelte, és egy kertész is alkalmazásban állt. A hecsei bértábla érdekessége, hogy Szundi György ispán után a legmagasabb fizetést Müller János vadász kapta, akinek feladata az erdők felügyelete volt. Külön kerülő volt Véneken és Szentivánon, hiszen a két települést elválasztotta egymástól a Mosoni–Duna. A zavartalan átkelés biztosítása érdekében a helyi révészt is juttatásban részesítették. A hecsei béresek és ostorosok mellett két birkás kapott még fizetést, akik közül az egyik a hecsei, a másik a szentiváni majorban szolgált. Az 1830-as évek bértábláinak adatai is alátámasztják, hogy a gabonatermesztés mellett elsősorban juhtenyésztésre rendezkedtek be a gazdaságok, hiszen Hecsen és Szentivánban is a birkás keze alatt bárányos, meddős, ürös, fejős és köpüs dolgozott, miközben mellettük csak egyetlen gulyást alkalmaztak. Ő Hecsepusztán a növendékmarhákból álló gulyáért felelt, ami elsősorban az igaerő utánpótlásának biztosítását szolgálta.²⁰³

A bértáblák adatainak átvizsgálása alapján tehát három dolgot érdemes megjegyeznünk. Az első, hogy már a jobbágyfelszabadítás előtt komoly allodiális gazdálkodás folyt nemcsak Kismegyeren és Hecsepusztán, de a szentiváni majorban is. A második, hogy a gazdálkodást a szántóföldi művelés mellett ekkor még a juhtenyésztés dominálta, hiszen a napóleoni háborúk lezárását követő három évtized a gyapjúkonjunktúra éveit jelentette Magyarországon.²⁰⁴ Ugyanakkor Kismegyeren már ekkor is foglalkoztak tehenészettel, Hecsen pedig szarvasmarhatenyésztéssel. Végül az is szembetűnő, hogy az uradalmi cselédek létszáma ekkor még messze elmaradt az előző fejezetben említett számoktól, hiszen a mezőgazdasági termeléshez szükséges munkaerő nagyobb részét még robot útján biztosította magának az uradalom.

²⁰² Ebbe a létszámba a kismegyeri gazdaság esetében a csanaki és nagybaráti plébánosok, akik pénzbeli és természetbeni juttatásokat is kaptak, valamint két kegydíjas asszony is beleértendő.

²⁰³ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Összesített bértáblák, 1829–1848.

²⁰⁴ Orosz, 1988. 7.

7.1.3. Birtokkezelési javaslatok

Az uradalom történetének következő mérföldköve a jobbágyfelszabadítást követő birtokrendezés volt, melynek során az egykori úrbéres és uradalmi földeket szétválasztották, számba vették a maradványföldeket és megkezdődött a tagosítás. Ez a folyamat Szentivánban hosszú évekig elhúzódott. Az úrbérrendezés 1851-ben vette kezdetét, de a győri törvényszék ítéletével nem voltak megelégedve a felek. A kölcsönös fellebbezések miatt a pereskedés – mely különösen a dézsmaváltás és az irtásföldek visszaváltása körül forgott – egészen 1866-ig tartott és a főapátság javára dőlt el. Az uradalomnak ítélt földeket a hecsei és a sashegyi majorságok szomszédságában jelölték ki, majd később ténylegesen ezekkel együtt kezelték.²⁰⁵ Ekkor még a győri kerületnek mindössze egyharmada állt szántóföldi művelés alatt, a terület felét legelőként hasznosították. (5. ábra)

A rend gazdálkodásában nélkülözhetetlen változások úttörője Kruesz Krizosztom főapát volt, aki az egyik első feladatának a rend gazdasági ügyeinek rendbetételét tekintette. 1866-ban egy köriratot intézett az uradalom gazdatisztjeihez, amiben javaslatokat kért arra vonatkozólag, miként lehetne javítani az uradalom jövedelmezőségét. A válaszokban Ölbő kivételével mindenhol a juhtenyésztés fejlesztését tekintették kitörési pontnak.²⁰⁶ Sajnos a gazdatiszteknek, tehát az egyes gazdaságokat ténylegesen irányító civil szakembereknek címzett főapáti köriratnak eddig nem sikerült a nyomára akadni, de az a főapát visszaemlékezéseiből annyi tudható, hogy az 1866-os káptalan után felszólította a tisztikart, hogy őszintén és félelem nélkül tárják fel neki azokat a hibákat, hiányosságokat vagy visszaéléseket, melyeket a gazdaságban tapasztaltak, majd egy másik utasításban kérte, hogy tegyenek javaslatot a kezelésük alatt álló gazdaságok jövedelmének növelése érdekében.²⁰⁷ Az ekkor keletkezett szakvélemények közé tartozhatott Horváth Károly kismegyeri ispán birtokkezelési javaslata is, mely szerencsésen fennmaradt, és válasza alapján a körirat egyes pontjait is rekonstruálni lehet. A felmérés célja összességében az volt, hogy az új – ekkor még csak másfél éve hivatalban lévő – főapát képet kapjon az egyes gazdaságok aktuális állapotáról, felmérje a hiányosságokat, és kikérje tisztjeinek a véleményét arról, hogy milyen változásokat szeretnének foganatosítani a hatékonyabb termelés érdekében. Az első három kérdés a gazdaságok természeti környezetének leírására, és a gazdálkodás aktuális módozatainak bemutatására irányult. A negyedik kérdés a hatékony termeléshez szükséges munkaerő számbavételét célozta, az ötödik a várható bevételek

²⁰⁵ PRT VI. A 384–386.

²⁰⁶ PRT VI. A 349.

²⁰⁷ Kruesz önéletrajz, 451.

és kiadások összesítését kérte, a két utolsó pontban pedig arra tehetek javaslatot a gazdatisztek, hogy milyen irányban szeretnék fejleszteni a rájuk bízott gazdaságot.²⁰⁸

Horváth ispán a legjövödelmezőbb üzemágnak még ekkor is a juhászatot tartotta, mert véleménye szerint a gyapjú még mindig az egyik legkeresettebb termék volt a hazai piacon, és egyúttal a legjövödelmezőbb termelési ágazatnak számított. Ugyanakkor azt is elismerte, hogy a szarvasmarha tartását sem szabad elhanyagolni, de a tenyésztés hasznát elsősorban a trágya mennyiségében és az uradalom igásállatszükségletének kielégítésében látta. Mindehhez a majorsági épületek számát elegendőnek ítélte, a munkaerő tekintetében pedig csak a birkás cselédek számát kívánta növelni, hogy kétezer birka tartásával számolva évi harminc mázsa gyapjút tudjon termelni és értékesíteni.²⁰⁹ Vélekedése azért is meglepő, mert a 19. század közepétől kibontakozó gazdasági növekedés motorja Magyarországon már nem a gyapjútermelés, hanem a szántóföldi gabonatermesztés volt, amit a külpiaci igényekhez történő alkalmazkodás indukált.²¹⁰

Így érthető, hogy a főapát nem elégedett meg a kezelőtisztjeinek beszámolóival, hanem kiadta azokat bírálatra az uradalom tekintélyesebb gazdatisztjeinek. Horváth ispán javaslatait Zalka Sándor számvevő, valamint Szondy Sándor, a veszprémi kerület ispánja vette bírálathoz. Kritikai megjegyzéseik nem a Horvát által fejleszteni kívánt állattenyésztésre, hanem a növénytermesztésre irányultak. A számvevő az első és legfontosabb feladatnak a korszerű gabonatermesztéshez nélkülözhetetlen egységes táblák kimérését tartotta. Az ispán által javaslatba hozott úgynevezett fekete ugarolást elavultnak ítélte és teljesen mellőzését kérte.²¹¹ A javaslatai között szerepelt a néhol már alkalmazott nyolcéves vetésforgó kiterjesztése a majorság minden egyes táblájára, de a rosszabb minőségű területeken, ami ekkor közel 600 holdat tett ki, akár kilencéves ciklusokat is elképzelhetőnek tartott. Az állattenyésztés esetében a bírálók elfogadták az ispánnak a juhállomány növelésére tett javaslatát, ugyanakkor felhívták a figyelmét a szarvasmarha-tenyésztés jelentőségére, mert száz holdanként hat ökröt minden körülmények között tartani kellett az uradalomban, aminek rendszeres pótlására véleményük szerint a vásárlás helyett a tenyésztés sokkal hatékonyabb megoldásnak bizonyult.²¹²

A gazdatisztek felvetéseit értékelve jogosnak kell ítélnünk a szakirodalom azon megállapítását, miszerint Kruesz Krizosztom főapátsága idején történtek meg az első lépések a

²⁰⁸ PFL GL SzV Vegyes iratok. Kismegyer, nr. 24.

²⁰⁹ PFL GL SzV Vegyes iratok. Kismegyer, nr. 24.

²¹⁰ Orosz, 1988. 17–18.

²¹¹ Uo.

²¹² PFL GL SzV Vegyes iratok. Kismegyer, nr. 23.

gazdálkodás modernizálása irányába,²¹³ amire jó példát adnak az ekkor szántóföldi növénytermesztésre és juhtenyésztésre berendezkedett kismegyeri gazdaság kezeléséről szóló eltérő gazdatiszti vélemények. A bencés uradalom egészére rálátással rendelkező számvevőben joggal merült fel a vetésforgók kiterjesztésének igénye, az ugarolás elhagyása és az egységes parcellaméret kialakítása. A szarvasmarha-tenyésztés arányának növelésére tett javaslat, és az ehhez kapcsolódó takarmánytermesztés fokozása pedig szintén a gazdálkodás intenzívvé tétele irányában tett fontos lépésnek tekinthető.

7.1.4. A kismegyeri üzemterv

Ahogy már korábban említettem, a mezőgazdasági termelés modernizálása érdekében az 1892-ben hivatalba lépő Fehér Ipoly főapát tette meg azokat a kulcsfontosságú lépéseket, melyek a korszerű és rentábilis gazdálkodás irányába mutattak. Ennek legfontosabb eleme az uradalom gazdaságainak tervszerű felülvizsgálata volt, melynek következtében a Magyaróvári Gazdasági Akadémia Gazdasági Tanácsadó Bizottságnak bevonásával minden gazdálkodási egységben új üzemtervet készített. Az üzemterv lényege abban állt, hogy írásban rögzítette az egyes gazdaságokban követendő mezőgazdasági termelési eljárásokat. A dokumentum minden esetben számba vette a természeti viszonyokat, különös tekintettel az éghajlati tényezőkre és a talaj szerkezetére. Bemutatta a korábban alkalmazott földművelési és az állattenyésztési gyakorlatot, és kitért a trágyázás rendszerességére. A munkaerő, az álló- és forgótőkék kimutatása mellett a tervezett beruházásokhoz szükséges befektetések nagyságát és a várható nyereséget is rögzítette. Az üzemterv összeállítása elsődlegesen az adott gazdaság vezető gazdatisztjének, többnyire gazdasági akadémiaát végzett szakembereknek a feladata volt. Javasataikat a rend gazdasági vezetésén keresztül juttatták el a felkért bírálóknak, akik szükség esetén egy helyszíni szemle és az üzemtervet készítő gazdatiszttal történt egyeztetés után nyújtották be észrevételeiket a főapáthoz.

A kismegyeri gazdaság üzemtervét Lamos László Aladár ispán állította össze, és 1904. december 10-i dátummal nyújtotta be a főapátnak.²¹⁴ Az üzemterv egy 58 oldalas fraktúr dokumentum, ami a fentebb felvázolt szempontok alapján mutatta be a kismegyeri gazdaságot. Ez a síkvidéki birtoktest egyetlen tagban feküdt, árkokkal és fasorokkal jól körül volt határolva. Az egyes táblákat akácsorok szegélyezték, az utak mellé pedig kettős fasorokat telepítettek.

²¹³ Fülöp, 2012. 1049–1050.

²¹⁴ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Kismegyer.

Ezek karbantartása során évente 3 000–3 500 kéve rőzse keletkezett, a szükség esetén kivágandó fákat pedig szerszámfaként hasznosította az uradalom.²¹⁵

A gazdaság három majorsága gazdasági és lakóépületekkel egyaránt jól el volt látva. A kismegyeri főmajorban a jószágkormányzói és tiszti lakás mellett egy pajtából átalakított iskola és tanítói lakás is helyet kapott. Itt volt a gépész és a bognár műhelye, valamint a szeszfőző és a fűtő lakása. A major területén négy, azon kívül további két cselédház állt. Külön istállója volt az igásökröknek, a hízómarháknak és a teheneknek, valamint a növendék állatoknak. Ezeken kívül egy mezőgazdasági szeszgyár, egy magtár, számos pajta, raktár, fészer és kisebb épületek voltak a gazdaság központjában. A sashegyi majorban az ököristálló mellett szintén egy tehenistálló állt, melyet a korábbi birkaakol átalakításával hoztak létre. A legkisebb major a kölestői volt, egy cselédházzal és két istállóval. Itt helyezték el az uradalom egy és négy év közötti növendékmарháit, melyek részére egy hetven állatot befogadó istállót építettek. Mindhárom major kellő mennyiségű vizet tartalmazó kúttal is el volt látva. Kismegyeren és Kölestón gémeskutak, míg Sashegyen egy 1 lóerős motorral működő szivattyú volt telepítve.²¹⁶ Az épületek számbavétele már önmagában is arra utal, hogy a 20. század elején változás állt be a gazdálkodás szerkezetében, hiszen a birkaakolok száma csökkent, a szarvasmarhák istállóinak a száma pedig nőtt. Hogy pontosan milyen változások történtek, azt az üzemterv néhány elemének kiemelésével szeretném megmutatni.

A növénytermesztés területén továbbra is a búzának jutott a legnagyobb vetésterület, és elsősorban az úgynevezett dunántúli fajtát, valamint tarbúzát vetettek, de a diószegi óriással is megkezdődtek az első kísérletek. Rozst, árpát és zabot csak a gazdaság saját szükségletére termesztettek, az esetleges felesleget a szeszgyárban dolgozták fel.²¹⁷ A takarmánynövények vetésterületének kijelölésekor a legfontosabb szempont az volt, hogy a vegetáció egész ideje alatt el lehessen látni zöldtakarmánnyal az állatokat.²¹⁸

És itt értünk el az üzemterv talán leglényegesebb pontjához. Idézem: „*Tekintettel Győr közelségére, amely mint nagyforgalmú és piaci város nagy fogyasztásával és a mezőgazdaság productumainak állandó és biztos elhelyezési forrása lévén, a gazdaság e kedvező viszonyának figyelembevételével a tehenészet, s így a tejtermelés lenne felkarolandó.*”²¹⁹ Ennek keresztülviteléhez Sashegyre száz tehen beszerzését javasolta az üzemterv készítője, részben vásárolt üszők, részben az uradalmi állomány szaporítása révén. A tervezett tehenészet összesen

²¹⁵ Uo. 3–4.

²¹⁶ Uo. 1–3.

²¹⁷ Uo. 29–32.

²¹⁸ Uo. 39–41.

²¹⁹ Uo. 22.

172 darabból állt volna, nem számítva a bikákat és a növendék állatokat, a tejet pedig egy Győrben építendő tejsarnokban kívánták feldolgozni. Ezzel párhuzamosan a marhahízalás Kismegyeren tovább folyhatott volna, de csak színes nyugati fajtájú tinókkal. A birkák számát viszont redukálni kellett, és csak a szarvasmarhatartására alkalmatlan legelők hasznosításához szükséges mennyiséget volt szabad megtartani, valamint nagytestű húskosok beszerzése révén pecsenyebárányok értékesítésére kellett berendezkedni.²²⁰

Az üzemterv bírálatát a magyaróvári Gazdasági Tanácsadó Bizottsága részéről Hensch Árpád akadémiai tanár végezte el. Megjegyzendő, hogy ekkor egyszerre nem egy, hanem összesen nyolc bencés gazdaság üzemtervét kapta kézhez, melyekből hat a tihanyi apátság somogyi és zalai birtokainak kezelési tervezetét tartalmazta, a hetedik üzemterv pedig a bakonybéli apátsághoz tartozó, de ekkor a győri jószágkormányzó kezelése alatt álló kajári gazdaságé volt. A Vojnits Döme főjószágkormányzó által beküldött tervezetek közül gyakorlatilag csak egyet lehetett érdemben értékelni, jelesül a kismegyert. Az értékelés során a bíráló kiemelte „...*hogy a gazdaság üzemterve oly rendszeresen és szakszerűen van kidolgozva, és az abban foglalt javaslatok oly megokoltak, hogy ezen üzemterv csak 1-2 irányban igényel módosítást, illetve kiegészítést*”.²²¹ Ilyen korrekciós javaslat volt a vetésforgók finomítása, különösen a kismegyeri Göboly-rét tervezett feltörése kapcsán, ahol a cukorrépa helyett burgonyavetés és trágyázás tűnt célravezetőbbnek a vetésforgó indításakor. A sashegyi vetésforgóból a szükséges trágya mennyiségét hiányolta leginkább a bíráló, aminek hiányát a szomszédos szabadhegyi lótrágya szállítási költségeinek emelkedésével indokolt az ispán. Mivel mezőgazdasági szakirodalom szerint a lótrágya használatával általában kedvező tapasztalatok mutatkoztak, az eddig gyakorlat fenntartása mellett érvelt Hensch. A tervezett legelőfeltörés következtében megnövekedett szántóterület műveléséhez szükséges munkaerőt pedig nem újabb lófogatok beállításával, hanem gőzekével történő bérszántás alkalmazása révén javasolta pótolni. Ugyancsak helyeslőleg vette tudomásul a sashegyi tehenészet tervezett létrehozását, a birkaállomány csökkentését és az ezzel párhuzamosan tervbe vett húsbirkát adó merinó fajta előtérbe helyezését. Egy győri tejsarnok felállítását ugyanakkor túlságosan költségesnek ítélte, és helyette egy tejkereskedővel való szerződéskötést javasolt.²²²

7.1.5. Hecsepuszta üzemterve

²²⁰ Uo. 22–28.

²²¹ PFL FL FH VI. a. 146/1905. 1.

²²² Uo. 1–5.

A hecsei gazdaság üzemtervét 1905-ben készítette el Bauer Róbert számtartó, és a tervezet legfontosabb eleme ebben az esetben is a tejtermelő tehenészet bevezetése volt. Összeállítása elején számba vette a három legfontosabb tényezőt, mellyel a gazdálkodás jövedelmezőségét növelni lehet. Ez a megfelelő mennyiségű és minőségű rétek biztosítása, a fejős tehenekre épülő állattartás és a kapásnövények beiktatása a vetésforgóba.²²³ A fókuszba természetesen ő is a trágyatermelés növelését helyezte, a gabona vetésterületét a szántóföldek 50%-ában határozta meg, a kapásnövényeknek pedig a terület 25%-át tartotta fenn. A kapások esetében a jobb minőségű földekbe kukoricát, a külső major homokos parcelláiba pedig főleg burgonyát és dinnyét kívánt ültetni.²²⁴ A vetésforgóba felvett takarmánynövények segítségével 800 szarvasmarha tartását vette számításba, melynek gerincét közel 200 igásökör és 300 fejőstehén adta.²²⁵

Hensch Árpád bírálatában a vetésforgókat kielégítőnek találta, a terület 1/3-ának évi trágyázásával is meg volt elégedve, bár túlságosan magasnak vélte a vásárolt sertés trágya arányát, ezért az állatállomány növelésének megfontolását javasolta. A hecsepusztai tehenészet tervezett fejlesztését teljesen indokoltnak tartotta, hiszen Győr város közelsége miatt a tejet kellően magas, literenként 12-14 filléres áron lehetett értékesíteni. Ugyanakkor hangsúlyozta a megfelelő fajtaválasztás és a szelekció alkalmazását, mellyel az egyedenkénti évi 1500 literes tejtermelést akár 2 000–2 500 literre is emelhetőnek vélte. A tehenészet fejlesztése a növendékállatok számának növekedését is magával hozta, ezért megfontolandónak ítélte, hogy Újmajorban a termőföldek zöldtrágyázása helyett növendékállatok tartására fordítsák a vetésforgók által megkövetelt takarmánynövényeket. A rétek feljavításával általában szintén egyetértett, de vizsgálatra érdemesnek tartotta, hogy ezt milyen módon tudják költséghatékonyan végrehajtani.²²⁶

Hensch saját kezűleg jegyzett és 1905. december 30-án kiadmányozott szakvéleményében azonban három hiányosságra is felhívta a figyelmet. Az első, hogy a tervezetben a gazdaság aktuális berendezkedése nem volt feltüntetve, még térképet sem mellékeltek hozzá, ami nagyban megnehezítette az értékelést. A helyszíni szemle során pedig azt is tapasztalhatta, hogy a tervezet az egész hecsei gazdaságra vonatkozik, miközben legalább két markánsan elkülönülő egységben – Hecse és Új-major területén – folyik a gazdálkodás. A másik súlyos hibának a túl vérmes jövedelemelőirányzatot tartotta, ami elsősorban a 15 fillérré

²²³ PFL GL SzV Lajstromozott iratok, nr. 231/a. III. 1–5.

²²⁴ Uo. III. 14.

²²⁵ Uo. III. 6.

²²⁶ PFL GL SzV Iktatott iratok, 1/1905.

tervezett tejáron alapult. (Ennek fényében, mint feljebb láthattuk, a főapát már csak 12–14 filléres tejjel számolt.) A harmadik és legsúlyosabb hibának pedig azt tartotta, hogy a tervezet nem számolt a gazdálkodás átalakításához szükséges tőkebefektetéssel.²²⁷

A bírálathoz közzétett Bauer számtartó 1906. március 20-án egy módosított vetésközlésre tett javaslatot az újmajori földeken, mert véleménye szerint „...*Újmajorban minden nagyobb beruházástól tartózkodni kellene, míg Hecse, amely annál [vagyis Újmajornál] biztosabban termő talajjal rendelkezik, úgy nem lesz felszerelve, hogy az belterjesen is kezelhető legyen.*”²²⁸ Bauer számtartó maga is elismerte, hogy az „...*egész hecsei birtokon a belterjes gazdálkodási rendszer a túl magas beruházási költségek miatt meg nem valósítható...*”, ezért 1906 szeptemberében egy kevesebb befektetést igénylő változatot terjesztett a főapát elé. A probléma lényege úgy foglalható össze, hogy a nagykiterjedésű szántóföldek talajerő pótlásához nem állt rendelkezésre elegendő mennyiségű trágya. Ezt korábban úgy oldották meg, hogy Győr városából vásároltak sertétrágyát és azt az uradalmi fogatokkal szállították ki a földekre. Bár a szükséges mennyiséget mindig sikerült lekötni, elegendő fogaterő hiányában többször is előfordult, hogy nem tudták eljuttatni a földekre. A fogatok számának növelése vagy új istállók építése, nemkülönben a saját állatállomány, és ennek eredményeként a saját termelésű trágya mennyiségének növelése viszont olyan jelentős befektetést igényelt, amihez nem állt rendelkezésre a szükséges tőke. Az adott viszonyok között csak a hecsei tehenészet és az újmajori igáserő szaporítására látott elegendő fedezetet a számtartó, miközben Újmajorban és Kisteleken műtrágyázással igyekezett pótolni a trágyahiányt.²²⁹

7.1.6. Az üzemtervek hozadéka

A két üzemterv főbb pontjainak átvizsgálása után fel kell tennünk a kérdést, vajon milyen gyakorlati hozadéka volt ennek a rendkívül komoly tervezési munkának. Mindjárt az elején szeretném hangsúlyozni, hogy a 20. század első évtizedében nemcsak a főapátság győri kerületében, hanem az összes rendi birtokon elindult egy nagyon komoly tervezési folyamat, amelynek célja az uradalmakból származó jövedelem növelése volt. Ebbe a sorba illeszkedett a kismegyeri és a hecsei üzemterv is, amit két szakképzett, mezőgazdasági akadémiát végzett gazdatiszt készített el.²³⁰ A céljuk az volt, hogy minden egyes majorságnak megtalálják az

²²⁷ PFL GL SzV Lajstromozott iratok, nr. 231/a. IV.

²²⁸ Uo. V.

²²⁹ Uo. Bauer Róbert 1906. október 30-án kelt jelzet nélküli levele a főapáthoz.

²³⁰ Bauer Róbert 1874-ben végzett a Magyaróvári Gazdasági Akadémián, Lamos László Aladár pedig a Georgikon hallgatója volt Keszthelyen. Lásd: PFL GL Gazdatisztek minősítési lapjainak gyűjteménye.

adottságainak leginkább megfelelő üzemágot, és ezzel nagyobb terméshozamokat, nagyobb bevételeket produkáljanak. A vizsgált kerület gazdasági lehetőségeit alapvetően befolyásolta Győr város közelsége, aminek következtében a többi rendi birtoknál sokkal nagyobb gazdasági potenciált hordozott magában. Nem véletlen tehát, hogy a gazdatisztek az egyik legfontosabb kitörési pontnak éppen a tejtermelés növelését tartották, hiszen a tejet a városi lakosság körében könnyen és magas áron lehetett értékesíteni, ezért üzemtervek készítése során ennek rendelték alá a vetésforgókat, ehhez igazították a beruházásokat, és ehhez viszonyították a munkaerő-szükséglettel kapcsolatos számításokat is. Ugyanakkor az 1912. évi nagykáptalan iratiból az is világos, hogy az üzemtervezés során a tejjgazdaságok felállításán kívül a cukorrépa termesztés, a sertés tenyésztés és marhahízlalás fejlesztése is legalább ilyen hangsúlyosnak számított a rendi birtokain.²³¹

De vajon mi az, ami ténylegesen megvalósult ezekből a tervezetekből? Erre a kérdésre Lamos László Aladár – ekkor már kismegyeri kasznárnak – az 1911. március 26-án, vagyis hét évvel az üzemterv elkészülte után keletkezett leveléből kaphatunk választ. Eszerint az „...üzemterv kapcsán javasolt beszerzések és beruházások keresztül vitettek ugyan, de maga az üzemterv végrehajtva nem lett”.²³² Ennek elsődleges oka véleménye szerint az volt, hogy a tervezett változtatások olyan nagy anyagi befektetést igényeltek, melyet a rendi vezetés nem engedélyezhetett. Néhány sorral később pedig kereken kijelentette, hogy az „...1904-évi üzemterv ma már annak keretében keresztül nem vihető”. Indokai között a kismegyeri munkásviszonyok megváltozása, vagyis a szükséges munkaerő hiánya mellett egy központi intézkedés következményei is szerepet játszottak, mégpedig a cselédek tehentartásának engedélyezése, mely a korábban fennálló istállókapacitás jelentős csökkenésével járt együtt.²³³ Az üzemtervek bevezetésére végül csak Fehér Ipoly halála után kerülhetett sor. Hajdú Tibor főapát a 172/1913. számú rendeletében²³⁴ engedélyezte a módosított üzemterv bevezetését, több legelő feltörését, és kilátásba helyezte új erőgépek beszerzését. Ő is belátta, hogy az átalakítást nem szabad tovább halasztani. „A győri piacon elérhető nagy tejárak indokoltá teszik a tehenészet nagyobbítását” – írta.²³⁵ Utasításba adta a marhahízlalás megszüntetését, a göbolyistállóba tejelő teheneket kellett beállítani, és a jelentős épületátalakításokat is jóváhagyott. A következő három évben további száz tehen beszerzését tervezték, és az ehhez

²³¹ PFL FL KI Az 1912-i káptalan, 65.

²³² PFL FL FH 99/1911.

²³³ Uo.

²³⁴ Az irat Ollinger Alkuin iktatott iratai között maradt fenn. PFL GL Győr kerületi jószágkormányozóság iratai, 9/1913.

²³⁵ Uo. 4. pont.

szükséges munkaerőnek a biztosítására tíz család befogadására alkalmas cselédlak építését is tervbe vettek. Annak érdekében, hogy a cselédek érdekeltek legyenek a tehenészet fejlesztésében, literenként egy fillér, felnevelt borjanként pedig egy korona jutalom kifizetését helyezte kilátásba a főapát. A tejszarnok létesítését ugyanakkor ő is elvetette, mert rentábilisan csak abban az esetben lett volna megvalósítható, ha a Győrtől távolabb eső gazdaságokat is tejtermelésre rendezték volna be.²³⁶

A fajtaválasztás tekintetében természetesen csak a rendkívül jól tejlő svájci fajták jöhettek szóba. Nem véletlen tehát, hogy Ollinger Alkuin kismegyeri jószágkormányzó 1911 végén levelezésben állt egy bizonyos Johann Dürr marhakereskedővel, aki a svájci Gams településen tartotta székhelyét, és akitől harminc tenyészállatot kívánt beszerezni. Tárgyalásai minden bizonnyal eredményesen végződtek, hiszen a dolgozatom legelején idézett ügyészi irat megfogalmazása szerint „*A tehenészet túlnyomólag 1912-ben Svájcból importált fajtehenekből illetve ezek utódjaiból áll*”.²³⁷ És ezzel vissza is értünk a kiindulás pontunkhoz. Láthattuk, milyen göröngyös úton jutott el egy bencés gazdaság odáig, hogy korszerű mezőgazdasági üzemként tekinthessünk rá. 1920-ban a győri kerület kismegyeri majorsága az egyik legjobban felszerelt gazdasága volt a Pannonhalmi Főapátságnak, ami jelentős jövedelmet hozott a bencés rendnek.²³⁸

7.2. Az komáromi kerület

A győri kerület vizsgálata során láthattuk, hogy miként ment végbe a 20. század elején a tervezett és ellenőrzött gazdálkodás bevezetés egy apátsági birtokrészen. Most egy a városoktól távolabb eső területet, a főapátság komáromi kerületét fogom megvizsgálni szintén egy üzemterv segítségével, mely az előzőhöz képest némileg korábban keletkezett, de a gazdálkodás előzményeinek összegyűjtése és az aktuális állapot részletes leírása révén arra is alkalmas, hogy a növénytermesztés vagy az állattenyésztés egy-egy ágáról részletesebb leírást adjak. A kérdés ebben a fejezetben is hasonló. Hol, mikor és hogyan érhető tetten a mezőgazdasági termelés intenzívvé tételére irányuló főapáti törekvések megvalósulása.

7.2.1. A Komárom vármegyei bencés birtok a 19. század végén

²³⁶ Uo. 3. 4. 7. 9. pontok.

²³⁷ PFL GL RÜ OFB iratok. Győrszentiván.

²³⁸ A kismegyeri gazdaság évi átlagos tiszta jövedelme az 1912-es és 1920-as nagykáptalanok között 632 500 korona volt, mellyel első helyen állt a rend 27 gazdasága között, a győri kerület pedig a rend mezőgazdaságból származó jövedelmének 15 %-át adta. PFL FL KI 1920. *Gazdasági ügyek*. Főapáti előterjesztés. Mellékletek, V.

A Komárom vármegye területén fekvő bencés birtokokat a természetes határokhoz igazodva két részben kezelték a dualizmus idején. A Dunától északra fekvő Komáromfüss, valamint a Pozsony vármegyei Deáki és a kissé távolabb fekvő Dénesd alkották a Dunán-inneni kerületet, amit székhelyéről füssi kerületként is emlegettek, míg a Dunától délre eső településeket a komáromi kerületbe sorolták.

A komáromi kerülethez tartozó birtokoknak a 19–20. század fordulóján készült üzemtervének keletkezési körülményeit vizsgálva két tényezőt érdemes megemlíteni. Az egyik a már sokat emlegetett Fehér Ipoly főapát személye, aki tudatosan törekedett a bencés rend gazdálkodásának modernizálására; míg a másik tényező Tamaskó Illés ölbői jószágkormányzó 1900. május 16-án bekövetkezett halála volt, ami lehetővé tette a kerület gazdálkodásának teljes revízióját. Ekkor a főapát a főmonostori perjel, Kroller Miksát kérte fel a kerület ügyeinek intézésére, aki ezt a feladatot Pallos Kajetán számvevőre bízta.²³⁹ A főapát egyúttal felszólította a kerület gazdatisztjeit, hogy kéthetente küldjenek jelentést a központi irodába a rájuk bízott gazdaságokról,²⁴⁰ és arra is felhívta a figyelmüket, hogy helyben székelő jószágkormányzó hiányában most sokkal nagyobb felelőséggel kell gazdálkodniuk.²⁴¹

A Központi Jószágkormány 1900. szeptember 14-i ülésén Kroller Miksa perjel arról referált a főapátnak, hogy Pallos Kajetán már megkezdte a kerület gazdasági állapotának felmérését, de még nem készült el vele teljesen.²⁴² A kérdés valójában az volt, hogy „... vajon fenntartandó-e továbbra is az eddigi extensív gazdálkodási rendszer, amelynek alapját a gulyarendszerrel kapcsolatos állattenyésztés képezte.”²⁴³ Ezt a gazdálkodási rendszert a nagykiterjedésű, homokos talajú legelők hívták életre, és alkalmasnak tűnt arra, hogy a ridegen tartott marhák szaporulatából pótolják a főapátság gazdaságaiban a kieső igásökröket. Ennek alapját – mint majd hamarosan látni fogjuk – a magyar szürkemarhaállomány adta.

Hogy mennyire rossz állapotok uralkodtak ekkor a kerületben, azt Wenninger Mátyás gazdatiszt visszaemlékezéseiből tudhatjuk. „Az ölbői gazdaság nagyon el volt hanyagolva, mert a boldogult kormányzó megcsontosodott konzervativizmusából és egyéni felfogásából egy hajszálnyit sem engedett, így tehát mellette senki sem érvényesülhetett. Ennek bebizonyítására csak egy igen jellemző esetet hozok fel. A filoxérára vonatkozólag az volt a véleménye, hogy az nem létezik, hanem csak az elméleti tudósok találták fel azt, hogy ez pusztítja a szőlőket. Így aztán nem volt csoda, hogy a központból is többször megsürgetett védekezés hiányában, az

²³⁹ Wenninger, 1911. 36.

²⁴⁰ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 215.

²⁴¹ Uo. 220.

²⁴² Uo. 200–221.

²⁴³ Uo. 72–73.

*uradalom bársonyosi szőlőjének legnagyobb részét tönkretette a filoxérára s ami még meg volt, az is erősen inficiálva volt. Szénkénegezésről tehát hallani sem akart. A filoxérára -veszedelem nyilvánvaló volt, hogy ezt ad oculos demonstráljam kormányzóm előtt, felásattam néhány megtámadott szőlőtőkét, amelyen a filoxérára ezrei szabadszemmel is láthatók voltak. Ennek láttára engedelmeskedett a központi parancsnak és megbízott a szénkénegezés foganatosításával, bár jól elkésve.*²⁴⁴

Ilyen előzmények után vette át a kormányzói teendők ellátását Pallos Kajetán, a rend néhány éve kinevezett, ekkor még csak harminckét éves számvevője. De ki is volt Pallos Kajetán? A rendi névtár adatai szerint Pesten született 1868. május 9-én. A gimnázium elvégzése után 1885-ben lépett be a bencés rendbe, ahol teológiai tanulmányait követően 1892-ben ünnepélyes fogadalmat tett. Az 1892/93-as tanévben a kőszegi bencés gimnázium gyakorlótanára volt, a következő évben fejezte be egyetemi tanulmányait, majd egy évig hitoktatóként működött Bakonybélben. 1895 és 1898 között a soproni bencés gimnázium matematikatanára volt. Fehér Ipoly főapát azért hívta vissza Pannonhalmára, hogy átvegye a központi számvevő hivatalát, amit azután három évtizeden át – 1921-től már főszámvevői címmel – viselt. Ebben a minőségében három évig gazdasági pénztárosként is tevékenykedett, és átmenetileg a komáromi gazdasági kerület jószágkormányzói teendőit is ellátta, egészen 1904-ig.²⁴⁵ Hatvanéves korában vált meg hivatalától, nyugdíjas éveit előbb Bakonybélben, majd Zalaapátiban töltötte. A zalavári apátság alperjeleként hunyt el 1938. április 27-én.²⁴⁶

Az üzemterv szövegének kézírása egyértelműen Pallos Kajetáné, és valóban őt tekinthetjük a dokumentum szerkesztőjének, de az anyag összeállításában többen is részt vettek. A saját érdemeit mindig hangsúlyosan emlegető Wenninger Mátyás, aki 1899-től volt ölbői kasznár, a következőket írta erről az időszakról: „... az ölbői gazdaság aránylag rövid idő alatt teljesen rendbehozott az általam készített javaslatok és üzemterv alapján, mely utóbbit a magyaróvári gazdasági akadémia szakbizottsága is helyesnek talált és elfogadott.”²⁴⁷ A teljes komáromi kerületre vonatkozó üzemterv elkészítése természetesen nem egy kasznár, hanem a kormányzói feladatkört ellátó számvevő feladata volt, melynek alapját kétségtelenül a kerület három gazdatisztje – Szinek Gábor tömördi számtartó, Galba Béla tárkányi kasznár és Wenninger Mátyás ölbői kasznár²⁴⁸ – által beterjesztett javaslatok képezték. Ezek bírálatára a Magyaróvári Gazdasági Akadémia Tanácsadó Bizottságát kérte fel a főapát, aminek kiküldött

²⁴⁴ Wenninger, 1911. 36–37.

²⁴⁵ PRT VI. B 1117.

²⁴⁶ Berkó–Legányi, 1986. 129.

²⁴⁷ Wenninger, 1911. 37.

²⁴⁸ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 49–52.

szakértői egy helyszíni szemle után tették meg a szükséges észrevételeiket,²⁴⁹ amelyeket azután Pallos az általa szerkesztett anyagba is beépített.

Az üzemterv borítóján piros ceruzával írt címkén az „Ölbői-kerület” felirat áll, alatta más kéztől származó grafitceruzás írással „Az ölbői gazdaság leírása – kézirat – 1900 k.” alcím olvasható. Ölbő vagy Komárom? Kerület vagy gazdaság? – tehetjük fel jogosan a kérdéseket. Szerencsére az üzemterv bevezetője segít eligazodni bennünket: „A komáromi gazdasági kerület nagy kiterjedése, tagoltsága, a jóságok különböző fekvése miatt három gazdaságra oszthatik: az ölbői, a tárkány–kiscsanaki és tömördi gazdaságokra.”²⁵⁰ Az üzemterv dátummal és aláírással nincs ellátva, mégis az említett érvek alapján bátran állíthatjuk, hogy Pallos Kajetán a szerzője, akit már 1900 novemberében, vagyis ideiglenes kormányzói kinevezése előtt megbízták az anyag összeállításával. Az érdemi munkát 1901 folyamán végezhette el, hiszen a Központi Jóságkormány csak 1901. december 2-án tárgyalta az elkészült dokumentumot.²⁵¹

Az üzemterv gazdasági egységenként mutatja be az uradalom állapotát. A kötet egy általános bevezető szakasszal indul, ami a földrajzi adottságok leírásával kezdődik, majd a klimatikus viszonyokat rögzíti. Érdekessége, hogy a történeti előzményeket is tárgyalja, bemutatja a korábban alkalmazott gazdálkodási elveket és technikákat. Elsődleges célja a gazdálkodásban felmerülő problémák exponálása, a gazdaság állapotának értékelése, valamint a tervezett változtatások számbavétele. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint például, hogy helyes-e a szántóföldek, legelők, rétek, kaszálók egymáshoz viszonyított aránya; hogy milyen szempontok érvényesüljenek az állatok esetében a fajtaválasztásnál; és van-e elegendő befektetésre szánt tőke a gépek, az állatok és egyéb eszközök beszerzésére. A cselédség lakhatási körülményeit is vizsgálta, de a megfelelő istállók hiányát is a megoldásra váró problémák közé sorolta.²⁵² Mielőtt rátérnék a gazdálkodás problémáinak elemzésére, vessünk egy pillantást a kerület történetére.

7.2.2. A komáromi gazdasági kerület története

A Pannonhalmi Főapátság birtokait a rend magyarországi működésének 1786-os megszűntetése után a Magyar Királyi Kamara vette kezelésbe, és nagyobb részét bérbeadással hasznosította. A Komárom vármegyei Ölbőpusztát a bécsi mészárosok társulata bérelte, csak 1816-ban tudta visszaváltani a főapátság.²⁵³ Tárkány és Kiscsanak együttesen voltak bérbe adva

²⁴⁹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 73.

²⁵⁰ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 1.

²⁵¹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 72–75.

²⁵² PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 7.

²⁵³ Uo. 137.

a bábolnai ménesbirtoknak 1790 és 1809 között.²⁵⁴ A bérletek felmondása után az ölbői gazdaság fejlesztéséért sokat tett Kovács Tamás főapát, aki 1830-tól kezdődően értékes épületekkel, például a tisztilakkal, pajtával és ménesistállóval gyarapította a majorságot. Utóbbi épületbe feltehetően azok a lovak kerültek, melyeket még Novák főapát kapott Bábolnáról a kiscsanaki bérleti díj fejében.²⁵⁵ Az úrbérrendezés során az ölbői pusztá kisebb részét Tárkány községnek ítélte az úrbéri törvényszék, míg a rend kezében maradt nagyobb része 1854-ben vált önálló adófizetőként számon tartott lakott pusztává.²⁵⁶ Tömördpusztá a 18. század folyamán többnyire a Redl családnak volt bérbe adva, és feltehetően így volt ez az állami kezelés ideje alatt is, hiszen még az 1806 és 1812 közötti periódusban is Redl György kezén volt a majorság, aki hatezer forint bérleti díjat fizetett a több mint kétezer hold kiterjedésű területért.²⁵⁷ Tárkány–Kiscsanak gazdasága esetében már a névadásból is látszik, hogy a tárkányi majorsághoz csatolt kiscsanaki pusztá korábban önálló gazdaságnak volt tekinthető, ráadásul 1877 és 1881 között átmenetileg kormányzói székhelyként is működött. Korszakukban önállóságát elvesztette, területét együtt kezelték a tárkányi belső taggal. A gazdálkodás racionalizálására való törekvés abban is tetten érhető volt, hogy a Veszprém vármegyében, de az ölbői nagy legelő déli határának szomszédságában fekvő bársonyosi birtokot 1898-ban a komáromi kerülethez csatolták.²⁵⁸

Úgy tűnik, hogy a kerületnek nem alakult ki állandó adminisztratív központja, hanem az éppen regnáló főapát akaratától, vagy a jószágkormányzók személyétől, esetleg eddig még feltáratlan körülményektől függően más-más helyről irányították a kerület gazdálkodását. A központi kormányzás évei után a szerzetesek közül elsőként Polgár László tette át székhelyét az ölbői tisztilakba, amit az üzemterv egyik helyszínrajza nemes egyszerűséggel csak kastélynak nevez.²⁵⁹ Ő korábban a pannonhalmi jószágkormányzó helyettese volt, és 1834-ben Kovács főapát utasítására költözött ki Ölbőpusztára. Öt évvel később egy névrokona, Polgár Ince már Tömördpusztán tartotta székhelyét, és utóda, Schrott Róbert is itt lakott egészen 1848-ig.²⁶⁰ A forradalom évében, az úrbéres viszonyok megszüntetésének következtében bevezetett megszorításoknak köszönhetően az összes önálló háztartással rendelkező kormányzót visszahívták Pannonhalmára, így 1848 után ismét központi kezelésbe került a komáromi kerület. Csak Kruesz Krizosztom főapát gazdasági reformjainak köszönhetően tértek vissza a

²⁵⁴ PRT VI. A 404–405.

²⁵⁵ Uo. 410.

²⁵⁶ Uo. 411.

²⁵⁷ Uo. 413.

²⁵⁸ PFL FL FH VI. a. 747/1898.

²⁵⁹ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 218.

²⁶⁰ Uo. 47–48.

jószágkormányzók a vezetésükre bízott gazdaságokba. 1868-tól kezdődően Rezsni Brúnó és utóda, Holler Engelbert is a komáromi bencés rendházban székeltek. Holler 1877-ben költözött át Kiscsanakra, ahol Pokorny Frigyes követte tisztségében. Ő jobbnak látta, hogyha a kerületnek a személyes jelenlétet jobban igénylő nyugati felébe költözik, így 1882-ben Ölbőpusztára esett a választása, ahol utóda, Tamaskó Illés is lakott egészen haláláig.²⁶¹

A jószágkormányzók vezetése alatt 2-3 gazdatiszt is dolgozott egy-egy kerületben. Az egyes gazdaságok székhelyén lévő főmajorban álltak azok a tisztalakok, ahol a gazdatisztek nemcsak laktak, de irodájukat is tartották. A vezetésük alatt álló majorságokat egy-egy majorosgazda, a szőlőket egy-egy vincellér felügyelte. Az ölbőpusztai gazdaság központja a névadó ölbői majorban volt, ami közigazgatásilag Tárkány község része volt. Ide tartozott a tárkányi külső tagon kialakított Újmajor, ami később Mihályháza néven szerepelt a forrásokban. A Veszprém vármegye északnyugati szélén fekvő, és a domborzati viszonyok miatt a komáromi kerületből jobban megközelíthető bársonyosi majorságot és a szőlőket az üzemterv készítésének idején szintén Ölbőről kezelték. A kerület Tárkány–kiscsanaki gazdaságának központja a Tárkány faluban álló belső major és a hozzá kapcsolódó belső tag volt, amit az ettől kissé keletebbre, már Nagyigmánd község határában fekvő a kiscsanaki majorsággal együtt kezeltek. A Mocska községhez tartozó tömördpusztai főmajorhoz nagy kiterjedésű szántók tartoztak, aminek nyugati részén Jánosháza, keleti felén pedig Mihályháza néven jött létre egy-egy segédmajor.

7.2.3. A gazdálkodás problémái

A frissen kinevezett jószágkormányzónak számos nehézséggel kellett szembe néznie munkája kezdetén. A természeti adottságok okozta nehézségek mellett számos baj forrása az elhibázott kormányzói döntésekből, az elmaradt beruházásokból vagy a térségre jellemző munkaerőhiányból fakadt. Nézzük meg, miként észlelte ezeket Pallos Kajetán és milyen megoldási javaslatokkal állt elő.

A komáromi gazdasági kerület adottságait sok tekintetben a szélsőségek jellemezték. Különösen igaz ez a talajviszonyokra, mert minden gazdaságban voltak rendkívül silány minőségű, de egészen kiváló tulajdonságokkal rendelkező területek is. A közlekedési viszonyok ugyancsak nagy különbségeket mutattak az egyes gazdaságok között, ami szintén alapvetően befolyásolta a gazdálkodás hatékonyságát.²⁶² „Sajnos, hogy e kerület igazi, normális funkciójába csak nagyobb pénzáldozatok, beruházások alapján lesz tartható. Sok itt

²⁶¹ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 48–49.

²⁶² Uo. 3.

a selejt, a ki nem használt tőke, sok itt a jövedelmezőség kárára történő avult eljárás”²⁶³ – írta az üzemterv bevezető soraiban.

Az alapvető nehézséget a birtok nagy kiterjedése és tagoltsága jelentette, ami alaposan megnehezítette az eredményes munkát. Pallos az utolsó kormányzók székhelyét, Ölbőpusztát nem tartotta alkalmas központnak, mert a kelet-nyugati irányban, enyhe félkörívben elterülő birokegyüttesnek a nyugati végén helyezkedett el, ahonnan a szántóföldek zömét adó Tömördpuszta két órányi távolságra feküdt. A kerület középső része Kiscsanakhoz tartozott, ami kormányzói székhelyként is működött a hatvanas és a hetvenes években. Innen a kereskedelmi ügyek intézése, valamint a levelezés is könnyen megoldható volt, hiszen közvetlenül a nagyigmándi vasútállomás szomszédságában feküdt, ahonnan Tárkány csak félórányi, onnan Ölbőpuszta újabb félórányi távolságra esett. Tárkányban a lóváltást is egyszerűen meg lehetett oldani a gazdatiszteknek. Kiscsanakról tehát az egész kerületet könnyen bejárható volt, és a bársonyosi birtokrésznek a veszprémi kerülethez tervezett visszacsatolása után optimális kerületszékhellyé válhatott volna. Az ekkor már a majorosgazda által lakott kormányzói lakás azonban olyan leromlott állapotban volt, hogy csak nagyobb beruházás révén lehetett volna használatba venni.²⁶⁴

Elődei tevékenységét értékelve Pallos megállapította, hogy szántóföldi szemtermelés és az állattenyésztés egyaránt komoly előzményekre tekint vissza a kerületben. A gazdálkodás azonban folytonos „*metamorfózisban*” volt, inkább csak „*áramlat szerű jelszavak*”, és nem alapos számítások képezték az termelés alapját. Egy-egy üzemág szezonális sikere vagy sikertelensége a többi ágazatra is azonnal kihatott, aminek káros volta különösen az állattenyésztésben nyilvánult meg. Sajnálatosnak látta a kormányzó, hogy egy-egy jól kidolgozott tervezet hatékonyságát vizsgálva elődei nem várták meg a hosszabb távon mutatkozó eredményeket, amennyiben a rövidtávú tendenciák nem mutatkoztak ígéretesnek. Ráadásul a földművelésben már régen elvalut módszerek is használatban voltak. Így például Ölbőpusztán az aránytalan ugarolással járó vetésváltó és a differenciálatlan szántás – vagyis az állandó mélyszántás, ami nem tesz különbséget a felszíni gyomirtás, a kapillaritást segítő előszántás, vagy a trágya beszántása között – sok kárt okozott a talaj állapotának.²⁶⁵

A szántóföldi gazdálkodás alapvető célja a talaj termőerejének fenntartása mellett az állandó és kiszámítható jövedelem elérése volt. Ennek érdekében biztosítani kellett a talajerő megfelelő visszapótlását és a szakszerű munkavégzést, hogy az időjárás viszonyosságokra is

²⁶³ Uo. 4.

²⁶⁴ Uo. 15–16.

²⁶⁵ Uo. 4–6.

felkészülve kellő termésre lehessen számítani.²⁶⁶ A talaj tápanyagtartalma azonban az egyre intenzívebbé váló gazdálkodás miatt²⁶⁷ fogyóban volt, amihez nagyarányú elgazosodás járult. További nehézséget jelentett, hogy korábban legelőterületeket és réteket törtek fel gabonatermelés fokozása céljából anélkül, hogy a földműveléshez megfelelő számú igásállatról és kézi munkaerőről gondoskodtak volna. A nem megfelelő időben végzett munkafázisok pedig tovább csökkentették az érdemi haszonnal járó termés esélyét.²⁶⁸

A kézi munkaerő nemcsak hogy kevés volt a kerületben, de aránytalanul sokba is került a napszámosok és a hónaposok bére, ezért cselédlakások építése és új cselédek fogadása vált szükségessé. E téren komoly konkurenciát jelentettek a szomszédos birtokosok, ami alaposan megdrágította az amúgy is szűkében lévő munkaerőt. A legnagyobb kihívást a tizenegyezer kataszteri holdas kisbéri és a hétezer kataszteri holdas bábolnai ménesbirtokok jelentette. Tömördpuszta elsősorban a szomszédos primási és a tatai uradalmakkal konkurált. Sok munkáskezet vont el az ászári keményítőgyár is, de nemcsak a gyárban végezhető munka révén, hanem a közeli burgonyatelepek munkaerőigénye miatt is. Szintén nagy elszívó ereje volt a szőlőbirtokoknak: Ászáron Esterházy Móric Miklósnak egy száz holdas szőlőültetvénye volt,²⁶⁹ állami szőlőtelepek működtek Tarcson, Kisbéren és Vasdinnyén, de Bársonyos község is két nagyterjedésű szőlőhegygel rendelkezett.²⁷⁰ Mindezek egymás közvetlen közelében feküdtek, és a kialakult versenyhelyzet magasabb béreket, az uradalom szempontjából nagyobb kiadásokat eredményezett.

Ezzel párhuzamosan a gazdatisztek fizetését is sokalta a számvevő. A földrajzilag összefüggő ölbői és tárkányi gazdaságokban a két gazdatiszt helyett egyet is elegendőnek tartott, és a segédtisztek létszámát is csökkentette volna. A Tömördön bevált gyakorlatot kívánta másutt is bevezetni, ahol már korábban is a tanítót alkalmazta a gazdatiszt az adminisztrációs feladatok ellátására. Pallos elképzelése szerint, ha Ölbön is létesítenének egy iskolát és egy tanítói állást, akkor nemcsak az iskolai adót lehet majd megtakarítani, hanem az adminisztráció is megoldódik, hiszen a gazdaságokban az írnoki teendők zöme a nyári szünetre esett, így a két feladat összeegyeztethetőnek látszott. Sommás véleménye szerint a tanítóknak sem volt kevesebb tapasztalata a gazdálkodásról, mint azoknak a gazdasági

²⁶⁶ Uo. 9.

²⁶⁷ Uo. 10. Ahogy a kormányzó fogalmazott: „*a piaci növények egyre való fokoztával*”.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ Az Esterházyak ászári szőlészetéről lásd: Demeter, 2018.

²⁷⁰ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 12–13.

iskolákból frissen kikerült gyakornokoknak, akik szintén csak a helyszínen sajátították el a szükséges gyakorlati ismereteket.²⁷¹

Végül a kerület általános problémáinak vizsgálata során az állandó kovács alkalmazásának és a gépesítés nehézségeinek kérdései is napirendre kerültek. Az együttesen ötezer holdat meghaladó ölbői és tárkányi gazdaságokban ugyanis – a pannonhalmi központ többszöri kérése ellenére – nem volt állandó alkalmazású kovácsmester, amit az üzemterv véleményezésére felkért szakértők egyenesen egy rossz tréfának gondoltak.²⁷² Az addigi gyakorlat szerint az ölbői béresek rendszeresen Tárkányba, vagy valamelyik szomszédos faluba jártak át a lovaikkal, sőt, szükség esetén Kisbérig is elmentek, ha patkoltatni kellett. Mindez óriási idő- és pénzvesztéssel járó pazarlás volt, ami azonnali orvoslást kívánt. Úgy látszik, hogy a kérdés megoldására Tamaskó Illés jószágkormányzó halála után azonnali lépések történtek, mert Ölbőn az üzemterv összeállításával párhuzamosan nemcsak egy új cselédház építése kezdődött meg, hanem már egy-egy kovács- és bognárműhely, valamint egy új raktár kialakítása is tervezés alatt állt. Utóbbira szintén égetően szükség volt, hiszen „*Ölbőn – a maga nemében páratlan módon – a raktári eszközök, olajok, gyúlékony anyagok ág-, cirokseprűk, vellák, gereblyék, kosarak stb. a magtár emeltn tartatnak.*” A rendkívül tűzveszélyes folyadékok rendszeresen áztatták a padlástertet, ezzel nemcsak a gabonatermést veszélyeztették, hanem a gerendázatot is rongálták.²⁷³

Hasonlóan szomorú képet mutatott a cséplőgépek állapota. Míg a zalavári gazdaságban 1720 kataszteri hold szántóra három gőzgép jutott, addig a komáromi kerületben 3579 kataszteri holdra csak kettő. Zalaváron tehát egy aratási idényben egy gőzgéppel 573 hold termését kellett kicsépelni, míg a komáromi kerületben egy cséplőgépre 1789 hold esett. Ez praktikusán azt jelentette, hogy Ölbőn és Tárkányban háromszor annyi ideig tartott a munka, mint Zalában, ami nemcsak nagyobb költséggel járt, hanem nagyobb kockázatot is jelentett a bemérésre váró termés minőségére és mennyiségére egyaránt. Pallos a mezőgazdasági szakirodalomra hivatkozva megállapította, hogy a dunántúli klimatikus viszonyaihoz igazodva az az optimális, ha ötszáz holdanként van egy-egy cséplőgarnitúra beállítva. A gőzgépeket nemcsak nyáron, hanem az év további részében is ki lehetett használni, különösen a szecskavágás, a kukoricamorzsolás vagy a fafeldolgozás folyamatában. A kerületben működő két gőzgép leírása mellett egy új gép beszerzésének és működésének rentabilitását igazoló

²⁷¹ Uo. 14–15.

²⁷² Uo. 21. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a négyezer holdas zalavári kerületben ebben az időben négy kovácsot alkalmaztak.

²⁷³ Uo. 22–25.

számításokat is végzett a számvevő, valamint egy hat–nyolc ember munkáját helyettesítő kazalrakó gép beszerzésére is javaslatot tett. Tervei szerint az addig alkalmazásban álló gépész a továbbiakban Ölbön dolgozhatna a már meglévő gőzgéppel, míg a beszerzendő új géppel a gépész legényét Tárkányban lehetne önállósítani.²⁷⁴

Mindezek fényében nem tűnt egyszerű feladatnak meghatározni azt a kerületben alkalmazandó termelési formát, ami a legnagyobb jövedelmet ígérte a rendnek. Az üzemterv már a *Bevezetés* című fejezetében feltette a kerület jövőjét meghatározó alapvető kérdést, hogy mi legyen a kerületben a termelés fő iránya a jövőben. *„E kerület gazdasági termelésében fontos helyet foglal el az állattenyésztés. Jó takarmányozás mellett jó trágyát nyerve, a termelés is emelkedik értékében. De itt nem elég a marha sokasága, hanem a táplálék minősége a trágyakezelés módja...”* is fontos szempontnak számított.²⁷⁵ Fenntartható-e ez a gazdálkodási forma a jövőben? – tette fel a kérdést a számvevő.

Bár a szöveg ezen a ponton egy kissé homályosan fogalmaz, a végeredmény azt hiszem egyértelmű. A főapátság által felkért szakértő, Rieger József zalavári számtartó véleménye szerint a terület nagyon is alkalmas a marhahízlalásra, különösen a kiscsanaki pusztá és Tömörd bizonyos részei tűntek ideális helyszínek. Az üzemterv állítása szerint itt a marhahízlalás lehet a jövő, amit Rieger eredetileg nyugati fajtájú marhákkal képzelte el, de nem vásárolt ökrökkel, hanem egyéves rúgott borjakkal, melyeket két évig, vagyis négyéves korokig gulyában lehet nevelni, azután pedig hizlalni. Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy önmagában a göbölyhizlalás valódi hasznot alig fog hozni, csak ingyenes trágyabeszerzésnek tekinthető. *„A pusztán göbölyhizlalás, minden önámító túlzást elkerülve, a tartozik és követel rovatában a lehető tételeket a kellő árban számítva, igazi jövedelmet Rieger szerint sohasem hozhat...”* – olvashatjuk a tervezetben.²⁷⁶ Ennek ellenére, amikor Rieger számtartó személyesen is megtekintette a kerületi gulyákat, bejárta a réteket, megvizsgálta a talajt és a takarmányozást *„apodikticze oda nyilatkozott”*, hogy a területen valójában a magyar marhának van igazán jövője. Ennek pedig fő oka az volt, hogy véleménye szerint az igásökrök évenkénti pótlását leghatékonyabban saját nevelés útján lehet biztosítani. *„A magyar marhát, mint legjobb igásállományt szolgáltató fajt dicsérni szükségtelen, mert hiszen izmos, fürge, kitartó ez, az idő viszontagságaival dacolni képes, igénytelen igás állat, amely az éghajlati, talaj- és takarmányviszonyoknak legjobban megfelel. A gulyában fölnevelt borjú legkisebb korától fogva*

²⁷⁴ Uo. 25–32.

²⁷⁵ Uo. 19.

²⁷⁶ Uo. 19–20.

*ridegen tartva legelőn és takarmányon, ápolás által nem kényeztetik el.*²⁷⁷ A gulya felújításának első lépéseként a meglévő ölbői és tárkányi üszök és tinók selejtezésére volt szükség, melyeket feljavítás után értékesítve az állomány frissítéséhez szükséges új egyedek beszerzésnek fedezete is előteremthetőnek tűnt.²⁷⁸ Ezzel valójában az üzemterv a marhahízlalás terén az extenzív üzem részleges fenntartása mellett foglalt állást.

7.2.4. A komáromi kerület leírása

A most tárgyalt üzemterv azért is érdekes számunkra, mert mellékletei révén egy a századfordulón működő komplett gazdaságot megismerhetünk általa. Megadja az adott terület földrajzi fokhálózat szerinti pontos helyét, a tengerszint feletti magasságát, a vízrajzi jellemzőit, a közigazgatási beosztását, a határos települések és puszták nevével együtt. Ezután a művelési ágak arányát tárgyalja a visszaállítástól kezdődően az 1867-es állapotokon (6. ábra) keresztül az 1881-es adatokkal bezárólag, miközben kitér a tiszta jövedelem kimutatására is. Ezek után három tényezőt vizsgál meg alaposan. Elsőként, hogy milyen minőségű talajon, mekkora állatállomány (számosállatban kifejezve) eltartására képes a legelőterület, és ehhez mennyi takarmányt tudnak biztosítani a rétek. A második, hogy milyen minőségű szántóföldek vannak a gazdaságban, és azt milyen vetésciklus alapján művelik azokat. Végül röviden minden egyéb művelési formát érint, amiből a gazdaságnak bevétele van, vagy közvetett haszna lehet. Ilyenek például a szőlőtermesztés, az erdők kezelése, a vadászat szabályozása, a halastó hasznosítása.²⁷⁹

A dokumentum pontosan számba veszi az egyes gazdaságok terheit is, így az állami adókat, a gazdatisztek és alkalmazottak fizetését, a cselédek juttatásait, a lelkészek és tanítók járandóságait. Így sok olyan dokumentumot idéz, vagy másolatban is közöl az üzemterv, amik eredeti formában ma már nem állnak a rendelkezésünkre. Ilyenek például a századforduló arató- és cséplőszerződése, amikből kiderül például, hogy a helyi aratóbandák mellett a Vas vármegyei Ondód településről is érkeztek aratómunkások az uradalomba.²⁸⁰

A disszertáció keretében feleslegesnek vélem, hogy a kerület összes gazdaságát részletekbe menően bemutassam, ezért minden gazdasági egységből, csak egy-egy jellemző részt fogok kiemelni reményeim szerint úgy, hogy ezzel egy átfogó képet tudok megrajzolni egy gazdasági kerület működésének sokszínűségéről.

²⁷⁷ Uo. 20–21.

²⁷⁸ Uo. 21.

²⁷⁹ Lásd az üzemterv elszórt adatait egy-egy gazdaságot leíró fejezet végén.

²⁸⁰ Még érdekesebb a tömördi kápolna 18. századi leltárának másolata, aminek segítségével arra derült fény, hogy a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár irodájának falán függő Szent István festmény eredetileg a tömördi kápolna oltárképe lehetett.

7.2.4.1. A tömördi majorságok

A Mocsá település déli határában fekvő Tömördpusztát a 19. század elején a Redl család bérelte a bencésektől. Miután a rend házi kezelésbe vette a birtokot, a főapát Polgár Ince lázi plébánost nevezte ki jószágkormányzónak. Az önálló kormányzói háztartás az ismert körülmények miatt 1848-ban szűnt meg. A települést 1854-ben önálló lakott pusztává nyilvánították, és ennek határában épült fel az uradalom legkeletibb, Tata városával határos majorsága, amit az építtető Rimely Mihály főapát tiszteletére Mihályháza néven emlegettek. A 3 247 holdnyi terület tagosítására 1868-ban került sor.²⁸¹ A könnyebb birtokkezelés érdekében Kruesz Krizosztom főapát 1871-ben még egy segédmajorral, Jánosházával egészítette ki a gazdaságot, a nagyigmándi és kocsi határ szomszédságában. Szemtermeléssel és állattartással egyaránt foglalkoztak a területen, ami a filoxéra járvány előtt jó minőségű boráról is ismert volt.²⁸² Itt tartották a kerület egyik cséplőgépét is, ami az 1885-ös nyári munkák előtt már elég rossz állapotban lehetett, mert Tamaskó Illés nemcsak Győrben vásároltatott a javításhoz szükséges vasanyagot, hanem egyenesen a bécsi Shuttleworth gyárból rendelt hozzá alkatrészeket.²⁸³

Az üzemterv részét képező helyszínrajzok tanúsága szerint birkaakol, ökor- és gulyaistálló a gazdaság mindhárom majorságában volt, ami nemcsak a munkavégzés során megtett távolságok rövidítése, de állategészségügyi szempontok miatt is hasznos intézkedésnek bizonyult. A tömördi főmajorban a tisztalakon és a cselédlakásokon kívül magtár és pajta állt. A bogárnak, a kovácsnak és az uradalmi gépésznek saját lakása és műhelye volt, amihez még egy póteszközlaktár is járult. Az állatállomány befogadására egy ló-, egy göboly-, és egy tehénistálló állt rendelkezésre.²⁸⁴

Tömördön a szántóföldi művelésben az 1860-as években még bevett gyakorlat volt a feles művelés, holott ezt már a rendi vezetés akkor is tilalmazta.²⁸⁵ A modernizáció első lépéseként – még a hetvenes években kiadott utasítás szerint – a gazdaságot füvelő és kaszáló rendszerre kellett átállítani, ezért a gulyát áthelyezték Ölbőre, helyette a juhállomány növelését tűzték ki célul. Ez az intézkedés azonban nem váltotta be, a gyapjúárak esése miatt nem is válthatta be a hozzá fűzött reményeket. Mivel ebben a gazdaságban a talaj a szántóföldi kultúrák termesztésére is alkalmasnak tűnt, a felülvizsgálat során fontolóra vették a szemtermelés

²⁸¹ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 2.

²⁸² PRT VI. A 413–414.

²⁸³ PFL FL FH VI. a. 1885. február 19.

²⁸⁴ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 327., 331., 339–341.

²⁸⁵ Uo. 286.

növelését, de az üzemterv benyújtásakor még nem dőlt el véglegesen, hogy milyen irányba fejlesszék a szántóföldi gazdálkodást. „Hogy azonban a talajnak kultur célokra való fölhasználása kellő állat, rét s trágya hiányában miként oldható meg, arról még nevezetes megfontolásoknak kell történniök” – írta ekkor a számvevő.²⁸⁶

A tömördi állatállományt 1900 nyarán 1 542 juh mellett – ami a felét sem tette ki a tizenöt évvel korábbi állománynak – egy 180 egyedű számláló gulya, 107 jármos ökör, 119 tinó, 13 ló és 1 szamár alkotta. Ennek összértéke közel 80 000 koronát tett ki.²⁸⁷ Úgy látszik, hogy Tömördön a marhatenyésztés mellett továbbra is megtartandónak ítélték a merinói és lapály juhok keresztezéséből származó nyáját. Ebben ősszel és tavasszal egyaránt történt szaporítás, az őszi szaporulatot rögtön értékesítették, a tavasziból a törzsállományt pótolták. Az üzemterv készítője szerint a tenyésztés célja hosszútávon a hústermelés kell, hogy legyen, ezért nyolc southdown fajtájú kos vásárlására tett javaslatot, és a juhok hizlaláshoz szükséges takarmánymennyiségeket is pontosan rögzítette az állatok nemének és korának megfelelő bontásban.²⁸⁸

7.2.4.2. A tárkányi szántók

A következő egységünk a Tárkány-kiscsanaki gazdaság, ahol a szántóföldek kialakítására kell vetnünk egy pillantást. Tárkányban az egykori úrbéres földek tagosítására 1855-ben került sor, míg kiscsanaki pusztára 609 holdja csak 1870-ben került rendezésre.²⁸⁹ Az összesen 2 536 holdas gazdaság központja a Tárkány településen fekvő belső major volt, és ehhez kapcsolódott a külső tagon felépített Mihályháza-major. Kiscsanak ezeknél nyugatabbra, Bábolna és Nagyigmánd között, a Nagyigmándi vasútállomás két oldalán helyezkedett el.²⁹⁰

A tárkányi gazdaság talajviszonyai a kerület többi részénél kedvezőbbek voltak, hiszen a területet fekete homag altalaj dominálta,²⁹¹ ahol rendszeres trágyázás mellett kielégítő terméseredményeket várhatott a gazdatiszt. Érdekes különbség mutatkozik a belső és a külső tagbirtok beosztása között. A belsőtag ugyanis – a szérűskertet és három kisebb földdarabot leszámítva²⁹² – kilenc darab, egyenként ötven holdas parcellára volt felosztva. Ezek egyenlő szélességű párhuzamos táblákat képeztek és fasorokkal szegélyezték őket. Ez az arányos beosztás nagyban segítette az okszerű vetésforgó kialakítását és a tervszerű trágyázás

²⁸⁶ Uo. 293.

²⁸⁷ Uo. 317.

²⁸⁸ Uo. 291–294.

²⁸⁹ Uo. 2.

²⁹⁰ Uo. 234.

²⁹¹ Uo. 248.

²⁹² A plébániai járandóságáról, valamint egy 15 és egy 17 holdas toldalék területről van szó.

megvalósítását egyaránt és megkönnyítette a szántást is.²⁹³ A tárkányi külső tagbirtok korántsem mutatott ilyen egységes képet. Az új majortól északra és délre egy-egy homokdombokkal és bozóttal tarkított legelő húzódott, ezek keleti és északkeleti részén pedig több, eltérő méretű, szabálytalan alakú tábla helyezkedett el. Már a nevük is beszédesek: Törésföldek, Első homoki tábla, Felső nagyhomoki dűlő.²⁹⁴ Homokos altalajú feltört legelőről van tehát szó, mely kellő visszapótlás hiányában hamar elvesztette termőképességét.

Az üzemterv adatainak segítségével összehasonlíthatjuk az 1881. év és a századforduló között eltelt időszak terméseredményeit. Ezek alapján megállapítható, hogy a bevetett terület nagysága némileg csökkent és az elvetett termények aránya is megváltozott. 1881-ben megművelt szántóföldi terület 60 %-át szemesgabonával vetették be, míg a kapásnövények és a takarmánynövények aránya együttesen sem érték el terület negyedét, miközben az ugar aránya még 13 % volt. A századfordulón ugyan még mindig a szemesgabona adta a termés felét, de az ugar aránya 2 %-ra csökkent, a kapásnövények aránya pedig majdnem megkétszereződött, és a takarmánynövények termőterülete a kétharmadával növekedett.²⁹⁵ Ebben az időszakban egy korszerű vetésforgó bevezetésére is sor került. 1898-tól kezdődően vezették be azt a nyolcas fordát, amiben az őszi és tavaszi vetések között vagy kapásnövény, vagy zöldugar került beiktatásra.²⁹⁶ Az ugar területének csökkentése, és a szemesgabona vetésterületének 50 % körüli mértéke és a takarmánynövények arányának gyors növekedése azt mutatja, hogy a szántóföldi gazdálkodás ebben az időszakban fordult az intenzív termelés irányába.

7.2.4.3. Az ölbői ménes

Az üzemterv összeállításakor felkért szakértők véleménye szerint komáromi kerület leginkább az állattartásra, különösen a szürkemarha tenyésztésére volt alkalmas. Ölbön azonban a szarvasmarhák mellett lótenyésztéssel is foglalkoztak. Az 1870-ben tagosított pusztán²⁹⁷ a rideg tartású gulya mellett csak kis szerepe volt a juhászatnak – a kis létszámú merinói fajú nyáj kifejezetten a leggyengébb minőségű legelők hasznosítását szolgálta –, a sertésenyésztés pedig ebben az időben csak háztáji keretek között mozgott. Érdekesség, hogy 1849-ben innen vitetett Rimely Mihály főapát teheneket a főmonostor kertjébe, hogy így biztosítsa szerzetesek napi tejszükségletét.²⁹⁸ A méhészet, a baromfitartás és a halászat

²⁹³ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 251–252.

²⁹⁴ Uo. 244.

²⁹⁵ Uo. 238.

²⁹⁶ Uo. 243.

²⁹⁷ Uo. 2.

²⁹⁸ PRT VI. B 7.

kifejezetten az elhanyagolt, de fejlesztendő üzemágak között szerepelt. Ölbő egyedi profilját kétségkívül a ménes adta. (7. ábra)

Ölbőpusztát 1816-ban, a kamarai kezelés idején kötött bérleti szerződés lejártá után vette saját kezelésbe a rend. Ekkor egy gulya és egy ménes felállítására került sor, hiszen a száraz homokbuckás részeket és mocsaras legelőket egyaránt tartalmazó terület erre tűnt leginkább alkalmasnak. A ménest kezdetbe három részben kívánták elhelyezni. A fiatal kancákat és az anyaállatokat Ölbön, a csikókat Bársonyoson, a herélt ménest pedig nyáron a tömördi legelőn, télen viszont szintén a bársonyosi majorban. A ménes alapját a „*bábolnai ménesbirok szomszédságában már régebbi időben hirre emelkedett tárkányi, akkor a jobbágyok lóállományából vásárolt, magyar fajnak jellemezhető anyakancák*” adták. Ehhez az állományhoz kezdetben magyar fajú méneket vásároltak. Az első ilyen, az Esterházyak mátyusházi birtokáról származó *Deli* volt, amit a lányi ménesből beszerzett *Szarvas* követett. A vérfrissítés érdekében a következő fedezőmén, *Manipo*, az ozorai ménesből érkezett, és Pallos Kajetán véleménye szerint feltehetően egy arab ló volt. Ugyancsak bizonytalan a Bábolnáról származó fekete, talán spanyol eredetű *Toscanello*, és az egy ismeretlen magánszemélytől vásárolt „*jeles és magas vérű*” *Lengyel* nevű mén eredete. A tudatos tenyésztésnek köszönhetően másfél évtized alatt a ménes felvirágzott, de az 1830-as évektől kezdődően a rossz takarmányozás és az elharapózó belterjesség miatt az állomány romlásnak indult.²⁹⁹

Az újabb fellendülést a kincstári méntelepek felállítása hozta meg. 1858-ban egy ilyen telepről származó normandiai *Nonius*, és a fentebb már említett *Lengyel* ivadékaként számon tartott *Holló* nevű kancától született meg az a mén, amely 1862 és 1870 között megteremtette az ölbői *Nonius* családot. E család keresztezésére 1860 és 1865 között ismét Bábolnáról vásároltak egy mént, *Nadirt*, aminek köszönhetően a tenyésztés fő iránya az arab fajta lett. Ezt a vonalat erősítendő 1867-től egy $\frac{3}{4}$ vérű arab mén, *Achil aga* révén egy átkaroló családot hoztak létre, így az egész ménest az arab vérvonal uralta. Közben szórványosan több tenyészment is megfordult a gazdaságban, így 1859-ben az arab *Cselebi* mellett az Appel ménesből származó, angol vérű *Chartago*. Az 1870-es években egy-egy *Gidrán* és *Furioso* is beállításra került, majd az 1881 és 1886 között ismét egy kincstári mézszürke *Gidrán* alakította ménes vérvonalát. Alkalmanként a bronzsínű *Zafír*, *Oszmán pasa* és egy *Nord Star* révén frissítették az állományt. 1886 és 1890 között a 170 cm magas, világos sárga *Amaty* volt a fedezőmén, közben *Korán*, *Vidám* és egy ölbői nevelésű *Gidrán* alkalmazására is sor került.

²⁹⁹ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 137–138.

Végül 1891-től a századfordulóig *Uncle man*, egy szintén 170 cm magas angol telivér pej lett a tenyészmén, vele párhuzamosan pedig előbb egy *Furioso*, majd *Ozidrus*, *Mendicas*, a pervati *Csaplár*, *Akrobát* és egy Gottfeld *Nonius* biztosította a ménés sokszínűségét.³⁰⁰

A gondos tenyésztés ellenére a ménesben előforduló hibák között a gyenge csontozatot, az öztetemet és nyúltetemet, a hosszú csülököt és a franciaállást nevezte meg a számvevő. A főapátságnak szép termetű, szabályos alakú lovakra volt szüksége, különösen a rendi hintókba, és erős lovakra a tehervontatáshoz ezért a lótenyésztés további irányát is meghatározta az üzemterv: 168–175 cm magas, mély testű, széles és csontos lovakat kell nevelni, melyek legalább háromórás utat sebes menetben károsodás nélkül kibírnak. A könnyű mozgású, kitartó, de szívós lovak a hadsereg számára is könnyen értékesíthetők voltak,³⁰¹ ezért a felesleges egyedeket a katonai pótlóvazás céljaira kívánták értékesíteni.

Az üzemterv ezután tartalmi összefoglalását adja azoknak a dokumentumoknak és rendtartásoknak, melyek feltehetően a kerület átvételekor kerültek Pallos Kajetán kezébe, de az elődei által alkalmazott lótenyésztési gyakorlatot rögzítették. Ezek a csikók elválasztásától kezdődően, a takarmányozáson át, a lóápolásig és az idomításig bezárólag szabályozták a ménés mellett végzendő munkák rendjét. A szabályok ismertetése közben a kormányzó saját megjegyzéseiből az ölbőpusztai állapotokról is képet kaphatunk. Például a csikónevelés módszerével nem volt megelégedve. „*Az ölbői ló ötödik évében fejlődik lóvá*” – írta, amivel arra utalt, hogy a fiatal állatok kezdetben nem kapták meg a megfelelő mennyiségű és minőségű takarmányt. Az istállók tisztaságára vonatkozó szabályok ismertetésénél Ölbőre utalva megjegyezte, hogy az egy évtizeddel korábbi meszelés nyomai már nem látszanak a falakon, hiszen azok kinézetre leginkább egy kémény belsejére hasonlítanak... A megoldandó problémák közé sorolta még, hogy nem volt a ménés mellett a lovak idomításáért felelős személy, de ezt problémát a kovácskérdéssel összefüggésben szerette volna rendezni, egy a mindkét területen jártas bábolnai mester felfogásával.³⁰² A ménés körüli feladatok ellátására egyébként három csikóst és három lovászt tartott szükségesnek.³⁰³

A századfordulón elkezdett változtatások nem maradtak eredmény nélkül. Az 1912-ben készített káptalani beszámoló szerint a korábbi négy ménes helyett csak kettőt maradt meg, de ezek közül az egyik az ölbői volt, melyet kifejezetten katonai lótenyésztés irányába fejlesztettek tovább.³⁰⁴

³⁰⁰ Uo. 142–144.

³⁰¹ Uo. 152.

³⁰² Uo. 138–141.

³⁰³ Uo. 150.

³⁰⁴ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 71.

7.2.4.4. A bársonyosi szőlők

A komáromi kerületben három különböző helyen volt szőlőültetvény a 19. század végén. Tömördön a kilenc holdas homoki szőlőt a jánosházi segédmajortól északnyugatra, egy enyhe lejtésű legelőterületen telepítették az 1894/95-ös gazdasági évben. Az ültetvény zömét olaszrizling alkotta, de néhány sor rajnairizling, furmint és a sasza több változata is megtalálható volt benne. Érdekessége, hogy 170 alma és körtefa határolta, melyet közel száz különböző fajtaból válogattak össze, és fajtaikat egyenként fel is jegyezték az üzemtervbe.³⁰⁵ Tamaskó Illés jószágkormányzó 1886 és 1893 között több ütemben telepítette az ugyancsak kilenc holdas ölbői szőlőt, szintén egy enyhe lejtésű homokos legelőre. Ennek nagyobb részét szintén olaszrizling, kisebb részét mézes-, fehér- és vörösdinka alkotta.³⁰⁶ A kerület legértékesebb szőlői a neszmélyi borvidék Kisbér környékén elterülő ászári körzetéhez tartozó Bársonyoson voltak, ahol a pannonhalmi monostornak már a középkorban is voltak szőlőbirtokai.³⁰⁷

A kis területű bársonyosi gazdaság eredetileg a veszprémi kerülethez tartozott. A Központi Jószágkormány 1880 végén döntött úgy, hogy a következő évtől kezdődően a szőlők kezelését a szomszédos ölbői gazdatisztra bízta, mivel a veszprémvarsányi tiszt számára – másfélórás távolságból – csak nagy nehézségek árán lehetett felügyelni a szőlőművelést. A szőlők trágyázását továbbra is a veszprémi kerülethez tartozó juhok révén oldották meg, a nyáját részben a Vörösharaszt nevű legelőn, részben a bársonyosi majorban tartották. A trágyahordást ettől kezdve az ölbői fogatokkal végezték, de a továbbra is a veszprémi kerületet terhelte szüret után a bor elszállítása.³⁰⁸ 1898-ban aztán az egész bársonyosi majorságot az ölbői gazdasághoz csatolták, hogy még hatékonyabban lehessen biztosítani a szőlők számára szükséges trágyamennyiséget. Az itt feltört legelőkből 50–60 holdat takarmánytermesztésre fordítottak, melynek elcsépléséhez a veszprémi kormányzó a káti majorból biztosított cséplőgépet.³⁰⁹

A Bársonyos községtől nyugatra fekvő Öreg-hegyen nyolc magyar holdon volt a főapátságunk szőlője: a Kolompár-, a Birkás- és a Seibert-szőlők. A településtől északra fekvő Strázsa-hegyen további tizenkét magyar holdnyi szőlőbirtoka volt az uradalomnak, a község belterületén lévő majorban pedig még egy hold volt telepítve. A filoxéra 1894-ben mutatkozott

³⁰⁵ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 177–180.

³⁰⁶ Uo. 183–185.

³⁰⁷ PRT I. 262.

³⁰⁸ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 193. és PFL FL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 236–237.

³⁰⁹ PFL FL FH 747/1898.

először a területen, mégpedig a Kolompár-szőlőben, ami ellen szénkénegezéssel védekeztek még az üzemterv keletkezésének idején is. A betegség terjedése lassú, de folyamatos volt, különösen a ritkábban trágyázott, ezért kötöttebb talajú részeken. Ennek a szőlőnek a felső részét képező olaszrizling ültetvényt 1885-ben újították fel, a fehérdinka táblát pedig 1896-ban. A szőlőhegy alján elhelyezkedő olaszrizling sorokat 1890-ben szintén frissítették, de a századfordulón ismét filoxéra foltok mutatkoztak benne. A Birkás-szőlő két táblára oszlott. Az alsó tábla végén néhány sor ezerjő mellett a fehérdinka adta a többséget, míg a felsőtábla itt is olaszrizlinggel volt telepítve. A Seibert-szőlőt, mely szintén olaszrizlinggel volt beültetve, 1887-ben újították fel, egy holdnyi részét pedig az üzemterv keletkezése idején telepítették be alapos trágyázás mellett.³¹⁰

A Strázsa-hegyen az ültetvény zömét szintén az olaszrizling és a fehérdinka alkotta, de több helyen régi, úgynevezett keverék táblák is használatban voltak. Ezek fajtái közül az oportót és a budai fehéret név szerint is említi az üzemterv. Ennek helyén alakítottak ki egy amerikai vad alany nevelő parcellát 1895-ben, melynek művelési módja megegyezett az Öreg-hegyen alkalmazott technikával. A szőlőket a vincellérek holdanként 70-80 korona bérért művelte, amiben nem voltak benne a növényvédelem költségei. A művelés módja többnyire sima fejmetszéssel és rövidcsapos metszéssel történt, függetlenül a szőlőfajtauktól. Egy évben négyszer kapálták meg a területet, és háromszor permeteztek, mégpedig 2%-os oldattal. Pallos megjegyzése szerint anyagi megfontolások miatt érdemes lenne ezt az egész kerületben meghonosodott gyakorlatot revízió alá venni, hátha az 1%-os oldat is elegendő a védekezésre.³¹¹

A legkisebb, a belsőmajor melletti szőlőt még Pokorny Frigyes jószágkormányzó telepítette. Fehérdinka és budai szagos adta az állomány zömét, de két kis szőlővesszőiskola is kialakításra került az ültetvényekben mutatkozó hiányok pótlására. A szőlészet személyzetéhez tartozott két csősz is, akik közül az egyik a majori szőlőt művelte. A két prészáz leltára alapján úgy tűnik, a Strázsa-hegyi volt a nagyobb építmény, hiszen itt volt elhelyezve a szőlőprész, valamint öt kád, három sajtár és a kéziszerszámok többsége is.³¹² Érdekesség, hogy a bársonyosi bor jellegét a kövidinka, a mézesfehér és a juh fark határozták meg, melyek szórványosan és nem elkülönített táblákban voltak telepítve, ami jelentősen megnehezítette a borok egységes kezelését.³¹³

³¹⁰ PFL GL Üzemtervek gyűjteménye. Ölbői kerület, 189–190.

³¹¹ Uo. 190–191.

³¹² Uo. 191–192.

³¹³ Uo. 193.

Pallos Kajetán a szőlőművelés területén is fejlesztésekben gondolkodott. A hiányosságok közül kiemelte, hogy a tőkék téli betakarása sajnálatos módon eddig nem volt gyakorlatban, illetve sok helyen keskenynek ítélte a meglévő sortávok. Utóbbi azért volt lényeges, mert az általa bevezetni kívánt lókapálás legalább 110 centiméteres távolságot igényelt két sor között. A szénkénegezés és a préselés technikájában is változtatásokat tervezett. A számvevő hiányolta a bogyózómalmot, mert így csutkástól került a szőlő a prés alá, ami rontotta a bor minőségét. Véleménye szerint az eddigi gyakorlattól eltérően a bogyózás után csak 24–36 órával szabad elvégezni a préselést. Ezek a megjegyzések arra utalnak, hogy a frissen kinevezett kormányzó némileg jártas volt a korszerű borászati technológiákban, és komoly tervei voltak a bársonyosi szőlők jövedelmezőségének növelése terén is.³¹⁴

7.2.5. Az üzemterv elfogadása és következményei

A Központ Jóságkormány az elkészült üzemterv tárgyalását 1901. december 2-án tűzte napirendre. Az ülésen Fehér Ipoly főapát elnöklete mellett az előterjesztő Kroller Miksa perjel, az üzemtervet készítő Pallos Kajetán központi számvevő, Birbauer Lipót gazdasági tanácsos és Kardos Celesztin főapáti titkár vettek részt. A perjel előterjesztésében összegezte az üzemterv javaslatait. Megállapította, hogy csak ott érdemes megtartani a gulyarendszerű tenyésztést, vagyis a külterjes marhatartást, ahol ezzel párhuzamosan a tejet is megfelelő áron lehet értékesíteni. Ezen általános követelménynek ekkor csak Ölbőpuszta tudott megfelelni, mivel a tejet helyben kellően magas áron tudták eladni. Szükség esetén, vagyis, ha mégsem termel elegendő hasznot a tejeladás, minden feltétel adott volt a hizlalás bevezetésére is. Tárkányban viszont egyértelműen a nagyobb stabilitását biztosító, tinóvásárláson alapuló marhanevelésre történő átállást javasolta az előterjesztő, amihez egy új istálló kialakítására és egy cselédlakás építésére is szükség mutatkozott. Ugyanez látszott indokoltnak Tömördpuszta esetében is, bár az ottani gazdatiszt, Szinek Gábor nem javasolta a váltását. A tenyészgulya fenntartása mellett érvelt, pedig a szakértői vélemény szerint évi 6–7 000 koronával nagyobb bevételre lehetett számítani a növendékmarhák nevelésére való átállás után. Nem véletlen tehát, hogy a korábban juhtenyésztésre használt bársonyosi majorban is egy 30–40 növendékmarha befogadására alkalmas marhaistálló felépítését tervezték. A Központi Jóságkormány az előterjesztett javaslatokat elfogadta és úgy határozott, hogy utasítások formájában fogja az egyes gazdaságokban szükséges intézkedéseket a gazdatisztek tudomására hozni.³¹⁵

³¹⁴ Uo. 193–194.

³¹⁵ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 72–75.

Egy személyi következménye is lett az új üzemterv bevezetésének, „...amely a múlthoz képest nagyobb körültekintést, szorgalmat és ügybuzgóságot igényel a gazdatisztek részéről. Ismételten merültek fel panaszok, hogy Szinek Gábor tömördi számtartó ezen új üzemrendszer keresztülvitelére nem alkalmas, egyrészt talán koránál fogva, amely szerint a régi és általa már megszokott rendszerhez ragaszkodik; de másrészt elfogultságánál fogva, nem lévén az új rendszer az ő ideája, nem tudja beleélni magát annak keresztülvitelébe; pedig az új rendszer eredményességének egyik elmaradhatatlan feltétele, hogy a gazdatiszt teljesen át legyen hatva annak jószágától.”³¹⁶ A már negyvenkét éve a rend szolgálatában álló gazdatiszt idős kora ellenére aktívan és eredményesen gazdálkodott, bár eredményei mögött a jószágkormány feltevése szerint a termőföld kizsárolása állt. Szinte mindegyik kormányzójával volt kisebb-nagyobb konfliktusa, és mivel már előzetes megnyilatkozásaiban eleve elutasította az új üzemtervben foglaltakat, és a már kiadott utasításokat „fonákul teljesíti”, a gazdasági kormányzat a kényszerű nyugdíjazása mellett döntött – szolgálatának elismerése nélkül.³¹⁷ A megüresedett állás betöltéséről egy kifejezetten erre a célra összehívott kormányzói ülés tárgyalt. „Tekintve a tömördi gazdaság távol eső helyzetét, továbbá azt, hogy új üzemterv van itt megvalósítás stádiumában, minden tekintetben megbízható, kipróbált, szorgalmas és értelmes tiszt kívánatos ezen gazdaságba.”³¹⁸ A meglévő gazdatisztek közül több jelölt is akadt, de végül egy állaspályázat kiírása mellett döntöttek a kormány tagjai. A pályázatra nem kevesebb, mint hatvanhét pályázó jelentkezett,³¹⁹ akik közül végül az akadémiai végzettséggel rendelkező Hancz (Hanyi) Gyula nyerte el az állást.³²⁰ Ezzel az utolsó akadály is elhárult a komáromi kerületben az új üzemterv bevezetése elől.

Hogy mi valósult meg az üzemterv alapján tervezett fejlesztésekből, azt a már többször idézett Wenninger Mátyás emlékiratai segítségével tudjuk ellenőrizni, aki gondosan számba vette ölbői tevékenységének eredményeit. Érdekessége, hogy ezek az eredmények többnyire nem az uradalom profilját meghatározó állattartásra, hanem a többi üzemágra vonatkoznak.

A homokos talaj megkötéséhez három faiskolát létesített, egyet a gyümölcsfáknak, egyet az erdei fáknak és egyet a fonásra alkalmas fűznek. Ezek segítségével megkezdte a legelők fásítását, élő szeder- vagy fűzsövénnyel vette körül az egyes táblákat. Az utak mentén szederfákat ültetett és működési ideje alatt közel 500 gyümölcsfát telepített. A faiskolák feleslegéből még Pannonhalmára is tudott szállítani akácfaakat és fűzet. Kihasználva szederfák

³¹⁶ Uo. 133.

³¹⁷ Uo. 133–135.

³¹⁸ Uo. 139.

³¹⁹ Uo. 149.

³²⁰ Uo. 154.

adta lehetőséget a cselédgyermekek között bevezette a házi selyemhernyótenyésztést, a fűzvessző fonása pedig a cselédség számára jelentett némi bevételt a téli hónapokban. Telepített egy szőlőiskolát is, aminek segítségével felújította a bársonyosi szőlőket, a gyökeres vesszőkből pedig eladásra is jutott.³²¹

Felújította a vetésforgókat, megtisztította a gyomoktól a gabonátlákat és növelte a szántóföldek termőerejét. Nagy hangsúlyt fektetett a célszerű trágyakezelésre: a komposzt-trágyatelepen nemcsak az állati eredetű trágyát gyűjtötte, hanem a gőzgépek fűtésére használt szőlővenyige és fa hamuját, valamint az uradalomban keletkezett fűrészport is. Az állattenyésztés terén az üzemtervből korábban hiányzó sertésenyésztést és baromfitartást is bevezette. Az ölbői sertésenyésztéshez kapcsolódva Kiscsanakon is fel kívánt állítani egy telepet, mely kellően izolált helynek tűnt, mégis a nagyigmándi állomás közelsége miatt jó szállítási lehetőségekkel rendelkezett.³²² Ez, amint az állattartással foglalkozó fejezetben látni fogjuk, 1903-ban meg is valósult.

Felszaporította a gazdasághoz tartozó erdőterületen a vadállományt, ami rendszeres gondozása mellett évi 300–400 korona bevételt hozott a gazdaságnak. Az eddig kihasználatlan ölbői tavat Tatáról és Nagyigmándról beszerzet halakkal telepítette be. A kárászok mellett ponty, fogas és compó került szaporításra. A halászatból évi 300 korona bevételre lehetett számítani annak ellenére, hogy a főapát nem engedélyezte az üzemszerű haltenyésztést.³²³

A cselédlakások állapotának javítása terén elért eredményeit különösen hangsúlyozta az egykori kasznár, mert véleménye szerint a bencés uradalmakban sehol sem voltak annyira kifogástalan állapotok ezen a téren, mint éppen Ölbön – talán csak Szentmártonban és néhány kisebb helyen. Érvelése szerint, ha a többi gazdaságban is az ő gondosságával jártak volna el, akkor nem állt volna olyan rosszul a rend ebben a kérdésben a cselédtörvények bevezetése idején.³²⁴

7.3. A bakonybéli apátság gazdálkodása a restitúciótól az első földreformig

A főapátság birtokainak intenzívvé tételére irányuló törekvések bemutatása után nézzük meg, hogy mikén folyt a gazdálkodás egy filiális apátságban. Ezek közül a legjelentősebb a tihanyi apátság volt, de ennek történetét Fülöp Éva Mária számtalan helyen vizsgálta, és a szántódi gazdaság történetét részletekbe menően fel is dolgozta. A birtoknagyságra való

³²¹ Wenninger, 1911. 37–38.

³²² Uo. 38–40.

³²³ Uo. 37–38.

³²⁴ Wenninger, 1911. 39.

tekintettel a sorban a következő apátság a zalavári, de ahogy már jeleztem, ezt csak 1885-ban csatolták a kongregációhoz, így vizsgálata más megközelítést igényelne. Mindezek folyamányaként a következőkben előbb a bakonybéli apátság 19. századi gazdaságtörténetével, majd a dömölki apátság dualizmus kori gazdálkodásával fogok foglalkozni.

Célom egy a főapátság frekventált birtokainak szondázása után egy sajátos helyzetű birtokrész gazdálkodását is bemutassam. A bakonybéli apátság gazdasági viszonyait a disszertáció időhatárait némileg átlépve, a rend visszaállításától kezdődően fogom vizsgálni, egészen a Nagyatádi-féle földreformig.

A Pannonhalmi Szent Benedek rend monográfiájának kilencedik kötete a bakonybéli apátság történetét tárgyalja a 16. század közepétől a 19. század végéig. Az első fejezet címe így hangzik: „*Az apátságnak gazdasági egyesítése Pannonhalmával.*” A fejezet tartalmi összefoglalója pedig ezzel a sorral kezdődik: „*A bakonybéli apátság javai Pannonhalmá szolgálatában.*”³²⁵ Ezek a mondatok a 16–17. századi apátok tevékenységét tárgyaló fejezet élén állnak, de a 19–20. századi rendi viszonyokra is igaznak tekinthetjük őket. Hogy milyen formában, azt alábbiakban látni fogjuk.

7.3.1. Az apátság birtokai

A bakonybéli apátság birtokai a 19. században öt település határában feküdtek. A rend visszaállításakor keletkezett, az uradalom visszaadását rögzítő dokumentum³²⁶ szerint a Veszprém vármegyében fekvő Bakonybél és a Győr vármegyében fekvő Kajár falvakon (*possesio*) kívül két részbirtok (*particula*) került vissza a bencések kezébe. Az egyik Mórighida határában feküdt, a Rába jobb partján, Árpással szemben, és Kisárpás vagy Dombszer, néha Dombiföld néven említik a források. Ennél kisebb volt a Gyarmat községhez tartozó Csikrétnék vagy Csikórétnék nevezett terület, mely egykor a szomszédos Malomsok községhez tartozó Ponyvád vagy Penyvádpusztá része lehetett, mert ezekben az alakokban is gyakran feltűnik az iratokban. Az ötödik birtokrész a Tapolca patakra épített Agyagliki-malom volt Pápa város határában, melyet a hozzá tartozó földekkel együtt rendszeresen bérlők kezébe adtak. 1802-ben még Töltéstaván (Győr vármegye) és Petelén (Fejér vármegye) két kisebb zálogbirtok is a bakonybéli apátsághoz tartozott, amik a későbbiekben már nem szerepelnek a forrásokban, feltehetően visszaváltották őket.³²⁷

³²⁵ PRT IX. 5.

³²⁶ PRT IX. 592–594.

³²⁷ PRT IX. 110–111., 592–593.

Az uradalom a területe egy 1884-ben készült összeírás szerint 3 820 kataszteri holdat és 464 négyszöglet tett ki, aminek az egyharmada volt szántó. Az uradalom központja Bakonybélben volt, itt lakott a bencés jószágkormányzó, aki az apátság többi birtokának a gazdálkodását is felügyelte. A szántföldek nagyobb része a kajári határban feküdt, ahol egy gazdasági végzettséggel rendelkező gazdatiszt irányította a mezőgazdasági munkát, aki szőlő és gyümölcsstermesztéssel is foglalkozott. Ő kezelte a kisárpási 320 holdas részbirtokot, valamint a Kispenyvádnak is nevezett 70 holdas legelőt,³²⁸ melyeket a korabeli szóhasználattal élve inkább segédmajornak, mintsem önálló gazdaságnak kell tekintenünk.³²⁹

Maga Bakonybél község a 18. században a bakonyi erdőkből kiszakított zsellérfalu volt, ahol jobbágytelkek kialakítására nem került sor.³³⁰ A már említett 1884-es összeírás szerint az uradalom összes területének körülbelül a fele (1 769 hold 208 négyszögöl) esett a település határába, aminek kétharmada erdő volt (1 199 hold 1303 négyszögöl), a szántóterület nagysága nem érte el a falu határának ötödét (285 hold 1578 négyszögöl) sem.³³¹ Ezekből az adatokból nemcsak az következik, hogy a bakonyi hegyek között kevés művelésre alkalmas szántója volt az uradalomnak, hanem azt is sejtetni engedi, hogy a település lakosságát a korszakunkban erős földéhség hajtotta.

7.3.2. Földrajzi viszonyok

Az uradalom e központi területének földrajzi leírásában a bakonybéli gazdaságnak 1905-ben készített üzemterve lesz a segítségünkre. Eszerint a Bakony hegység közepén fekvő településen az éghajlat általában véve hűvös, nedves és ködös volt, ahol gyakoriak a kései fagyok. A környék útjai általában rossz állapotúak. Legközelebbi piachelyek Zircen és Pápán voltak, ezek 17 illetve 28 kilométerre feküdtek a falutól. A vasúti közlekedést tekintve a település Zirc és Franciavágás között helyezkedett el, utóbbtól hozzávetőlegesen 15 kilométerre, bár a jelentősebb piacok és a rendi birtokok a Győr–Veszprém vonalon fekvő Zircről voltak könnyebben megközelíthetők. A közvetlen közelben népesebb település nem volt, így munkaerő tekintetében magára volt utalva az uradalom.³³²

³²⁸ PFL GL SzV Vegyes iratok. Bakonybél, nr. 42.

³²⁹ Fülöp Éva Mária legutóbb a veszprémi egyházmegye és a rend kapcsolatait vizsgálta: Fülöp, 2015. Röviden tárgyalta a bakonybéli uradalom történetét, amit „...1886-ban a kajári, pápa-agyaglikli, kisárpási és ponyvádi gazdaságokra tagolva kezeltek.” (Uo. 170.) A források azonban csak a bakonybéli és kajári gazdaságokról szólnak (PFL GL SzV Vegyes iratok. Bakonybél és Uo. Kajár), Kisárpás és Ponyvád a kajári gazdaság része volt (Uo. Kajár), az agyaglikli malom bérbeadásáról pedig közvetlenül a jószágkormányzó gondoskodott. A tényői Holló-major (Fülöp, 2015. 170. 52. jegyzet) nem volt a kajári gazdaság része, a „*hűbéri viszonyokról*” kifejezés (Uo. 170.) pedig egész biztosan elütés, az úrbéri viszonyok kifejezés helyett.

³³⁰ Az úrbéres viszonyok, 348–349.

³³¹ PFL GL SzV Vegyes iratok. Bakonybél, nr. 42.

³³² PFL BA XII. 3. Bakonybéli üzemterv, 2.

A településnek ekkor 1 360 lakójáról tudunk, és „*az egész község úgyszólván faszerszámmunkás, mely munkát jól fizetik.*”³³³ A bakonybéli gazdaságnak mezőgazdasági művelésbe bevont területe ekkor 797,5 magyar hold volt,³³⁴ aminek nagyobb részét szántóként hasznosították, az állatok tartását 194 hold rét és a 130 hold legelő segítette. A szántóföld általában agyagos, és rendkívül köves volt. A gabonafélék közül ekkor főleg búzát és zabot, valamint többféle takarmánynövényt termesztettek, a gumósok közül a burgonya adta a legjobb termést. Legelők kialakítására ott került sor, ahol az általaj vagy a domborzat nem tette lehetővé a szántóföldi művelést. A rétek a Gerence-patak mellett feküdtek, harmadrészüket vízjárta és ingoványos volt.³³⁵ (8. ábra)

7.3.3. A feudális gazdálkodás végnapjai (1802–1848)

A bakonybéli apátság birtokai az 1786-os feloszlatás után Magyar Királyi Kamara kezelésbe kerültek. Az erdőket a szentmártoni kerület erdőmesterére bízták, a bakonybéli és a kajári birtokokat egy-egy ispán kezelte, míg Kisárpás és Ponyvád a csornai uradalomhoz volt csatolva. Az évi 5 500–6 000 forint jövedelmet hozó bakonybéli uradalom a visszaadásakor kellő felszerelés nélkül került az apátság birtokába, vagyis a gabonakészletek és az állatállomány az átadás előtt értékesítésre került, amiért a rend később anyagi kárpótlást kapott.³³⁶ A kamara 82 000 forintot utalványozott a bencéseknek, de ez az összeg nem került Bakonybélbe, hanem Pannonhalmán maradt.³³⁷

A bakonybéli apáti szék betöltésének jogát a restitúciós oklevél a pannonhalmi főapátra bízta, aki köteles volt a pannonhalmi konvent javaslatát is meghallgatni a kérdésben. A hármas jelöléssel felterjesztett szerzetesek közül az uralkodó választotta ki a megfelelő személyt, ezzel érvényesítette főkegyúri jogát.³³⁸ A visszaállítás után Novák Krizosztom főapát – kihasználva a királyi dekrétum azon kitételét, miszerint elégséges lesz arra alkalmas időben betölteni (*dum adiuncta talium nominationem suas erint*) az apáti széket – hosszú időn át nem gondoskodott új bakonybéli apát kinevezéséről. Ezt kívánta a rend anyagi érdeke, mert a bencésekre bízott iskolák átvétele és a nagy létszámú noviciátus fenntartása, valamint a különböző beruházások sok kiadással jártak.³³⁹

³³³ Uo. 1.

³³⁴ Az uradalom által művelt terület csak kis részben gyarapodott, az 1884-es adatokhoz viszonyított növekedés nagyrészt abból adódik, hogy egy kataszteri hold 1600, míg egy magyar hold csak 1200 négyszögöl volt.

³³⁵ PFL BA XII. 3. Bakonybéli üzemterv, 1-2.

³³⁶ PRT IX. 111–113.

³³⁷ Uo. 115.

³³⁸ PRT IX. 461.

³³⁹ Uo. 114–115.

Mindezek fényében talán jobban érthető, hogy „*a régi szerzetesélet nem költözhetett be Bakonybélbe.*”³⁴⁰ 1802-ben Marics Hilár személyében egyetlen bencés szerzetes kezdte meg szolgálatát a faluban, aki egyszerre volt plébános (*parochus*) és az uradalmat kezelő jószágkormányzó (*administrator bonorum*).³⁴¹ A következő évben csatlakozott hozzá idős rendtársa, Mecséry Emilián káplán (*cooperans*), akit 1804-től már betegként (*valetudo*) tartottak számon.³⁴² 1807-ben a tanulmányai elvégzése után egy évet töltött a plébánián Nagy Gáspár segédlelkész (*adiunctus*),³⁴³ majd 1808-ban Bosnyák Mór vette át a plébánia ellátását, így Marics a továbbiakban már csak a gazdasági ügyekkel foglalkozott, egészen 1814-ben bekövetkezett haláláig.³⁴⁴ Utóda az 1813-ban lelkésznek, majd kormányzónak is kinevezett Orray Kajetán lett, aki Novák főapát elvárásainak megfelelően nagyarányú fakitermeléssel kívánt jelentős bevételt produkálni a rendnek.³⁴⁵ Általában megállapíthatjuk, hogy Taucher Ágoston 1817-es apáti kinevezéséig nem történt jelentősebb gazdasági beruházás vagy kegyúri építkezés Bakonybélben.

Amikor Taucher apátot beiktatták hivatalába, az apátság épületeinek jelentős részét elhanyagolt, vagy kifejezetten romos állapotban találta. A következő két évet ezek rendbetételére szánta, hogy befogadhassa rendi növendékek első csoportját, akik itt végezték felsőfokú tanulmányaik részeként a harmadik bölcseleti évüket. Az új apát felújította a rendházat, csatornáztatta az udvart, díszítette a templomot, megkezdte a gazdaság rendbetételét. Felmérette és körül határoltatta az erdőket és tett egy sikertelen kísérletet a főapátság birtokában lévő egykori apátsági birtok, a gerencséri erdő megszerzésére. Megkezdte az irtásföldek számbavételét, megtiltotta az engedély nélküli adásvételüket és pénzt gyűjtött a visszaváltásukra. A bakonybéli malomban egy metszőkereket, az agyaglikai malomban egy új őrlőkereket szereltetett fel. Kajáron ő építette azt a tisztilakot, ahol a bakonybéli apátoknak saját használatú szobákat tartottak fenn. Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy takarékos gazdálkodással az apátság éves jövedelmét 13–14 000 forintra emelte. Ekkora összeget természetesen csak az erdők további intenzív használatával lehetett előteremteni, ami hosszú távon bizonyosan nem lett volna tartható.³⁴⁶ Taucher halála után a kajári gazdaság ismét a

³⁴⁰ Uo. 113.

³⁴¹ PFL FL RNy Status personalis 1802–1885/86. 2v.

³⁴² Uo. 3v. és 4v.

³⁴³ Uo. 9r.

³⁴⁴ Uo. 11r.

³⁴⁵ PRT IX. 115.

³⁴⁶ Uo. 118–120.

főapátság kezelésébe került,³⁴⁷ utódai hatásköre csak a bakonybéli majorságra és az erdőre korlátozódott.

Ekkor négy házfőnök (*superior*) váltotta egymást a monostor élén, akik a gazdálkodás felelősei is voltak egyszemélyben.³⁴⁸ Közülük a legismertebb Kovács Márk, aki 1827/28-as gazdasági évben viselte ezt a tisztséget, majd a következő évben utódja segédjeként (*adiunctus*) még Bakonybélben maradt. Bár a latin kifejezését segédlelkészként is értelmezhetjük, valószínűleg itt inkább gazdasági téren volt az új házfőnök, Farkas Vince segítője. Erre utal egy 1829-ből fennmaradt és Kovács aláírásával ellátott számadás,³⁴⁹ valamint a Bakonyi Gazda című írásának címlapja: „*Bakonyi Gazda. Írta Kovács Márk Sz. Benedek fia, 1829-ben midőn Bakonybélben ezen könyvecske nevét maga is viselte.*”³⁵⁰

7.3.4. Guzmics Izidor székfoglalása

Hogy miként maradhattak – a bevezető sorokat ismét idézve – „*A bakonybéli apátság javai Pannonhalma szolgálatában*” a 19. században, azt Guzmics Izidor beiktatásakor kötött megállapodás segít megérteni. Az újonnan megválasztott apát 1832-ben megkapta ugyan a teljes bakonybéli javadalmat, de az átadást feltételekhez kötötte a főmonosotori konvent. Guzmicsnak el kellett fogadnia, hogy a Pannonhalmán székelő központi jószágkormányzó általános felügyeletet gyakorol a birtokainak kezelése felett, a kajári jobbágyainak ügyeit továbbra is a pannonhalmi úriszéken intézik, a bakonybéli úriszéken pedig a főapátság ügyészei is jelen lehetnek. Ezen felül nagyon konkrét kötelezettségeket is előírt a megállapodás, így az apátság egyik legjelentősebb bevételi forrását, az uradalom éves gyapjúmennyiségét a főapátság értékesíthette. A kisárpási szénát és szalmát továbbra is meg kellett osztani a főapátsághoz tartozó tényői gazdasággal, hogy az ottani marhaállományt takarmány hiányában ne kelljen csökkenteni, a tényői borjakat pedig az eddigi gyakorlatnak megfelelően Kajáron kellett teleltetni. További kötelezettségként a pápai székház részére évi tíz öl fa szállítása terhelte az erdészetet. Mindezekért cserébe a főapátság átvállalt bizonyos adóterheket, vállalta az apátság jogi képviselőjének költségeit és biztosította a szerzetesek ruházatát. Szükség esetén a bakonybéli gazdaság kiöregedett marháit a főapátsági marhákból fiatalabbakra cserélhette.³⁵¹

Ezen pontok alapján három általános következtetést is levonhatunk. Az első, hogy a főmonostor hosszú távon igényt tartott a filiális apátságok jövedelemének jelentős részére (lásd

³⁴⁷ PRT IX. 132.

³⁴⁸ Boros, 2015, 137.

³⁴⁹ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1829.

³⁵⁰ Bakonyi gazda 1.

³⁵¹ PRT IX. 132–133.

a gyapjú árának elvonását); a második, hogy Pannonhalma tartósan részt kívánt venni az uradalom irányításában (lásd a központi jószágkormányzó ellenőrző jogkörét és a bakonybéli úriszék hatáskörének korlátozását); végül megállapítható, hogy az önellátásra való törekvés nemcsak egy ház, hanem a rend életében is jelentős szerepet játszott (lásd a szarvasmarhatartással kapcsolatos rendelkezéseket és a pápai ház faellátását). Az önellátás ebben az esetben nem az egyes apátságok, hanem a rend egészének viszonylatában valósult meg.

Guzmics a bakonybéli apátság fennmaradt bevételeiből és az apát saját jövedelméből számos beruházást eszközölt. Ő vezette be az ivóvizet a monostorba és csatornát is készíttetett hozzá. Cselédházat épített a monostor udvarán és a majorságban, és az ő nevéhez köthető az üvegház építése is. Felújította a bakonybéli és az agyaglikai malmot. Rendezte a kisárpási malomerdő határait, a bakonybéli erdőt pedig vágásfordulókra osztotta, hogy ezzel is mérsékelje az erdő további pusztulását. Kiadásai fedezetét megtervezte, gondos költségvetéseket készített. Innen tudjuk, hogy 1835-ben már 16 000 forintot meghaladó bevétellel rendelkezett.³⁵² Ebből a legnagyobb tételt a bérletek tették ki, a malmok után összesen 4 200 forinttal, a két kocsmá után további 800 forinttal számolhatott. 3 450 forintért adatott el gabonát, a bor és pálinkamérés 2 000, a faeladás 1 900 forintot hozott. Bakonybélben a kisebb erdei haszonvételek, Kisárpáson a nád eladása jelentett még némi bevételt. Ennek az összegnek körülbelül a felét fordították a házi szükségletek fedezésére, a többi a gazdaságok kiadásait fedezte, különösen a konvenciókra és a mesteremberekre költöttek jelentős összeget.³⁵³

7.3.5. Spilák Regináld számadáskönyve

Guzmics 1839-ben bekövetkezett halála után ismét éveket kellett várni, míg Sárkány Miklós személyében 1845-ben újra apát került a közösség élére. A köztes időben Spilák Regináld jószágkormányzó intézte a gazdasági ügyeket, aki Sárkány Miklós apáttá választása után is a helyén maradt. Sárkány négy évtizedet meghaladó regnálása *„mintegy bezárja a középkori apátság természetét szerint gazdálkodó apátok sorát és bevezeti az új időkbe, amelyekben a megváltozott viszonyok hatása alatt az apátság szervezesebben kapcsolódik a központhoz.”*³⁵⁴

³⁵² Uo. 137–138.

³⁵³ PFL AR 7. i.

³⁵⁴ PRT IX. 144.

E korszak utolsó éveinek megörökítője az előbb említett Spilák Regináld jószágkormányzónak az 1833 és 1847 között vezetett számadáskönyve, ami számos adalékkal szolgál az apátság gazdálkodásáról.³⁵⁵

A kormányzói kassza bevételi oldalán a bakonybéli ispán és a kajári kasznár negyedéves befizetései álltak, melyek elsősorban mezőgazdasági termények értékesítésből, erdei haszonvételekből, bérleti díjakból és a jobbágyok adóiból tevődött össze. Ezek összege félévente 6–8 000 forint körül mozgott. Így például 1836 decemberében a bakonybéli ispán 8 433 váltóforintot fizetett a kormányzónak, amiben szerepelt az agyaglikai malom $\frac{3}{4}$ évi árendája is. Ugyanekkor a kajári kasznár 6 741 váltóforintot adott be, amiben Kajár, Kisárpás és Penyvád bevételei szerepeltek. Az erdei haszonvételek továbbra is a legfontosabb bevételi forrásnak számítottak, az épületfa és szerszámfa eladása, valamint a mészégetés bérleti díja együttesen meghaladták az évi 4 000 forintot.³⁵⁶ A jobbágyok adói közül a füstpénz és a robotváltság szerepelt rendszeresen a jegyzékben, de ennél jelentősebb volt a kocsmáltatásból, a bor és a pálinka eladásából származó összeg. Az 1837 második felében elárusított 83 akó bor és 41,5 akó pálinka mellett 42 hordó sör kimérésére is sor került.³⁵⁷ A következő év első felében újabb 21 hordó sör, a második félévben további 31 hordó taxáját vételezte be a kormányzó. Ettől kezdve 1845-ig bezárólag rendszeresen szerepel ez a tétel a bakonybéli kocsmá bevételei között.³⁵⁸

A befolyt összegből az apát kezéhez és a házgondnok számadása alá is jelentős összeg került,³⁵⁹ a maradékból a jószágkormányzó gazdálkodott. A számadások kiadási oldalán szereplő tételek jól mutatják, hogy milyen településekkel voltak kereskedelmi kapcsolatai a monostornak. Bakonybélben a helyi boltos áruin kívül a kovácsnak, bognárnak, szabónak, vargának és takácsnak³⁶⁰ a szolgálatait vették igénybe a szerzetesek. A lovak szerszámait alkalmanként a közeli Patonán³⁶¹ lakó szíjártó igazította és egy négylovas hintó kétféle szerszámzatát is itt készítették.³⁶² 1836-ban innen vásárolt egy csézát az apátság, amiért a szíjártó mellett a helyi bognár, kovács és lakatos is díjazásra került.³⁶³ Másik négy kocsikereket a szentmártoni bognártól rendelt meg az uradalom, az apáti hintó új kerekét pedig a pápai

³⁵⁵ PFL BA GL Számadáskönyv, 1833–1856.

³⁵⁶ Uo. 18.

³⁵⁷ Uo. 26.

³⁵⁸ Uo. 105.

³⁵⁹ Uo. 42.

³⁶⁰ Uo. 10., 24., 76., passim.

³⁶¹ Ma Lovászpátona Veszprém vármegyében.

³⁶² Uo. 13., 20.

³⁶³ Uo. 20.

kovács és bognár készítették el.³⁶⁴ A szentmártoni szabók varták a szerzetesek ruháit,³⁶⁵ melyhez a már említett szerződés kapcsán Pannonhalmáról kaptak a szövetet a bakonybéli szerzetesek.

Az alapanyagok közül az üveget természetesen a szomszédos somhegyi üveghutában szerezte be az apátság. 1847-ben üvegekért és ablakok készítéséért összesen 62 forint 21 krajcár szerepel a kiadások között.³⁶⁶ Rendszeresen előfordulnak a számadáskönyvben a Pápa városához köthető kiadások: a kéményseprő,³⁶⁷ a városi és az irgalmasrendi patikák³⁶⁸ és a könyvkötő³⁶⁹ számláival szinte minden esztendőben találkozhatunk, de nagyobb volumenű alkalmi beszerzések is történtek a városban. 1836-ban a deszkametsző malomhoz egy pápai vaskereskedőtől vásároltak új fűrészot,³⁷⁰ 1840-ben pedig egy helyi ácsmestertől szereztek be 6 000 darab zsendelyt.³⁷¹ A monostorban végzett asztalosmunkákért 1837-ben 294 forintot fizettek egy ugyancsak egy pápai asztalosnak.³⁷² A zirci lakatos készítette el több hordó vasalását, ő javította meg a monostor portáján elhelyezett csengőt és öt kulcsot készített az egyik árnyékszékhez.³⁷³ Az órák rendszeres karbantartását a zirci órásmasterre bízták.³⁷⁴ A két szomszédos városnál még messzebb lévő Győrből csak ritkábban, de nagyobb volumenben került sor árubeszerzésre. Így például az 1836-os építkezések során vasárut, zsendelyt, ablaktokot és ablakkerethez való léceket vásároltak itt,³⁷⁵ de többször találkoztunk gyógyszer számlákkal is.³⁷⁶

A számadáskönyvben a rendházi beruházások költségei is tükröződnek. 1835-ben vezették be a vízvezetékét az apátság épületébe. A vezetékhez szükséges 400 font ólmot egy győri vasárustól hozatták, a „*márvány medencét*” (talán mosdótálat) Tatáról, a zirci pintértől pedig további két fürdőkádat rendeltek. Négyszáz forintot meghaladó összeget fizettek ki a kolompárokra és az ólomöntőnek a csövek elkészítéséért, további százhuszonhét forintot a rézöntőnek a csapokért. A zirci lakatos a fürdőház ajtóinak és ablakainak vasalásáért kapott fizetést.³⁷⁷

³⁶⁴ Uo. 16., 20.

³⁶⁵ Uo. 16., 33., 52.

³⁶⁶ Uo. 134.

³⁶⁷ Uo. 16., 52., 70., passim.

³⁶⁸ Uo. 52., 70., 93., passim.

³⁶⁹ Uo. 28., 52, 100., passim.

³⁷⁰ Uo. 20.

³⁷¹ Uo. 52.

³⁷² Uo. 28.

³⁷³ Uo. 67.

³⁷⁴ Uo. 16., 20., 28., passim.

³⁷⁵ Uo. 19.

³⁷⁶ Uo. 52., 70.

³⁷⁷ Uo. 13.

Érdekes adatokat találunk a számadáskönyvben az étkezésre vonatkozólag is. 1841-ben 60 pár virslit, 17 icce csipkelekvárt, aszalni és befőzni való szilvát, téli körtét, szilfagombát és száraz vargányát vásároltak a konyhára.³⁷⁸ A Pápáról hozott narancsért és édesmanduláért nyolc és fél forintot fizettek.³⁷⁹ 1843 első felében 3 113 tojást vásároltak a konyhára, és beszereztek még epret, cseresznyét és meggyet. Ezeket részben az asztalra, vagyis fogyasztásra szánták, részben befőzni.³⁸⁰ Alkalmanként sárgabarackot, gesztenyét és diót is tettek az asztalra, a Pozsonyból hozott braunschweigi kolbász pedig egyenesen ritkaságnak számított.³⁸¹ Gesztenye és dió Zalából is érkezett a monostorba.³⁸² A böjti időben fogyasztott halakért háromszáz forintot, a szintén böjti eledelnek számító háromszáz csigáért pedig kilenc forintot fizettek ki a negyvenes évek elején.³⁸³ Feltűnő, hogy a számadáskönyvben nagyon ritkán szerepel a megyeszékhely, Veszprém városa. Ezen kivételek egyike volt, amikor 1846 őszén innen hoztak 64 font halat, többnyire fogast.³⁸⁴ Alkalmi fuvar lehetett az a pesti szállítmány is, ami liptói sajtot, erdélyi gyertyát, ceruzát, papírt és spanyolviaszt, valamint tizenkét ezüst evőkanalat tartalmazott.³⁸⁵ Rendszeresen találkozunk a füredi savanyúvízért, ennek üvegeiért és ezek szállításáért kiadott összegekkel.³⁸⁶

Számos tétel az alkalmazottak fizetésére, a szerzetesek ellátására, és a Bakonybélben tanuló növendékek kiadásaira vonatkozik. 1835 nyarán három klerikusnak készített kalapot a kormányzó, ő állta a pannonhalmi látogatásuk kiadásait, és két ízben hat növendéknek az ugodi fürdőben tett látogatásának költségeire is adott 24 forintot.³⁸⁷ További ehhez hasonló érdekes adatok még bőven találhatók a számadáskönyvben, melynek feldolgozása egy önálló dolgozatot érdemelne.

7.3.6. Az uradalmi haszonvételek

Néhány szó erejéig meg kell emlékeznünk az egyéb uradalmi haszonvételekről is, amik közé a malomok, a kocsmák és Bakonybél esetében egy szatócsbolt is tartozott. A bakonybéli apátságnak összesen öt malma működött a 19. században, melyeket rendszeresen bérbe adtak. A Gerencén álló bakonybéli malom két őrlőkerékkel dolgozott, és egy deszkametszővel is el

³⁷⁸ Uo. 67.

³⁷⁹ Uo. 65.

³⁸⁰ Uo. 85.

³⁸¹ Uo. 91.

³⁸² Uo. 123.

³⁸³ Uo. 96.

³⁸⁴ Uo. 122.

³⁸⁵ Uo. 123.

³⁸⁶ Uo. 73., 86., 115., passim.

³⁸⁷ Uo. 12.

volt látva. 1832-ben Neumann Salamon bérelte, aki a település kocsmáját is árendába vette és szatócsbolt nyitására is engedélyt kapott az uraságtól.³⁸⁸ A bérlők sora hosszan rekonstruálható a malom 1905-ben bekövetkezett eladásáig, mikoris szintén egy korábbi bérlő Rottenbücher Mihály és felesége Jakab Katalin vásárolta meg.³⁸⁹

Kajáron két malom is működött egy-egy kerékkal, mindkettő a Bakony-éren. Az Alsó-malom az Apát-major nyugati szélén állt, a Felső-malom a kispéci határ szomszédságában. A század végére mindkettő elavulttá vált, és alig hozott valami hasznot, miközben folyamatos karbantartást és felújítást igényeltek, így eladásra kerültek. A községi földek szomszédságában fekvő Felső-malom bérlőjével amúgy is sok gond volt, csak nehezen tudta kigazdálkodni a bérlet összegét, elsősorban ezért javasolta eladását Ollinger Alkuin jószágkormányzó.³⁹⁰ Az épületet és a hozzá kapcsolódó földeket a korábbi bérlő Bedő Bertalan és felesége Tömböly Erzsébet vásárolta meg 1904-ben 1 600 koronáért.³⁹¹

A legnagyobb bevételt Pápától délkelte, a Tapolca patakon álló agyaglikai malom adta. A malom több bérlőjének a neve is ismert. 1831-től három évre Keltz József kezén volt az épület, majd 1835-ben Morva János lett az árendás, akivel kétszer is három évre szerződött az uradalom. A szerződés megkötésekor felvett részletes, összesen ötvenhat tételt tartalmazó leltárból is látható, hogy egy háromkerékű, három garattal ellátott, jól felszerelt épülettel rendelkezett az apátság.³⁹² A malom azonban 1866-ban sajnálatos módon leégett,³⁹³ és az akkori bérlője, Schneider Lipót saját költségén újjátotta fel. Schneider még 1893-ban is szerette volna megújítani szerződését, pedig ekkor már elöregedett, törődött emberként említette Sebők Árkád bakonybéli perjel,³⁹⁴ aki összesen 46 éven át bérelte a malmot, ami 1894-ben bekövetkezett halála után vejének és örökösének, Grósz Edének a kezébe került.³⁹⁵ Az új bérlő szerette volna megvenni a malmot, hiszen a belső felszerelés már eleve az övé volt. A rend mérlegelte az ügyet, hiszen a Tapolca patak vize állandó volt és egy turbina beszerelése mellett 20-30 LE teljesítményű műmalommá lehetett volna átalakítanák, ami felvehetette volna a versenyt a korabeli gőzmalmokkal. De a rend gabonatermő birtokaitól túlságosan messze volt, így az eladás mellett döntött a Központi Jóságkormány.³⁹⁶ Az ügyet a főmonostori konvent is tárgyalta még 1894 augusztusában, ahol szintén az eladás mellett foglaltak állást. Ennek

³⁸⁸ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1832.

³⁸⁹ PFL FL FH VII. c. 143/1905.

³⁹⁰ PFL FL FH VII. c. 786/1903.

³⁹¹ PFL FL FH VII. c. 558/1904. és 148/1905.

³⁹² PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Leltárak, 1831. és 1835.

³⁹³ PRT IX. 158.

³⁹⁴ PFL FL FH VII. b. 359/1893.

³⁹⁵ PFL FL FH VII. c. 22/1898.

³⁹⁶ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1892–1896. 70–71.

indoklása jól tükrözi a rend gazdasági vezetésének századvégi hozzáállását a malmok kérdéséhez: a „...vízimalmok ideje lejárt; sehol sem képesek ezek a gőzmalomokkal versenyezni. Alig lehet rájuk bérlőt kapni, s ha akad is ilyen, minduntalan bérléengedésért zaklatja a tulajdonost. Ez bírta rá a központi kormányt, hogy ahol csak lehet, túladjon a malmokon.”³⁹⁷ Az agyaglikai malmot végül Grósz Endre vásárolta meg 1896-ban.³⁹⁸

A 19. század másik jelentős bevételi forrása a kocsmáltatás joga volt. 1832-ben a Neuman Salamon zsidó árendás vette bérbe a bakonybéli kocsmát, ami nemcsak ez épületet, fogalt magába, hanem a bérlemény része volt a „*Vendégfogadó, Mészárszék, a hozzá tartozandó jussokkal, tudni illik: bor, pálinka, sör, só, és egyéb aprólékos portékáknak szabad árultatásával együtt.*”³⁹⁹ Ehhez tartozott még egy két darabból álló, hat pozsonyi mérős földterület is a Bitang nevű dűlőben a cselédek földjei között, valamint fél hold krumpliföld és fél hold kenderföld. Tíz tehenet az uraság marháival együtt tarthatott, de ezért külön kellett fizetnie. Tüzfát is adott az uradalom, cserébe a bérlő a felesleges trágyát engedte át az uradalomnak. E szerződést eredetileg 1829-ban kötötték három esztendőre, ami 1832-ben meghosszabbításra került. A szerződés érdekessége, hogy egy záradékban rögzítette, hogy ezek utána házaló zsidókat kitiltják a faluból, és csak olyan vándorkereskedők árulhatnak, akiknek az áruját az árendás nem forgalmazta. A másik pontban pedig az uradalom átengedte a kismajort, hogy abban szatócsboltot nyisson.⁴⁰⁰ Érdekesség, hogy 1832-ben Neumann Alberttel – feltehetően Salamon testvérével, esetleg fiával⁴⁰¹ – is szerződést kötött az apátság. Ő templommal szemben lévő házat vette bérbe, ahol nemcsak a lakása volt, de egy szatócsboltot is nyithatott, „*melyben fűszerszámot, ruhaszert, sőt gyertyát és több aprólékos portékát, de semmi italszert nem tarthat...*”-ott.⁴⁰² A bérletből azonban 1833-ban feltehetően kilépett, hiszen ekkor Herber Imrével szerződött az uradalom, igaz csak egy évre.⁴⁰³ Őt Schandl József követte a kocsmá és mészárszék bérletében, 1838-ban három évre szerződött.⁴⁰⁴ Az ő szerződésének első két pontja az épület jó karban tartására, a vendégek tisztességes és szívélyes fogadására vonatkozik. A következő három pont a bor kezeléséről szól, miszerint a bort és a pálinkánt hiteles mértékkel és tisztán kell mérni, a kiürült hordókat rögtön ki kell tisztítani és vissza kell vinni az uradalmi pincébe, az árát pedig be kellett adni az ispánnak. Az uraság a söprűt a

³⁹⁷ PFL FL KI 1894. Főapáti előterjesztés. *Gazdaszat*, 6. ív

³⁹⁸ PFL FH VII. c. 350/1896.

³⁹⁹ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1832. *Neumann zsidó kontraktusa.*

⁴⁰⁰ Uo.

⁴⁰¹ Jakab, 2019. 362–365.

⁴⁰² PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1832. *Neumann Albert Bakonybéli árendás kötelező levele.*

⁴⁰³ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1833.

⁴⁰⁴ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1838.

bérlőnek engedte át, de csapbért nem fizetett. A mészárszékért és tartozékaiért további 200 forintot kellett fizetnie a bérlőnek, aki köteles volt jó minőségű hússal ellátni a monostort és a falu lakosságát a megyei limitációban megállapított áron. Az apróbb javításokat a bérlő, nagyobbakat az uradalom végezte.⁴⁰⁵

Az 1830-ban épült cseréptető kocsmaépületet, mely egyúttal a bérlő lakása is volt, egy boltíves ivószoba, két lakószoba, egy kamra alkotta, és egy 60 hl befogadására alkalmas pince tartozott hozzá. Udvarában egy gémeskút állt, mögötte kis kert terült el. Mellette istálló és mészárszék is helyet kapott, amit a kocsmával együtt hároméves ciklusonként adtak árendába. 1892-től Szukics Sándor volt a bérlő, akinek szerződés szerinti kötelesség volt a monostort egész éven át hússal is ellátni.⁴⁰⁶ 1904-ben felmerült a gondolata, hogy a kocma utca felőli oldalának bővítésével kávéházzá alakítsák az épületet, de ennek megvalósulására nem sikerült adatot találnom.⁴⁰⁷ A kocma még hosszú évekig az apátság birtokában maradt, csak 1932-ben került sor az eladására.

Összegezve az idáig elmondottakat a 19. század első felében egy tipikus önellátásra törekvő monostor képe bontakozik ki a szemünk előtt, melynek birtokai elsősorban nem a piacra, hanem a szerzetesek szükségleteinek kielégítésére termeltek. A felesleget nem a közösség, hanem a pannonhalmi központ értékesítette. Az értékesítésre kerülő helyi termékekből és a bérletekből befolyó pénzekből elsősorban a napi szükségleteket fedezték. Ugyanakkor erdészetből származó bevételek nem tűnnek fel a számadáskönyvekben, ami közvetett módon utal arra, hogy ezt a területet is Pannonhalma felügyelte.

7.3.7. A modernizáció kora (1848–1920)

Ahogy már korábban említettem, Sárkány Miklós apátsága vezet át bennünket a feudális gazdálkodásból a polgári berendezkedés irányába. Igaz ez akkor is, ha – Sörös Pongrácot idézve – „*Sárkány gazdálkodásáról nem a legjobb véleménnyel van a jelen nemzedék.*” Az 1848-as jobbágyfelszabadítás után neki jutott az a feladat, hogy lábra állítsa az állandó alkalmazottakra és bérmunkára, vagyis a cselédek és béresek munkájára épülő majorsági gazdálkodást. Ennek előfeltétele volt a tagosztály végrehajtása, ami 1852-ben be is fejeződött. A modernizálás jegyében a faekéket ekkor cserélte le mindenütt vasekékre, és két cséplőgép beszerzéséről is gondoskodott. A jövedelem fokozás érdekében a hagyományos szemesgabonák mellett növelte a kukorica vetésterületét, de len és repce vetésével is kísérletezett. A bevételek növelését az is

⁴⁰⁵ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1833.

⁴⁰⁶ Uo.

⁴⁰⁷ PFL FL FH VI. a. 622/1904.

segítette, hogy a feltört legelők után az adó kevesebb volt, mint a kataszteri birtokívekben eleve szántóföldként szereplő területeké. Ebben az időszakban az apátság szántóföldként hasznosított területe körülbelül 600 holddal gyarapodott. Ez magával hozta a vonómarhák számának növekedését is, míg a kislalföldi birtokrészek lecsapolt területein kialakított legelőkön a füvesmarhák nevelését indította el 1853-ban.⁴⁰⁸ A tagosítás befejezése, vagyis 1865 után tovább fejlesztette a belső majort és a külső, később Miklós-majornak nevezett segédmajor épületeit is. 1867-ben megkezdte a Sárkány-major kiépítését,⁴⁰⁹ ahol a század végén már két cselédlakás, két kút, lábaspajta, birkaakol és magtár is állt.⁴¹⁰

7.3.8. A centralizáció kezdete

A rendi káptalan már 1816-ban kimondta, hogy a közös kiadások fedezésére az összes birtok jövedelmére szükség van.⁴¹¹ Sárkány Miklós maga is elismerte, hogy az egyes apátságoknak hozzá kell járulni a rendi közös kiadásokhoz, és az 1850-es években évi 2 000 forintot fizetett be a főpénztárba. 1856-ban ez a rendszeresség megszűnt, helyette az apátságot illető úrbéri kárpótlásért kapott kötvényeket adta át Pannonhalmának, hogy kamatait felhasználhassa.⁴¹² A rendi kiadások emelkedésével ez az összeg kevésnek bizonyult. Az 1878-as rendi káptalanon már napirendre tűzték a rend közös terheinek méltányos elosztására vonatkozó főapáti javaslatot, de kellő előkészítettség hiányában még nem született döntés az ügyben. A főapát elvárása az volt, hogy a filiális apátságok birtokaik nagysága alapján járuljanak hozzá a közös kiadásokhoz. Az előterjesztésből kiderül, hogy 1879-ben a bakonybéli apátság három féle módon tette ezt meg. A gyapjú eladása után 4 100 forinttal, a Pápára szállított tűzifa 150 forintos értékével, és a központi pénztárban kezelt, a bakonybéli apátságot illető földváltásávkötvények kamatai révén 4 270 forinttal. Ez az összeg, azonban nem állt arányban az apátság uradalmának nagyságával, vagyis ebben az esztendőben további 9 520 forintot kellett volna kitermelni az apátságnak, hogy a kiadásokból rá eső 17 367 forintot fedezni tudja.⁴¹³ Az arányos teherviselésről az 1881. évi nagykáptalan hozott határozatot, eszerint a továbbiakban a Szent Mauriciusz Apátságnak minden évben a közös kiadások 8 %-

⁴⁰⁸ PRT IX. 157.

⁴⁰⁹ PRT IX. 158.

⁴¹⁰ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Kajár. Leltárak. Kajári épületleltár 1909–1912. és PRT IX. 158.

⁴¹¹ Fülöp, 2006. 134.

⁴¹² PRT IX. 161–162.

⁴¹³ PFL FL KI 1881. *Tájékoztató a Rendhez az 1881-ki káptalan előtt* és PRT IX. 162.

át kellett fedezni.⁴¹⁴ Mivel ezt a következő káptalani ciklusban nem tudta teljesíteni az apátság, ezért 1884-ben 7 %-ra módosították a kvótát.⁴¹⁵

A centralizáció másik fontos eleme a gazdasági adminisztráció központosítása volt. Vaszary Kolos főapáti székfoglalása után a Központi Jóságkormány 1885 augusztusában tartott ülése után Kovács Ábel központi jóságkormányzó feladatául kapta a filiális apátságok gazdálkodásának felügyeletét is.⁴¹⁶ Eszerint a pénztári és leltári naplók, valamint a kifizetések ellenőrzésén túl a kezelőtisztek által benyújtott jelentések valóságtartalmának ellenőrzésére és a központi utasítások végrehajtásának ellenőrzésére is kiterjedt a hatásköre.⁴¹⁷ Hasonló, de immár kilencpontos utasítást kapott utóda, Lóskay Jeromos is 1894-ben.⁴¹⁸

A centralizáció újabb lépése volt, hogy 1891-től kezdődően a jóságkormányzóknak kötelessége volt a kezükhöz került pénzeket a központi pénztárba befizetni, és előbb csak 100 később 300 forint készpénzt tarthattak maguknál a váratlanul felmerülő költségek fedezésére.⁴¹⁹ Ugyanez a centralizációs szándék mutatkozott meg Birbauer Lipót veszprémi kerületi jóságkormányzó gazdasági tanácsosi kinevezése kapcsán, mikor is feladatául kapta a „*Rend összes birtokain a mezőgazdaságot és az állattenyésztést, úgy gazdasági mint adminisztratív részében, figyelemmel kíséreni.*”⁴²⁰

A kormányzó közvetlen alárendeltje volt a bakonybéli kezelőgazda, akinek kinevezését szintén a főapátnak és a pannonhalmi konventnek kellett jóváhagyni. 1903-ban a főapát aláírásával ellátott munkaköri leírása is fennmaradt. Ebből tudjuk, nemcsak a gazdasági, de az erdészeti cselédeknek is volt a közvetlen előljárója, de csősz és fafaragót csak a kormányzó engedélyével fogadhatott fel. A tervezet munkákat előzetesen a kormányzó elé terjesztette, majd azok végrehajtásáról jelentést tett. Eladásokat csak előzetes egyeztetés útján eszközölhetett, és a befolyt pénzt azonnal át kellett adnia a jóságkormányzónak. Ő vezette a gazdasági és az erdészeti naplókat is.⁴²¹

A központban született döntés azoknak a birtokoknak az eladásáról, is melyeket a nagyobb távolság miatt nem igazán lehetett hatékonyan művelni. Kisárpásról például már a hetvenes évek elején feljegyezték, hogy földjei nagyon silány termést adnak, rétjei ki vannak

⁴¹⁴ PFL FL KI 1881. Az 1881-ki Nagykáptalan jegyzőkönyvi kivonata, 3. ív.

⁴¹⁵ PRT IX. 163.

⁴¹⁶ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. 1885. augusztus 14.

⁴¹⁷ PFL FL FH VI. a. 183/1885.

⁴¹⁸ PFL FL VI. a. 684/1891.

⁴¹⁹ PFL FL FH VI. a. 696/1891.

⁴²⁰ PFL FL FH VI. a. 447/1893.

⁴²¹ PFL FL FH 276/1903.

téve a Rába kiöntésének, a töltések karbantartása pedig nagyon költséges.⁴²² Így került sor a birtok felparcellázására 1912-ben, mikor is Kisárpáson 39, Dombiföldön további 10 teleket adtak el. A vásárlóknak részletfizetési lehetőséget biztosítottak, és a pannonhalmi főpénztár nyilvántartása szerint 1919-ig minden vásárló kifizette vételárát.⁴²³

A centralizáció folyamata Hajdú Tibor főapátsága idején jutott nyugvópontra. „*A főapátság és a fiókapátságok közti viszony, mely az 1890-ben tartott káptalanig »correlatio« címen állandóan kellemetlen és küzdelmes tárgya volt a káptalannak, az említett káptalan óta nem fordult elő egyetlen káptalanban sem. Ez a tény már maga elég világosan mutatja, hogy az apátsági birtokoknak központi kezelését és még inkább, hogy az összes jövedelmeknek a központba való beszolgáltatását rendelte el, végre megtalálta az eddig soha szünni nem akaró bajoknak gyökeres orvoslását.*”⁴²⁴ Ezeket a sorokat az 1912-es nagykáptalan rendi ügyekben tartott előterjesztésében fogalmazta meg a főapát, és ezen elvek alapján történt a gazdálkodás a két világháború közti időszakban is.

A dualizmus utolsó évtizedeiben tehát az apát a konventjével együtt az apátsági birtokok közvetlen jogalánya volt, így közigazgatási és adásvételi ügyekben, valamint a virilis jogok tekintetében is szabadon eljárhatott, ugyanakkor a kormányzat felé a főapátot illette meg a képviselőlet joga, az egységes jószágkezelést a pannonhalmi központ gyakorolta, az apátokat pedig gazdasági ügyekben csak a tanácskozási joggal rendelkeztek.⁴²⁵

7.3.9. Bertalanffy Teodóz szemleútja 1884-ben

De hogyan nyilvánult meg ez a centralizációs szándék a gyakorlatban? Ehhez időben lépünk vissza a korábban már említett 1881-es káptalani határozatig, ugyanis ennek érvényesítése céljából a pannonhalmi főapát 1882-ben Bertalanffy Teodózt nevezte ki bakonybéli jószágkormányzónak. Az idős, ekkor már a nyolcvanadik évét taposó Sárkány Miklós apát udvariasan, de bizalmatlanul fogadta a nála éppen negyven évvel fiatalabb, a pannonhalmi központból kiküldött rendtársát, aki egyhetes szemleúttal kezdte meg munkáját. Bertalanffy naplószerű feljegyzéseiből, „*gazdasági jegyzőkönyvéből*” állította össze azt beszámolót,⁴²⁶ ami alapján képet alkothatunk a bakonybéli gazdaság századvégi állapotáról.

⁴²² PFL GL SZV Kiemelt iratok. Bakonybél. Tisztajövedelem kimutatások. *A bakonybéli apátság birtokainak és tiszta jövedelmének kimutatása 1871–1874.*

⁴²³ PFL GL Kiemelt kötetek. Pénztárkönyvek, Kisárpás 1912–1919.

⁴²⁴ PFL FL KI 1912. *Az 1912. évi káptalan*, 21.

⁴²⁵ PFL FL FH 683/1896. Idézi Fülöp, 2006. 135.

⁴²⁶ PFL GL SzV Vegyes iratok. Bakonybél, nr. 1. *Theodoz bakonybéli kormányzó leírása a gazdaságban tapasztaltakról*. 1. ív.

Az új kormányzó 1882. július 12-én reggel érkezett meg Kajárra, ahol az apát személyesen fogadta, de a kezelő tiszt nem volt jelen, mert vendégeivel éppen Kisárpáson időzött, amit az új jószágkormányzó nem nézett jó szemmel. Másnap megkezdte szemlélését, melynek során a kajári belsőmajort és cselédlakásokat elég rossz állapotban találta, de a Miklós-major sem tett rá jó benyomást. Szomorúan állapította meg, hogy az ököristálló és a nagy pajta kivételével szinte minden épület jelentős felújításra szorul. Az egyik cselédlakás kifejezetten rozogának tűnt, kívül-belül dúccokkal volt megtámogatva, de mellé volt már készítve az ácsok által részben megfaragott faanyag, és körülbelül 2 000 téglá is. A harmadik napon a szőlők megvizsgálásával folytatta körútját, amit teljesen rendben talált. A Sárkány-major épületein látszott, hogy újabban épültek, csak az egyik cselédlakás tűzfala omladozott kissé, és az akol teteje volt megrogyva. Elismeréssel szolt ugyanakkor a szántóföldi táblák okszerű beosztásáról és rendezettségéről, a gyümölcsfákkal történt szegélyezéséről, mely hamarosan jelentős gyümölcstermést ígért. Július 15-én Penyvadra utazott, ahol két silány uradalmi épületet talált, amiben 61 üsző és tinó volt elhelyezve. A majorhoz 7 hold szántóföld is tartozott, amit a gulyás használt. A közeli Kisárpás még szomorúbb képet nyújtott. Bertalanffy már ekkor azt a javaslatot tette a főapátnak, hogy szabaduljanak meg a két kisebb birtokrésztől, mert ilyen állapotban nem hoznak hasznot a rendnek.⁴²⁷

Július 16-án a kajári gazdatiszt irodájának és okmányainak áttekintésére került sor, 17-én pedig a bakonybéli monostorban tett látogatást az új kormányzó, ahol meglepő tapasztalatokra tett szert. *„A székház belseje visszataszító, az első folyosó piszkos, bűzös, ablak ajtó rosszak, az emeleti szobák is sötétek, börtön szerűek. A gazdasági épületek meglehetősen karban, habár tisztaság itt sem található, istállók pajták úgy mint Kajáron szennyesek, telvük pókhálóval a teheneken vastag rondaság.*“⁴²⁸

Az állapotfelmérés után több javaslatot is tette a változtatásokra, melyek közül most csak egyet szeretnék kiemelni, ez pedig az apátsági naplók szétválasztása, vagyis gyakorlatilag a házgondnok és a jószágkormányzó hivatalának elkülönítése. Ez az intézkedés elemi érdeke volt az apátságnak és az uradalomnak is, hiszen csak így lehetett meghatározni mekkora kiadással jár egy szerzetesház eltartása, és hogy mit mutat pontosan az uradalom pénzügyi mérlege. Az ekkor bevezetett új eljárás szerint a jószágkormányzó biztosított a monostor számára kézpénzt, szükség esetén terményeket adott át a házgondnoknak, befizette a számlákat és a birtok utáni adókat, fedezte a kegyúri kiadásokat. A házgondnok minden átadott vagy befizetett tételről, legyen az pénz vagy termény nyugtát adott a jószágkormányzónak, negyedévenként pedig a

⁴²⁷ Uo.

⁴²⁸ Uo.

főmonostori gyakorlatnak megfelelően elszámolással tartozott a központ felé. Az apát a továbbiakban nem adhatott készpénzt az apáti kasszából a házgondnoknak, minden házi kiadást a kormányzói kasszából kellett fedezni.⁴²⁹ Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy elkülönítették egymástól a reprezentációs célokat szolgáló apáti kasszát, a szerzetesek ellátásról gondoskodó házgondnoki kasszát és az uradalom pénzügyeit kezelő jószágkormányzói kasszát. Ezen felül létezett még egy a templom bevételeit kezelő kassza is, amit a mindenkori plébános kezelt. Mind a négy pénztár bevételeiről és kiadásairól negyedéves elszámolással tartoztak a kezelőik a pannonthalmi számvevőnek.

Fentebb már jeleztem, hogy a rendi káptalan 1881-ben 8%-os kvótát szabott ki a bakonybéli apátságra. Bertalanffy sajnálattal állapította meg, hogy az uradalom jelen állapotában nem alkalmas arra, hogy a számára kijelölt kvótát teljesítse. Véleménye szerint az apátnak sok anyagi áldozatot kell még hoznia ahhoz, hogy növelni tudja bevételeit, így többek között be kell szüntetnie a kajári nyílt ház vezetését is. A hatékonyabb munkavégzés érdekében meg kell vonnia a bizalmát jelenlegi kezelőtisztjétől, akinek a takarékoság jegyében sok korábbi kiváltságáról le kell mondania. A Pannonthalmával szembeni bizalmatlanságot jelzi, hogy Sárkány revizorként tekintett a frissen kinevezett kormányzóra, aki megjegyezte, hogy az apátúr bizalmát a gazdatisztek helyett a rendtagokba kellene helyeznie.⁴³⁰

7.3.10. Bálint Venánt levelezése

Nem fest sokkal kedvezőbb képet a tíz évvel később kinevezett jószágkormányzó, Bálint Venánt által megrajzolt kép sem. A főapátnak írt részletes levelei jól mutatják a bakonybéli major épületek egyre romló állagát. A legrosszabb állapotban az ököristálló volt, mely évek óta beázott, és csak azzal tudták megmenteni a benne lévő állatokat attól, hogy esőben vagy hóolvadáskor állandóan ázzanak, hogy a padláson nagymennyiségű szalmát halmoztak fel, ami felszívta a vizet. A szarufák és a gerendák azonban így is annyira elkorhadtak, hogy összedőléssel fenyegetett az épület. *„A többi épület szintén rossz karban vannak annyira, hogy egyszerű tatarozással azokon már segíteni alig lehet; ezeknél csak folyamatos romlás észlelhető, de legalább nem fenyegetnek hamarosan bekövetkező veszéllyel.”* A cselédlakások közül az egyik szintén beázott, egy másiknál a kamrában lévő egyik gerenda eltörött, ezért alá kellett támasztani. Mégsem ezt tartotta legveszélyesebbnek a kormányzó, hanem azt, hogy szinte kiirthatatlan mennyiségben fészkelte be magát a poloska az amúgy is

⁴²⁹ PFL GL SzV Vegyes iratok. Bakonybél, nr. 1. *Theodoz bakonybéli kormányzó leírása a gazdaságban tapasztaltokról.* 2. ív.

⁴³⁰ Uo.

egészségtelen lakásokba. Ha felütötte a fejét valamilyen betegség a faluban, az biztosan a cselédség köréből indult és itt tartott ki legtovább. „*Ennek szintén nem szabad így maradni*” – szögezte le Bálint Venánt. A tisztalak egy erős falú masszív épületnek tűnt, bár tűzfala – a templomhoz hasonlóan – megrepedt. A gazdasági épületek közül a majorbéli raktár zsizsikes volt, ott hosszabb ideig nem tárolhatták a gabonát. A másik magtár az angolkertben lévő könyvtár padlásán lett kialakítva, de az is sürgős zsindelyezésre szorult a nagyobb károk elkerülése végett. A pajta falai, melyben ekkor marhákat tartottak alapozás nélkül álltak, ezért az épület tervezett ököristállóvá alakításakor erre is figyelemmel kellett lenni. A majorkapu két oldalán épült szekér- valamint a kocsiszínnel egybeépült tehénistálló viszonylag jó állapotban volt, de a kettőt összekötő fedett kapu annyira alacsonyra készült, hogy egy jobban megrakott kocsi be sem fért alatta. „*Az összes gazdasági épületek általában gyökeres átalakításra szorulnak...*”⁴³¹

Ezek a leírások azt mutatják, hogy a 19. század végén a bakonybéli apátság birtokai nem tartoztak a legjobban felszerelt bencés uradalmi épületek közé. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy ezek a sorok attól a kormányzótól származtak, aki a későbbiekben pénzt kért, és jónéhány esetben kapott is az épületek felújítására. Így, vagyis a jószágkormányzó előterjesztésére a központi gazdasági kassza terhére valósították meg 1897-ben két gazdasági épület bádoglemezzel történő fedését, melyet gróf Csáky László prakfalvi vasgyárából vásároltak.⁴³²

De mi jellemezte az egyes üzemágakat Bakonybélben a 19-20. század fordulóján? Ezt vizsgáljuk meg az alábbiakban az 1905-ben készült, üzemterv alapján, amibe jónéhány ceruzás bejegyzés is olvasható, melyek feltehetően későbbi állapotra vonatkoznak, talán 1918-ban keletkeztek.⁴³³

7.3.11. A szántóföldi növénytermesztés nehézségei

Ahogy már többször elhangzott Bakonybélben sem a domborzat, sem a talaj, sem a klimatikus viszonyok nem kedveztek a nagyarányú szántóföldi művelésnek. A 19. század folyamán az uradalom igényeihez igazodva mégis előtérbe került a gabonafélék közül a búza és zab, valamint a lóhere és a burgonya termesztése. Meglepő, de a természeti adottságokból kifolyólag érthető, hogy a kajári gazdasággal ellentétben még ekkor sincsenek kialakítva egységes szántóföldi táblák, ami nagyban megnehezítette a tervszerű földművelést. Az egyes

⁴³¹ PFL FL FH VI. a. 94/1896.

⁴³² PFL FL FH VI. a. 376/1897., 392/1897., 427/1897., 553/1897.

⁴³³ PFL BA XII. 3. Bakonybéli üzemterv.

parcellák rendezetlenek voltak, nem tudták négyszögletűre kiegészíteni őket, nagyságuk pedig 2 hold és 38 hold között egyenetlenül váltakozott.⁴³⁴

A nyolcas vetésforgóban búza vagy rozs után zab, kapásnövények, árpa, kétszer pedig lóhere következett. Az 1918-as megjegyzés szerint a kapás (burgonya, répa), tavaszi (árpa, zab), takarmány (lóhere, lucerna) őszi (búza, rozs) vetésforgó volt gyakorlatban. A forgón kívül többek között termesztettek még bíborherét, csalamádét és baltacint, de mohart, kölest és hajdinát is, a hüvelyesek közül pedig csillagfürtöt, ami mind a nagyállattartás arányának növekedésére utal. Fontos megjegyzése az üzemtervnek: *„Ha elegendő és jobb takarmányunk terem, több állatot tarthatunk, jól is takarmányozhatjuk őket, természetesen trágyánk is jó fog lenni.”*⁴³⁵

A rétek a Gerence patak mentén feküdtek, harmadrésze nedves és ingoványos területen. Ennek mintegy felét 1904 őszén lecsapolták, és komposztrágyával erősen meghordták, másik felét 1905-ben telkesítették. A réteket további lecsapolással és trágyázással tervezték tovább javítani, hogy a gazdaságban szükséges takarmány helyben megtermelhető legyen. A legelők rossz–altalajuk voltak, vagy előnytelen fekvésük miatt szántóföldi művelésre nem voltak alkalmasak.⁴³⁶

Az összehasonlítás kedvéért vessünk egy pillantást a kajári gazdaság ugyanekkor készült üzemtervére is. A Sokoró lábánál fekvő gazdaság talaja elég változatos, alapvetően homokos volt, több helyen kavicsos és agyagos márga képezte az altalajt. A domborzati viszonyok változatosak ezen a helyen, hiszen a település határának déli része sík, nedves rétekkel borított terület, míg az északi fele hullámos, és felkúszik a Sokoró dombjaira. Éghajlatát tekintve száraz, de szeles területről beszélünk, ahol gyakoriak a tavaszi hideg ködök, a késői fagyok. A gazdaság nyugati része különösen is hűvös, ami nyolc tiz nappal kitolja az egyes termények tenyészidejét. Az itt termelt gabonát többnyire a győri kereskedők és a győri gőzmalmok vásárolták fel, amit a gyömörei vasútállomásig az uradalom fogatain kellett szállítani.⁴³⁷

A gazdaság területe 2 130 magyar hold volt a századfordulón, kétharmada szántóföld, tíz százaléka rét és legelő. Érdeemes megjegyezni, hogy a legelőből 22 hold gyümölcsfákkal volt beültetve, míg további 76 hold mezőgazdasági védterületként került fásításra. A kajári uradalom ekkor három részre oszlott. A településtől délre, a Bakony-éren és a Malom-éren túli, vagyis nyugati földek az Apát-majorhoz tartoztak, ahol a könnyű fekete homok, néha sárga

⁴³⁴ Uo. 2–3.

⁴³⁵ Uo. 3.

⁴³⁶ Uo. 2.

⁴³⁷ PFL BA XII. 3. Kajári üzemterv 2.

futóhomokkal keveredett. A 19. század közepéig rosszminőségű, fenékvizes legelő volt, ahonnan 1886-ban vezették el a csapadékot így a vadvizek is elmaradtak, aminek következtében 300 hold került művelés alá. Ekkor építettek ide egy cselédlakást és egy 25 öl hosszú istállót.

Miklós-major az uradalom középső részén feküdt, a Malom-értől a Sokoró dombjaiig húzódott. Ezen a 630 holdas területen 1847-ben, a tagosztály után kezdték meg az uradalmi gazdálkodást. Talaja sárga homok, több helyen futóhomokkal tarkítva, melynek megkötéséért a 19. század közepén 30 öl szélességű és 833 öl hosszúságú véderdő telepítésére került sor, illetve több ezer szekér agyagos földet hordtak rá. Ezt követően birkalegelőnek használták, majd a legelőt feltörve igen jó rozstermő terület jött létre, ahol a kukorica, a burgonya, mellett a takarmánynövények (nyúlszapuka és bíborhere) is szép terméseredményeket produkáltak. Ide tartozik a határ legtermékenyebb része is a Harangozó pataktól a hegy lábáig. Ezen a mély talajú feketeagyagos földterületen minden növénykultúra jól megtermett. Az üzemterv készítője azt is megjegyezte, hogy a talajszintmérések alapján akár egy öntözésre és haltenyésztésre alkalmas tó kialakítására is lett volna itt lehetőség.⁴³⁸

A birtok harmadik része a Sárkány-major, mely a juhászat felszámolása után teljes egészében feltörésre került, és kiváló gabonatermő területnek bizonyult. Az ide tartozó meredek domboldalakon lévő legelőkön kezdték el a gyümölcsfák telepítését, ahol is alma, szilva és a dió alkotta az ültetvény legnagyobb részét. Körte, cseresznye és barack is telepítésre került, de ezek nem bizonyultak termékenynek. A fák közötti területet kisebb részben burgonyával ültették be, de többnyire füvel, lóherével és baltacinnal vetett kaszálókként használták. A meredek oldalak tetején elterülő táblákhoz új szerpentin utakat is készítettek. A belterjes gazdálkodás erősítését jelentő tejgazdaság kialakítására ez a terület tűnt a legalkalmasabbnak, ugyanakkor a vasúttól való távolság miatt a cukorrépa termesztésének meghonosítására a kajári gazdaság nem bizonyult megfelelőnek.⁴³⁹

Érdekes adalékkal szolgál a növénytermesztésről a bakonybéli kormányzó és a főapát levélváltása 1904. februárjában. Bálint Venánt levelében több kisebb beszerzés ügyében kéri a főapát jóváhagyását. A beérkezett levélre Fehér Ipoly saját megjegyzéseit is rávezette, és a kézírása alapján egyértelműen azonosítható, hogy Pallos Kajetán számvevő is véleményezte. Ennek segítségével nemcsak a bakonybéli gazdálkodás módjára, hanem a centralizált gazdálkodás mikéntjébe is bepillantást nyerhetünk. A kormányzó a kezelőgazda javaslata alapján 7–8 hold legelő feltörésére kért engedélyt, a vetésforgóban a zabosbükköny helyett a lóhere behozását javasolta, és a kukorica termőterületének növelését is kilátásba helyezte. Ezen

⁴³⁸ PFL FL FH 389/1937. és PFL GL SzV, G 184/1945/46.

⁴³⁹ PFL BA XII. 3. Kajári üzemterv, 3.

túlmenően kérte az úgynevezett Murva-rét vízelvezetésének megoldását. Kérte egy rosta és egy tizedes mérleg, valamint két kapáló-töltögető eke és egy hegyi vetőgép beszerzését, miközben a leltárban szereplő öt darab kettős ekétől és két porhanyítótól, valamint egy tizenhétsoros vetőgéptől is szeretett volna megszabadulni, akár eladás, akár más gazdaságba történő átadás útján. A számvevő javaslatai alapján a főapát figyelmeztette a kormányzót, hogy a legelők feltöréséhez a Központi Jászághatóság előzetes engedélyére van szükség, amit jelen esetben – a kis területre való tekintettel és rosszallásának kifejezése mellett – utólag megadott. A vízelvezetéshez szükséges központi engedély kérését teljesen indokoltnak találta, hiszen ez az általa vezetett Központi Jászághatóság hatáskörébe tartozott, de a kérvényhez egy előzetes költségvetési tervezetet is mellékelni kellett volna, hogy okszerű legyen az előjárók döntése. A vetésforgóban végrehajtott kisebb változásokat szintén jóváhagyta a főapát, hiszen ezek valójában a jászághatóság saját hatáskörében is rendelkezhetett. Kisebbségi eszközbeszerzések, mint a mérleg és a rosta szintén a kormányzó feladata volt, de mivel ezekből már volt egy-egy darab a gazdaságban, az újak beszerzéséhez nem járult hozzá.⁴⁴⁰ Láthatjuk, hogy Fehér Ipoly a gyakorlatban is igyekezett iránymutatást adni abban, hogy milyen súlyú ügyeket kell a központba terjeszteni, és melyeknek kellett megmaradni jászághatóságok hatáskörében.

7.3.12. Az állattenyésztés problémái a dualizmus idején

A bakonyi erdők a középkortól kezdődően ideális mennyiségű takarmányt biztosítottak a sertések számára, és az uradalmi kondákat később is rendszeresen hajtották ki az erdőre makkoltatni. Mégsem a sertéstartás volt a meghatározó üzemág a 19. század második felében a bakonybéli gazdaságban. A mezőgazdasági munkák elvégzéséhez szükséges vonóerőt szarvasmarhák révén biztosították, ezért elsősorban szürkemarha ökröket tartottak, hiszen az erdészeti munkák számára is innen kellett munkásmarhákat biztosítani. Tejtermelés csak a szerzetesek házi fogyasztására és a cselédek szükségleteinek kielégítésére történt. A juhtenyésztés a 19. század első felében a legfőbb jövedelemforrásnak számított a bencés apátságokban, de Fehér Ipoly főapátsága idején ez a helyzet alapvetően megváltozott.

Tóth Bálint bakonybéli ispán, még Vaszary Kolos főapátsága idején, 1890-ben készítette egy összesítést a bakonybéli gazdaság – tehát nem a teljes uradalom – 1886 és 1890 közötti élőállat állományáról. Eszerint a szarvasmarhák száma 67 és 74 között váltakozott, melyek közül 20–26 munkásökr volt kiállítható a fogatokba, mellettük öt tehenet tartottak. Az állomány többi részét egy bika és a növendék állatok tették ki, melyek nagyobb részét

⁴⁴⁰ PFL FL FH VI. a. 119/1904.

értékesítették, kisebb részével pedig az állomány frissítésére nyílt lehetőség. A juhállomány nagysága 824 és 905 darab között változott, ami igazodott a terület eltartóképességéhez. A gazdaságban ekkor mindössze egy pár igásló volt használatban.⁴⁴¹ A lovakat elsősorban közlekedésre használták, az apát és a konvent kocsija mellett a gazdatiszt is saját fogattal rendelkezett.

A nehezen járható utak és a vasúttól, valamint a nagyobb piachelyektől való távolság nem kedvezett a marhahízalás meghonosításának, pedig ez volt Fehér Ipoly újításainak egyik oszlopa. Általános vélemény volt, hogy a hízaláshoz szükséges abraktakarmányok (korpa, kukorica, olajpogácsa) beszerzése és ide szállítása nagy költséggel járt volna, a hizlalt állatok elhajtása a vasútállomásokig pedig az állatok súlyvesztésével járt együtt. Mindkét tényező jelentősen csökkentette a hízalás jövedelmezőségét.⁴⁴² Ennek ellenére Bálint Venánt kezdeményezésére a század végén Bakonybélben is elkezdődött a hízalás, a kormányzó 20 000 korona értékben kívánt tenyészmarhát vásárolni.⁴⁴³ Fehér Ipoly kísérletképpen 30 darab marha hízalására adott engedélyt 1897-ben, ami aztán több éven át folyt.⁴⁴⁴ Az rendi szarvasmarhahízalás 1901. évi eredményeit 1902. március 12-i ülésén értékelte a Központi Jóságkormány, ekkor a bakonybéli gazdaság a veszteséget termelő üzemek között került felsorolásra. Mivel ez már nem először fordult elő, a hízalás megszüntetése mellett döntöttek.⁴⁴⁵

A fentebb már tárgyalt üzemterv a hízalás helyett a tenyésztés irányába tett lépéseket. 35 darabos állatállomány beállításra látta indokoltnak a szerző, ebből 12 darab tehénnel és egy bikával, további 22 növendék marhával. Mivel a teheneknél a tejhozam elég alacsony volt, ezért az üzemterv az állomány frissítéséről is gondoskodott. Eszerint az 1904. évi adatokból kiindulva a 12 tehén utáni évi 10 borjú a szaporulat volt várható. Az üszöket két és fél éves korukig nevelték, utána fedeztették, majd a meddő, az alacsony tejhozamú, vagy a kiöregedett tehenek helyére állították be őket. A kimustrált teheneket három hónapig hizlalták, majd értékesítették. A bikaborjak közül évente 1–2 darabot tenyészvikának neveltek, a többit eladták.⁴⁴⁶

Az üzemterv az igaerő pótlására növendékállatok beszerzését tartotta szükségesnek. Nem kész ökröket, hanem egyéves erdélyi vagy magyar fajú marhákat kellett beszerezni. 1904-ben

⁴⁴¹ PFL GL SzV Vegyes iratok, Bakonybél, nr. 45.

⁴⁴² PFL BA XII. 3. Bakonybéli üzemterv, 1.

⁴⁴³ PFL GL SzV Vegyes iratok, Bakonybél, nr. 69.

⁴⁴⁴ PFL FL FH VI. a. 448/1897., 897/1897. és PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 46.

⁴⁴⁵ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 96–97.

⁴⁴⁶ PFL BA XII. 3. Bakonybéli üzemterv, 6–7.

már 20 darabot vásároltak, és ha ezt három éven keresztül folytatják, akkor ezekkel úgy lehet lecserélni az állományt, hogy 10–12 értékesíthető állat is megmaradhat. A tervek szerint egy igás ökör négy évig lesz használatban, majd hizlalás után értékesítésre kerül. Évente így 7–7 igásökröt lehetne kicserélni fiatalabb példányra, amiket aztán 4 hónap (november–március) hizlalás után vidékre, a legtöbbet ígérőnek lehet értékesíteni. A gazdaságban két pár igásló, amiből legalább kettő mindig kanca legyen és két csikónevelésre beállított anyakanca tartandó. Tőlük összesen évi két csikó várható, amiket pótlásra vagy értékesítésre egyaránt lehet használni. Részükre a szérűskert mellett egy bekerített lucernást kell fenntartani. Ezen felül a gazdaságot terheli még 10 darab bérilletményhez tartozó szarvasmarha eltartása.⁴⁴⁷

Az üzemterv szerint egy 222 egyedből álló nyáj alkothatja az apátság juhászatát. Négy kos mellett 80 anyajuh adja a törzsállományt, amihez még 40-50 toklyó járult. Ezek szaporulata évente 115–120 bárány lehet, melyeket gondos válogatás és nevelés mellett minden év július elsejét követően kell elválasztani és mustrálni. Az egészséges nőtény bárányokat megtartva a beteges vagy színes egyedekhez az ürökkel együtt értékesíteni kell. Az úsztatásra és a nyírásra július közepén került a sor, míg a bárányokat csak augusztusban kell megnyírni.⁴⁴⁸

A munkaerő szervezetére is érdemes kitérni. A bakonybéli gazdaság méretéhez igazodva két igáskocsis, 6 szekeres béres és egy kisbéres beállítását tartotta szükségesnek. Az állatok egy tehenes és egy borjakkal foglalkozó nagyobb gyermek alkalmazását igényli az állatállomány. A növendék állatokhoz egy gulyás és nyáron egy bojtár, télen egy 16-18 év körüli legény lenne alkalmazandó. A juhászatban egy egész éven át alkalmazásban álló juhász mellett a nyári időszakba egy bojtár, és egy bárányos gyermeket is alkalmaznak, aki az elválasztástól a mustráig őrizte elkülönítve a bárányokat. Az időszakos munkákat a községben fogadott aratók végezték, akikkel már az év elején leszerződte és az aratás és a cséplés mellett egyéb szakmáymunkákat is elvégeztek. Az üzemterv részletesen leírja azt is, hogy ezért milyen juttatásban részesülnek. Ennek jellemzője, hogy nem pénzben, hanem terményben kapják javadalmazásukat. Több esetben ez termény részesedést jelentett, így a tavaszi gabonák aratást tizedik részért, a takarmánynövények kaszálását ötödik részért vállalták, de egy-egy hold burgonyaföldet is kaptak, amit felesben műveltek meg. Szénát és sarjút holdanként 3 koronáért kaszálták, míg a behordásért napi két korona díjat kaptak. A terményeket az uradalmi igásérő szállította a lakásukra, aminek fejében minden egyes arató két napi robottal tartozik a majorságban szolgálni.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ Uo. 8.

⁴⁴⁸ Uo. 9.

⁴⁴⁹ Uo. 9.

7.3.13. A kajári szőlőktől a bakonybéli pincéig

A bakonybéli apátságnak saját szőlője a településen nem volt. Az istentisztelethez és a szerzetesek fogyasztásra szánt bort az egyházi tizedből biztosították, amit a monostor pincéjében tároltak. Ebből fedezték az úrbéri viszonyok fennállása idején az alkalmazottak konvenciójához szükséges mennyiséget is. Igény esetén a szerzetesek saját fogyasztásra vásároltak is borokat. 1837-ben például egy akó badacsonyi édes ürmösborért 30 forintot fizetett ki a jószágkormányzó.⁴⁵⁰ Ugyanebben az évben kezdte meg saját pezsgő készítését Vaszary Egyed házgondnok Bezeredy Mihálynak, a pápai uradalom prefektusának útmutatása alapján,⁴⁵¹ és a számadások tanúsága szerint még a negyvenes években is foglalkoztak vele a szerzetesek. 1842 második félévében kétszáz dugót, egy font *acidum tartarici eszenciale*-t és egy font *bicarbonas sidae*-t vásároltak a pezsgőkészítés céljaira.⁴⁵² 1843-ban 250 pezsgődugóért négy forintot és kilenc krajcárt, a „*sampaneri készítéséért hozatott speciestekert*” 14 forintot és 30 krajcárt fizettek.⁴⁵³

Az uradalomnak három saját pincéje volt. Az egyik természetesen Kajáron, ahol a saját termésű és a tizedborokat gyűjtötték össze. Ennek egy részét a Bakonybélbe szállították, és a major pincéjébe tárolták. Innen vitték át a kocsmába árusítani. A szerzetesek asztalára szánt borokat a monostor pincéjében tartották, ahol akár 800 akó bort is el tudtak helyezni. Egy 1855-ös pinceleltár szerint az asztali kevert borokból 300 akó volt raktározva, a tényői fehérből majdnem 60, a kajáriból közel 50 akó állt rendelkezésre. A balatoni borvidéket dörgicsei, szőlősi és bocsári hordók képviselték, de 3–3 akóval a Somlóról és a Ság-hegyről is találunk a jegyzékben. A palackozott borok között 61 üveg 1853-as évjáratú szekszárdi képezte a legnagyobb tételt, és 6 palack fehér aszú mellett 3 palack vörös aszú, feltehetően édes vörösbor is felbukkant. Említését érdemel még 14 üveg pozsonyi pezsgő,⁴⁵⁴ valamint 2 és ½ akó ürmös keserű és ½ akó befőzött ürmösbor. A sort az 1854-ben készített szilvórium és ½ akó égetett bor zárta.⁴⁵⁵ A tihanyi apátság balatoni borait nemcsak a szerzetesek fogyasztották, hanem értékesítésre is került. 1834-ben kifejezetten azért vásároltak 125 és ¼ akó bort Tihanyban, hogy azt a kocsmában árusítsák.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Uo. 23.

⁴⁵¹ PFL BA GL Protocollum, 1838. október 8–11. Az adatra Jakab Réka írása hívta fel a figyelmet: Jakab, 2020.

⁴⁵² Borkósavat és szódabikarbonát. PFL BA GL Számadáskönyv, 1833–1856. 79. Mai fogalmaink szerint inkább habzóbor készítéséről lehetett szó.

⁴⁵³ Uo. 86.

⁴⁵⁴ Már 1846-ban is vásárolt az apátság Pozsonyból pezsgőt. Akkor 150 üveg közel 350 forintba került. Uo. 117.

⁴⁵⁵ PFL BA GL Sa/8. Naplók, 240.

⁴⁵⁶ PFL BA GL Számadáskönyv, 1833–1856. 1.

A korabeli elnevezés szerint a Győr-vidéke borvidékhez tartozó Kajáron a 19. század elején 10, később már 17 hold szőlője volt az apátságnak, ahol a márgás, közepesen kötött talajon elsősorban fehér szőlőfajtákkal foglalkoztak,⁴⁵⁷ bár a vörösbor készítésének is akad nyoma. A Borászati Lapok hasábjain 1884-ben az oportó termesztésével kapcsolatban közölt egy írást Molnár István, aki a bakonybéli apát írásos véleményét is kikérte a témában, ami arra utal, hogy neki is lehetett tapasztalata a vörösborkészítés téren.⁴⁵⁸ 1896-ban az ezredéves kiállítás szőlészeti és borászati csoportjának bírálói milleneumi nagyéremmel jutalmazták az apátság kitűnően kezelt kajári borait,⁴⁵⁹ az 1891-es kajári rizlinget és az 1893-as kajári burgundit.⁴⁶⁰ A szőlők mellett az apátság jelentős gyümölcsültetvényt is kialakított a Sokorón. „A Szt. Benedek Rend uradalmában száz holdakra menő fásítások vannak és ami leginkább meglepett, máig kb. 30 000 db a határban kiültetett gyümölcsfa, úgyhogy óraszámra mehet az ember kocsin a legszebb gyümölcsallékban, amelyekben azonban sajnos, az idén csak a dió- és szilvafákon van némi termés, a többi elfagyott” – írta némi túlzással Boross Károly szintén a Borászati Lapok hasábjain 1897-ben.⁴⁶¹ A fasorok telepítésére és karbantartására annak idején Bertalanffy Teodóznak is nagy gondja volt. A hideg idő beálltával a cselédekkel az útszéli fákat *botoltatta*, az akácfákat kiemelte, a helyükre gyümölcsfákat ültetett.⁴⁶²

A 19. század végén kibontakozó filoxeravész a Sokoró vidékét sem kímélte. Már 1875-ben figyelmeztette az illetékes minisztérium a gazdákat, hogy akik az ausztriai Klosterneuburg szőlészetéből vásároltak gyökeres szőlővesszőt, a fertőzés megelőzése érdekében ne szaporítsák és ne adják tovább ezeket. A vásárlók között volt Friedrich Károly kajári gazdatiszt, aki 1873-ban éppen innen, a monarchia egyik legrégebb szőlőgazdaságából hozatott szaporítóanyagot az apátsági szőlőkbe.⁴⁶³ A fertőzés tömegesen csak 1891-ben jelent meg a vidéken, ekkor vette zár alá a minisztérium a kajári szőlőket.⁴⁶⁴ Ebben az évben egy területcserére is sor került. A kajári Sina-hegyen fekvő két, egyenként 800 négyszögöles darabot egy az apátsági szőlőkkel szomszédos 1000 négyszögöles darabra cserélte el Tankovits Sándorral.⁴⁶⁵ A zár alá vett a területen a felújítás után jóval kisebb terület maradt művelés alatt.

⁴⁵⁷ Baross Károly: Hogy állnak hegyi szőlőink? Borászati Lapok 29. évf. (1897) 35. sz. 498–499.

⁴⁵⁸ Molnár István: Az oportó szőlő a borászok törvénytörése előtt I. Borászati Lapok 11. évf. (1884) 23. sz. 181.

⁴⁵⁹ A kiállítás kitüntetései. Borászati Lapok 28. évf. (1896) 46. sz. 729.

⁴⁶⁰ A kiállítás kitüntetései. Borászati Lapok 2. évf. (1875) 5. sz. 55.

⁴⁶¹ Baross Károly: Hogy állnak hegyi szőlőink? Borászati Lapok 29. évf. (1897) 35. sz. 499.

⁴⁶² PFL GL SzV Vegyes iratok. Bakonybél, nr. 1. 1884. negyedik negyedévi jelentés.

⁴⁶³ Klosterneuburgból hozatott simagyökeres vesszők megrendelőinek névjegyzéke. Borászati Lapok 28. évf. (1896) 47. sz. 751.

⁴⁶⁴ Intézkedése a phylloxera terjedése ellen. Borászati Lapok 23. évf. (1891) 41. sz. 324

⁴⁶⁵ PFL FL FH VII. c. 528/1891.

A kotyori és a kopaszi szőlőkben több mint 7 és ½ kataszteri hold állt művelés alatt, az 5 holdat meghaladó óvodai szőlő bevétele pedig a kajári apácázárdát illette.⁴⁶⁶

7.3.14. A bakonyi erdő közepén

A bakonybéli apátság már az Árpád-korban jogot kapott a bakonyi ispán felügyelete alatt álló erdő használatára, amiből a középkor folyamán nemcsak épületfát és tűzifát termeltek ki, de vadászatra, legeltetésre, szén- és mészegetésre is használtak. A monostor elnéptelenedése után az apátság erdőire a szomszédos világi földbirtokosok tették rá a kezüket, akikkel szemben peres úton kellett megvédeni a 17. században visszaállított apátság érdekeit. A 18. század elejétől indult újra a rendszeres erdőhasználat a szomszédos hegyek, a Hegyeskő, Odvaskő, Kerteskő és Fehérkő által határolt területen. Elsősorban gerendákat és deszkákat értékesítettek, amihez 1722-ben egy deszkametsző malmot is felállítottak. A jobbágyok az uradalom részére végzett fakitermelés mellett, elsősorban szerszámfát gyűjtöttek, de teknők és hordók készítésre is van adatunk. A század második felében erdőirtással igyekeztek növelni a település határát, amire nemcsak új házhelyek kijelölése, hanem a szántóföldi művelésre alkalmas terület növelése miatt is nagy szükség volt.

Átfogó képet kaphatunk az apátsági erdőkről az 1884-ben készült erdészeti üzemterv alapján.⁴⁶⁷ Eszerint az erdőgazdaság kezelésében lévő terület Bakonybélben 1 795 kataszteri hold volt, ebből ténylegesen erdővel borított terület 1 103 hold, mely Felsőerdő, Alsóerdő és Balaskó néven három részre tagolódott. Utóbbi a település déli határában, mindössze 53 holdnyi, a korszerű erdőművelésre alig alkalmas helyen feküdt, ezért kiirtását tervezte az apátság. Az indoklás szerint nem erdőtalajon állt, túl messze volt a többi erdőtől, sok szántóföld határolta, ezért nem lehetett megvédeni a fatolvajoktól sem. Az Alsó- és Felsőerdőt összesen hét táblára osztották a természetes határokhoz igazodva. A bakonybéli erdők kezelését, nyilvántartását és felügyeletét ekkor Hoffman Zénó erdőmester látta el, aki a főapátság erdőmestere volt, székhelyét Ravazdon tartotta.⁴⁶⁸ A két védkerület őrzése egy-egy erdőőr feladata volt. Az erdőterület határát az mezőgazdasági művelés alatt álló területek szomszédságában árokkal jelölték ki. Az Esterházy-féle erdők és a szentgáli erdők mezsgyéjén határdombokkal és nyiladékokkal jelezték a határvonalat, és ahol erre nem volt lehetőség, ott a faragott köveket kellett elhelyezni BA betűkkel és az erdőtag számával ellátva. A természetes

⁴⁶⁶ PFL Térképtár, nr. 139. 209–201.

⁴⁶⁷ PFL BA XII. 3. Az alábbi bekezdések további hivatkozás nélkül az üzemterv adatait tartalmazzák.

⁴⁶⁸ Fülöp, 2006. 141.

taghatárokat külön nem jelölték, de az évi vágások végpontjainál évszámmal jelölt tölgyfakarókat állítottak.

A természeti viszonyokat tekintve a terület éghajlata hűvösnek mondható. A helyben évek óta vezetett feljegyzések szerint az évi középhőmérséklet 8.2 fok volt, a csapadék mennyisége átlagosan 780 mm. A hegyektől védett területen szél általi fadöntés ritkán fordult elő, hódöntés annál gyakrabban. Az erdő talaja a Bakony közepén televény tartalmú homokos agyag, kővel keverve, mészkő altalajon, helyenként forrásokkal tűzdelve. Az erdők aljában húzódó Gerence patakon egy kétkerekű őrlő és egy deszkametsző malom állt. Száraz időben gyakran elapadt a vize, a kitermelt fa szállítására nem volt alkalmas, és csak nagyon nehezen lehetett volna alkalmassá tenni.

A fajok között a bükk volt az uralkodó, gyertyánnal és kőrissel keverten. Szórványosan előfordult cser, tölgy, ihar, hárs, szil, nyír és nyárfa is, az emberi beavatkozásnak köszönhetően pedig a század végére fenyővel borított foltok is felbukkantak. A gazdálkodás célja természetesen ebben az esetben is a legnagyobb tiszta jövedelem elérése volt, amire a helyi viszonyok között a bükk, a kőris és a gyertyán erdők voltak igazán alkalmasak. Érdekes tapasztalata volt az üzemtervet összeállító erdőfelügyelőnek, hogy a felújítások után nagyon előnyösen gyarapodtak a kőris telepítések, minden más fajt megelőzött a növekedésben. A szomszédos erdőkben már másfél évtizede nagy költséggel zajlott a fenyőtelepítés, ami eddig kevés eredményt hozott, de azért a felújítási tervbe belefoglalták a vörös és fekete fenyő telepítését, amihez egy csemetekert nyitását is tervbe vették.

Bakonybéli lakosság fő kereseti forrása a faszerszám készítése és a fa szállítása volt. Már Kovács Márk is említette, hogy nagy távolságokra, így akár Horvátországig is elmentek dolgozni. A század végén is azt látjuk, hogy Somogyban, Szlavóniába, de még Ungváron is vállaltak munkát a megélhetésükért. Bakonyból elsődleges piachelye Pápa volt, és igaz ez a fakereskedelem tekintetében is. Ettől a fapiactól azonban az Esterházyak szomszédos erdőségei miatt el volt vágva, csak hosszú kerülő úton lehetett volna elérni, ami nem tette kifizetővé a tűzifa és épületfa szállítását. A dorongfa legnagyobb részben szintén helyben hasznosult, többnyire szénégetésre fordították. Így a bakonybéli erdők legfőbb haszna a szerszámok készítése, a villa, gereblye, talicska gyártása lett.

A fakitermelés mellett kisebb haszonvételek is megillették az uradalmat. 1833-ban a község bérbe vette a makkoltatás jogát az apátságtól északra, a Határvölgytől a szentgáli határig terjedő részen, amiért évi 350 forintot fizetett a monostornak.⁴⁶⁹ A Gát-hegyen

⁴⁶⁹ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1833.

Schwaighofer Dániel homokbödögei kocsmáros tartotta a kondáját 1833 decembere és 1834 márciusa között.⁴⁷⁰ Slezinger János pápai lakos 1834-ben arra kapott engedélyt, hogy a bakonybéli lakosoktól felvásárolhassa a taplót. A szerződés három évre kötött, évi 200 forint volt a bérleti díj.⁴⁷¹ Scheiber Jakab a bakonybéli bolt árendása 1837 és 1840 között bérelte a taplószedés jogát szintén évi 200 forintért és két körmőci aranyért.⁴⁷²

A haszonvételek közé tartozott még a legelőerdőként történő hasznosítás is. 1884-ben 300 birka és 100 sertés legeltetése zajlott az erdészeti területén, nemcsak a legelőkön, de az erdők területén is. Jó makktermés esetén, körülbelül hat-nyolc évente a makkoltatás is bérbe adható volt.

Az erdei haszonvételek között természetesen a vadászat is szerepelt, hiszen a terület bővelkedett a nagyvadakban. Az apátsági erdészeti alkalmazottai rendszeresen juttattak vadhúst a szerzetesek asztalára. A vadászati jogot a 19. század végén a szomszédos Esterházy uradalom bérelte, amiért évente 200 forintot, két vaddisznót és húsz nyulat kapott az apátság. A Központi Jóságkormány 1899. október 25-én tárgyalta gróf Korniss megkeresését, aki a somogyi vadászberletet szeretett volna kérni Pannonhalmától, de Központi Jóságkormány inkább a bakonybéli berletet ajánlotta helyette,⁴⁷³ amit Bálint Venánt kormányzó a főapátnak címzett 1900. március 20-án kelt levelében véleményezett. A gazdaság vezetőjeként támogatta az intenzív vadászatot, mert az Esterházy erdőkből átjáró vadak sok kárt okoztak a szántóföldeken. *„A vadászati idény alatt érnek meg minálunk a gumósok és a zab. Ezekre pedig föltartóztathatlanul jönnek át a szarvasok éjjel. Éppen ezért, az úgynevezett lesvadászatokra igen alkalmas a mi területünk, amidőn nemcsak szarvas, hanem vaddisznó is csapatosan járnak szántóföldeinken. Ügyes vadász egy vadászidény alatt 25-30 darab szarvast, 10-20 őzet és néhány vaddisznót lelőhet. Hajtó vadászattal szintén lehetséges vadat ejteni, de cserkeléssel, mint aminő vadászatot általában kedvelnek a főurak – csak ritka szerencsés esetben lehet minálunk vadat ejteni.”* A javaslatában kifejtette, hogyha a központ valóban bérbe karja adni a bakonybéli erdőket, a szomszédos Esterházy uradalom gyakorlatát lenne érdemes követni, ahol az elejtett állatok árán kívül a bérlőknek és a vadászatban résztvevő alkalmazottaknak is előre meghatározott lódíjat kellene fizetni és az elejthető vadak számát is maximalizálni kell, így akár 1 000–1 500 forint bevételt is el lehetne érni évente.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Uo.

⁴⁷¹ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1834.

⁴⁷² PFL GL SzV Kiemelt iratok. Bakonybél. Számadások, 1837.

⁴⁷³ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 197–198.

⁴⁷⁴ PFL FL FH VII. b. 208/1900.

A szarvas és őzágancsok, valamint a vadbőrök és a vadfogak értékesítéséből az uradalomnak a 19. században nem volt semmilyen bevétele, mert az erdőmesterek megőrizték vagy szabadon értékesítették ezeket. Mivel a vadak ejtői amúgy is kapnak lőpénzt, ezért a Központi Jóságkormány 1906-ban úgy döntött, hogy továbbiakban az uradalom részére értékesítendő a trófeák, kivéve az erdőmesterek saját maguk által ejtett vadjai esetében.⁴⁷⁵ Az apátság erdészeti és vadászati termékeivel egyébként már 1904-ben részt vett a Veszprém Vármegyei Gazdasági Egyesület által szervezett veszprémi mezőgazdasági kiállításon, ahol elismerő oklevélben részesült.⁴⁷⁶

Az első világháborút követően központi irányítás alá vonta az erdőit a Pannonhalmi Főapátság, ekkor a pápakovácsi erdőmérnök irányítása alá került a bakonybéli erdő. Az 1932-es kataszteri felmérés után a több mint ezerholdas Tönkölyöst és az ötvenhárom holdas Balaskó-erdőt összevonták és a továbbiakban Bakonybél üzemosztály néven kezelték. Ekkor a fafajok megoszlását tekintve a terület felét még mindig a bükk foglalta el, gyakran gyertyánnal vegyesen, aminek aránya meghaladta a termőterület nagyságának harmadát. Az egyéb keménylombú fajok között a magas kőris aránya volt még jelentős, de a cser és a kocsánytalan tölgy is jelen volt a területen. Utóbbi kettő, valamint a luc és feketefenyő az emberi beavatkozás következtében jelent meg.

7.4. A dömölki apátság gazdálkodása a dualizmus idején

Végül vessünk egy pillantást a dualizmus idején a legkisebb földbirtokkal rendelkező dömölki apátság gazdálkodására. Önálló uradalommal rendelkezett ugyan, de ennek mérete a rend összes földterületének az 1 %-át sem érte el, így kezdetektől fogva a főapátság támogatására szorult. A középkori eredetű apátságban a török háborúk pusztítását követően a 18. század közepén indult újra a szerzetesi élet, aminek felvirágoztatása egy osztrák származású bencés szerzetes, Koptik Odó apát nevéhez fűződik. Az ő magyarországi tevékenysége révén jött létre a Kiscelli Szűzanya búcsújáró helye, ahová évente több tízezren zarándokoltak el elsősorban a Dunántúlról, de az ország távolabbi részeiről is. A zarándokok lelki gondozását a bencés szerzetesek végezték.

7.4.1. Az apátság rövid története

⁴⁷⁵ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1905–1921. 65.

⁴⁷⁶ PFL BA XI. 606. d. Vegyes iratok

Az 1914-ben készült országos közigazgatási térkép⁴⁷⁷ a kemenesaljai járás központjaként Celldömölk városát jelöli. Területén a 18. század közepén három település osztozott. Pördömölkön, a jobbágyfalu területén állt a dömölki apátsági templom, valamint a hozzá tartozó majorság. Ennek közvetlen északi szomszédságában feküdt Nemesdömölk, az evangélikus köznemesek lakta kuriális község. Előbbitől keletre, a dömölki mezőben állt a Koptik Odó által a stájerországi Máriacellből Magyarországra hozott kegyszobormásolatnak épített kápolna. Körülötte a zarándokok kiszolgálására ide települő – jórészt németajkú – kereskedők és iparosok révén új település született: Kiscell. Az 1740-es években új templom, nemsokkal később új kolostor épült a községben, ahol Szily János szombathelyi megyéspüspök jóvoltából az 1786-os feloszlás után is az egykori bencés szerzetesek látták el a lelkipásztori szolgálatot. A település 1790-ben mezővárosi kiváltságot kapott az uralkodótól, és hamarosan a környék legjelentősebb településévé, a 19. században pedig járási központjává vált.⁴⁷⁸

7.4.2. A dömölki apátság birtokai a 19. században

A dömölki apátság birtokai az 1802-es visszaállítás idején két vármegyében helyezkedtek el. Egyrészt Vasban, a dömölki apátság közvetlen környékén, valamint ennek Kiscell mezővárossal közös határában; másrészt Veszprém vármegyében, a Somló-hegy lábánál, Vásárhely és Kisjenő települések között, Várdapusztán. Az uradalom magja a középkori dömölki templom mellett fekvő majorság volt, itt állt az ispánlakás, két cselédház és egy juhászlak. Magtárnak a náddal fedett középkori templom épületét használták, ami mellett több gazdasági épület, valamint egy kemencével ellátott téglavető is állt. Az 1791 óta vásártartási szabadalommal rendelkező,⁴⁷⁹ és egy kilométerrel keletebbre fekvő Kiscellben az apátság új épületén kívül egy nagyobb kertet is visszakaptak a bencések, de az ott álló lakatos- és kertészházat, még a birtok kamarai kezelés idején értékesítették, bár a Helytartótanács a visszaállításig nem hagyta jóvá az adásvételt. Az uradalom tartozéka volt még a városban álló, és rendszeresen bérbeadott mézszárszék, három elidegenített szőlő a Ság-hegyen, és két darab szántó föld a szomszédos Felsőmesteriben.⁴⁸⁰ A dömölki apátság Veszprém vármegyében is visszakapta javait: a somlói szőlőjét, egy kisjenői kúriát és egy bérbe adott házat, valamint

⁴⁷⁷ Magyarország atlasza, 1914. 19.

⁴⁷⁸ Boda–Orbán, 1999. 101–108.

⁴⁷⁹ Porkoláb, 1927. 73.

⁴⁸⁰ Ezt a birtokrészt néhány évvel korábban Gyarmathy János kívánt megvásárolni, de a Helytartótanács a visszaállításig nem hagyta jóvá az adásvételt. Mivel a két terület a későbbi forrásainkban nem szerepel, feltehető, hogy az eladás mégis megvalósult. PRT XII. A 380.

Várdapusztát, ahol ekkor kilenc házas zsellér lakott. Ehhez a birtokrészhez egy kocsmá, egy malom és egyéb gazdasági épületek tartoztak.⁴⁸¹ (9. ábra)

Tudjuk, hogy 1802-ben a bencés rendnek mindössze 40 tagja volt életben, de közülük több idős és beteg szerzetes nem tudott bekapcsolódni a rend új munkakörébe. A fiatalabb és aktív rendtagok a győri és soproni gimnáziumokban kezdték meg a tanítást, míg a bakonybéli és tihanyi apátságok lelkipásztori feladatainak ellátására csak egy-egy plébánost tudott küldeni a főapát, és később is legfeljebb csak egy jószágkormányzót kaphattak maguk mellé.⁴⁸² Kiscellben azonban az a szerencsés helyzet állt elő, hogy az 1786-os felosztáskor Szily János püspök engedélyt adott arra, hogy a közkedvelt kiscelli búcsújáráhely lelkipásztori feladatainak ellátására négy egykori szerzetes továbbra is helyben maradhasson. Közülük hárman még a visszaállítás idején is itt éltek. A közösség vezetője a 61 éves Pausz Amand házfőnök volt mellette a 72 éves Rehinfeld Tádé és a 88 éves Kubovics Remig hitszónokként működött. A házfőnök a plébánia vezetése mellett egyúttal az uradalom jószágkormányzója is volt.⁴⁸³

A birtokok visszavétele után az első gazdasági év termése elegendőnek tűnt a szerzetesek ellátására, később azonban többször kapott a közösség természetbeni juttatásokat Pannonhalmáról. Erre a mezőgazdaságra alapuló gazdálkodás természeténél fogva szükség is volt, hiszen váratlan események bármikor bekövetkezhetnek, mint például 1804-ben, amikor a dömölki gazdaság juhállományának túlnyomó többsége elhullott. Az apátságnak mobilizálható tőkéje egyáltalán nem volt, így a főapát anyagi támogatására volt szükség a sági szőlők Batthyány családtól történő visszavásárlásához is.⁴⁸⁴

Láthatjuk tehát, hogy dömölki apátság, filiális apátság lévén, nem rendelkezett teljes önállósággal a gazdálkodás terén. Ezt támasztja alá az tény is, hogy amikor 1832-ben először választott a pannonhalmi konvent saját tagjai közül dömölki apátot Wekerle Gotfrid személyében, többek között azt is előírta neki, hogy negyedévente adjon számot gazdálkodásáról a főapátnak, hogy minden év végén készítsen leltárakat a terményraktárak állásáról, és hogy a konvent szükségeltén felül mutatkozó pénzfelesleget fizesse be a főmonostori pénztárba, a rend közös kiadásainak fedezésére.⁴⁸⁵ A közös terhekhez való hozzájárulás azonban nem csak azt jelentette, hogy az eladott termények árát be kell fizetni a központi pénztárba! 1837-ben például a frissen megválasztott Gácser Leó apát azt az utasítást kapta, hogy természetben gondoskodjon a kőszegi bencés székház és gimnázium ellátásáról.

⁴⁸¹ Uo. 380–381.

⁴⁸² PFL FL RNy *Staus personalis, 1802–1885/6.* 2–7 fol.

⁴⁸³ V. ö. Berkó–Legányi, 1986.

⁴⁸⁴ PRT XII. A 383.

⁴⁸⁵ Uo. 386.

Negyedévenként tizenkét pozsonyi mérő búzát, fele annyi szárnyasoknak való szemesgabonát, egy akó somlói pecsenyebort és évente négy darab hízott sertést kellett küldenie a vármegyében élő rendtársainak. A főapát azt is kérte, hogy a somlói borból évente csak huszonnégy akóval tartson meg az apátság saját szükségleteire, az ezen felül termést feltétlen küldje Pannonhalmára, hogy a több rendházba is tudjanak a jó minőségű borból juttatni. Cserébe évi tizenkét akó asztali bort ígértek Pannonhalmáról.⁴⁸⁶

A dömölki apátság uradalmának tehát alapvetően a monostor lakóinak az ellátása volt a feladata, de ha felesleg mutatkozott, azt a rendi központ rendelkezésére kellett bocsátani, akár közvetlenül, akár más rendházak szükségleteinek kielégítése révén. Ebből kifolyólag a tartalékképzésre nem nagyon volt lehetőség, sőt, *„mihelyt valami nagyobb szükségelt mutatkozik, annak kielégítésére majd a híveket, majd a főapátot kérik segítségül”* – összegezte Sörös Pongrác, a rend történetírója.⁴⁸⁷ Érdekesség, hogy ez a segítség néha egy másik apátságtól érkezett. Sárkány Miklós bakonybéli apát például 1853-ban 500, 1864-ben pedig 1500 forinttal támogatta celli rendtársait.⁴⁸⁸

7.4.3. Gazdálkodás a dualizmus idején

Hogy pontosan mekkora területen gazdálkodott az uradalom a dualizmus idején, azt Hollósy Jusztián dömölki apátnak a monostor törzsvagyományáról 1876-ban tett jelentéséből ismerjük. Eszerint az apátságnak ekkor összesen 564 hold és 998 négyszögöl⁴⁸⁹ földbirtoka volt, melynek több mint 85 %-a Kiscell közvetlen közelében feküdt, a többi Várdapusztán.⁴⁹⁰ A birtokok felszereltségéről az 1909-ben felvett leltárak alapján tudunk képet alkotni, ami jól tükrözi a visszaállítás után bekövetkezett változásokat.⁴⁹¹ Ekkor a pördömölki majorban három cselédlakás és egy fafaragó műhely állt, valamint egy kovácsműhely, ami 1909-ben készült el. A már a visszaállításkor is itt álló juhakol közelében az 1840-es években egy hatvan méter hosszú istállót építettek, ami hetven szarvasmarha befogadására volt alkalmas, és amihez egy két méter magas téglafallal övezett marhaállás csatlakozott. A századfordulón egy tizenöt fiazatóval ellátott, földem nélküli sertésólat is telepítettek a majorságba. Az állatok ellátásához szükséges takarmány tárolásáról két téglalábakon álló zsuppfedeles pajta, valamint az Árpád-kori templomból átalakított úgynevezett Templompajta gondoskodott. A gazdaságban

⁴⁸⁶ Uo. 388.

⁴⁸⁷ Uo. 393.

⁴⁸⁸ Uo. 393.

⁴⁸⁹ Egy holdat 1600 négyszögölnek számítottak.

⁴⁹⁰ PFL GL Vegyes iratok. Dömölök, nr. 43.

⁴⁹¹ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Celldömölk. Leltárak. Épület-leltár, 1909–1912.

megtermelt gabonát részben itt, részben az 1764-ben épült kolostor padlásán, majd az 1875-ben ehhez hozzáépített háromemeletes magtárban tárolták. A két utóbbi helyszínen 1000–1000 mázsa szemesgabona elhelyezését tudták biztosítani. A majorság leltárában még számos épület szerepel, így például az 1904-ben emelt szekérszín, ami tizenkét akácoszlopon állt, vagy az 1870-ben létesített, sározott sövény- és deszkafallal készített zsuppos méhes, de volt itt egy nyolcszögű lójárgány, bivalypatkoló kaloda, valamint több kút és árnyékszék is.⁴⁹²

A 19. és 20. század fordulóján a gazdálkodás fő színtere Kiscelltől keletre, a Marcal-majorba helyeződött át. Ennek oka, hogy a Dömölki-majorhoz tartozó, Kiscell és Nemesdömölk között fekvő apátsági földeket az egyre gyarapodó lakosság igyekezett házhely céljára megszerezni. Úgy tűnik, hogy a rend nem ellenezte ezt a törekvését, ugyanakkor csak a megfelelő áron volt hajlandó megválni a lakott területekkel szomszédos parcelláitól. A Marcal-majorban a kiegyezés előtt csak egy cselédház, egy pajta és egy juhakol állt, vagyis az itteni legelőket juhtenyésztéssel hasznosították. 1894-ben ezt az akolt egy negyven szarvasmarha befogadására alkalmas ököristállóvá alakították át, a következő évben pedig egy marhaállást is készítettek hozzá. A századforduló után egy új, négylakásos cselédházzal, egy szekérszínnel és egy borjúállással gyarapodott az épületleltár, ami jól jelzi, hogy az extenzív gazdálkodásra jellemző juhtenyésztést ekkor váltotta fel az intenzív marhataratás.⁴⁹³

A harmadik majorság, a Várda és Kisvárda néven is emlegetett pusztá legrégebbi épületeit még a 18. században építették. Ekkor egy földszintes lakóház mellett egy cselédlakás, egy régi akol és pajta, valamint egy pince alkotta a majorságot. A Torna patakon álló malom és hozzá tartozó molnárlakás is ekkor készülhetett.⁴⁹⁴ 1820-ban egy tehénistállót építettek ide, ami az 1900-as évek elején már olyan rossz állapotban volt, hogy csak raktárnak és fafaragó helyiségként használták.⁴⁹⁵

Az uradalom szerves részét képezték a szőlőbirtokok. A dömölki apátság sági és somlói szőlőiben egy-egy présház állt, és az itt termelt bort az apátság kiscelli épületének pincéjében tárolták. A sági szőlőben 1840-ben építettek fel egy 50 m²-es zsendellyel fedett pincét, amiben közel 200 hl bort lehetett elhelyezni.⁴⁹⁶ Fontos hangsúlyoznom, hogy Somlón a kiscelli jószágkormányzó korszakunkban nemcsak a dömölki, hanem a pannonhalmi és zalavári

⁴⁹² Uo. passim.

⁴⁹³ Uo. passim.

⁴⁹⁴ PFL GL SzV Vegyes iratok. Dömölk, nr. 66.

⁴⁹⁵ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Celldömölk. Leltárak. Épület-leltár, 1909–1912.

⁴⁹⁶ Uo.

apátságok szőlőbirtokát is kezelte. Ennek egyértelmű bizonyítéka, hogy a kormányzói kerület telekleltárába ezek az ültetvények is bekerültek.⁴⁹⁷

A zalavári apátság szőlőjében álló, több mint száz négyzetméteres, a prэшházat is magába foglaló épület tisztaloknak hívták. Méretére jellemző, hogy két szoba, az ebédlő és a konyha mellett, egy cselédszoba is tartozott hozzá. Ehhez egy kamra, egy kisebb istálló, valamint maga a pince csatlakozott, utóbbi 400 hl bor befogadására volt alkalmas. A legrégebbi prэшház a pannonhalmi szőlőben volt, ezt a kőpincét 1760 körül építették, de az épületleltár megjegyzése szerint bor tárolására ekkor már egyáltalán nem volt alkalmas.⁴⁹⁸

A sági szőlőkről annyit érdemes még megjegyezni, hogy a 18. századi szétszórás idején Vallásalaptól a Batthyány család tulajdonába került, később tőlük vásárolta vissza a pannonhalmi főapát.⁴⁹⁹ 1916-ban már csak két szőlőről van tudomásunk a hegy északi oldalán, melyeket ekkor már eladásra szánt a konvent. Területe négy magyar hold volt, rajta egy „*igénytelen polgári szinezetű prэшházzal*”, kicsi pincével. A terület a szomszédos bazaltbánya közelsége miatt pihenésre nem volt alkalmas, a munkások pedig szőlőérés idején rendszeresen megdézsmálták a termést, amit a szerzetesek nem tudtak megakadályozni.⁵⁰⁰

7.4.4. Pénzügyek

Visszatérve Kiscell mezővárosába egy pillantást kell vetnünk a pénzbevételek alakulására is. A forrásaink alapján megállapítható, hogy bár nem volt az uradalomnak saját kocsmája, a kisebb királyi haszonvételekből, vagyis a regálékból, mégis származott némi bevétele. A legfontosabb regálénak az italmérés joga számított, ami nemcsak a bor, hanem a sör- és pálinkamérést is magában foglalta. Mivel búcsújárás miatt egész évben nagy tömeg fordult meg a településen, sokan nyitottak üzletet a templom körül kiépült utcákban, és ki-ki a maga fogadóiban, üzletében vagy akár saját házában tarthatott fenn csapszéket, amennyiben a megfelelő összeget kifizette a földesúrnak. Ennek köszönhetően az apátságnak az igénylők számától függően néha több, néha kevesebb bevétele származott az italmérésből. A hetvenes évek végén ez az összeg meghaladta a 800 forintot,⁵⁰¹ amiből 710 és ½ forint volt a tizenkilenc kocsmatartó által befizetett összeg. A kocsmárosok és vendéglősök közül heten fizettek 60 forintot, ami feltehetően egy teljes évi bér volt, míg a többiek vagy nem a teljes évre, vagy nem minden termékre kaptak engedélyt. Tizenhárom boltos kifejezetten azért fizetett egyenként 10

⁴⁹⁷ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Celldömölk. Leltárak. Telek-leltár, 1909–1912.

⁴⁹⁸ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Celldömölk. Épület-leltár 1909–1912.

⁴⁹⁹ PRT XII. A 383.

⁵⁰⁰ PFL FL FH 303/1916.

⁵⁰¹ Ebben az esetben az osztrák értékű forintról van szó.

és ½ forintot, hogy pálinkát is mérhessen az egyébként más jellegű termékeket árusító üzletében. Többször előfordult, hogy a bérlők nem tudtak határidőre fizetni, míg mások engedély nélkül próbáltak meg szeszesített árusítani. Az ebből fakadó perek nemcsak nagy kiadással jártak, de behajtási kísérletek erkölcsi aggályokat is felvetettek a helyi hívőkben a bencésekkel szemben. Ezért ragadta meg a kínálózó lehetőséget 1879-ben Hollósy Jusztinián, aki 12 000 forintért eladta az italmérés jogát egy helyi vállalkozókból álló társaságnak.⁵⁰² Az eredeti szerződés hiányba csak Hollósy egy levélből következtethetünk arra, hogy egy zsidó kereskedőkből álló csoport szerezte meg ezt a jogot. Ebből a levélből az is kiderül, hogy voltak olyan kocsmárosok, akik elismerték, „*hogy az apátság kegyes uruk volt, holott pedig azelőtt mindenkor készek voltak velünk viaskodni és ellenünk beszélni.*”⁵⁰³

Megjegyzendő még, hogy a szentszéki és minisztériumi jóváhagyás után a beérkezett vételárból csak tízezer forintot küldött el Pannonhalmára az apát, míg kétezer forintot a főapátságtól érkező évi 2 000 forintos segély fejében magánál tartott.⁵⁰⁴ A főapát a befolyt összeget a dömölki apátság törzsvagyonához csatolva, járadékkölcsönkötvény formájában a Pápa város adóhivatalnál helyezte el, aminek évi 6 %-os kamata az apátságot illette.⁵⁰⁵ De miért volt szükség a 2 000 forintos segélyre?

Az eddig elmondottak alapján azt láthattuk, hogy a dömölki apátság uradalma három majorságból és némi szőlőbirtokból állt, és hogy körülbelül 500 holdat tett ki a termőterület. Ez azonban elenyésző a főapátság körülbelül 30 000 holdat, a tihanyi apátság 15 000 holdat és a Pannonhalmi Főapátsághoz 1885-ben visszaváltott zalavári apátság 8 000 holdat meghaladó birtokához képest.⁵⁰⁶ A kis birtokméret, a 19. század közepére elavulttá váló, a juhtenyésztésen és a monokultúrás gabonatermesztésen alapuló extenzív gazdálkodásból származó jövedelem, már nem volt elegendő az ebben az időszakban 5-6 tagot számláló közösség szükségleteinek kielégítésére.

Az apátság nehéz helyzete ismert volt a rend egyeteme előtt is. Az 1875-ös nagykáptalan alkalmával például a tihanyi apát kilátásba helyezte, hogy amennyiben a káptalan hozzájárul, szeretné értékesíteni a tihanyi apátság tósoki részbirtokát, és az ebből származó bevételt a dömölki apátságnak engedné át.⁵⁰⁷ Ez a felajánlás azonban nem jelentett volna hosszútávú megoldást. Az apátság dotálásának kérdése az 1878-as nagykáptalanon a rendi terhek

⁵⁰² PFL FL FH VII. c. 1880. március 19. A dömölki apát 117/1879. számú levele.

⁵⁰³ Uo. 206/1880.

⁵⁰⁴ Uo. 178/1880, 323/1880, 365/1880, 409/1880.

⁵⁰⁵ Uo. 648/1880.

⁵⁰⁶ Fülöp, 2012. 1048.

⁵⁰⁷ PFL FL KI 1875. Jegyzőkönyvek, hatodik ülés, sorszám nélkül.

megosztása kapcsán ismét napirendre került. A vita lényege abban állt, hogy a főapát álláspontja szerint a filiális apátságok, különösen Tihany és Bakonybél, nem járulnak hozzá kellő mértékben a közös kiadásokhoz. Véleménye szerint a főapátság viseli az iskolák fenntartásának és az egyéb kegyúri terheknek a súlyát, amihez az apátságok csak a földváltásig kötvények kamatai és a közös gyapjúértékesítés révén járulnak hozzá, ez pedig nem áll arányban az apátságok birtokainak nagyságával. A vitában felszólaló tihanyi apát elismerte, hogy a dömölki apátság valóban támogatásra szorul, és Bierbauer Lipót győri jószágkormányzó is sürgette a kérdés mielőbbi megoldását. Hollósy Jusztinián hozzászólásában kijelentette, hogy az apátság 500 holdas uradalmából mindössze 240 hold a művelésre alkalmas szántóföld, ezért a megélhetésük ugyan biztosított, de beruházásokra például már nincs elegendő pénzük. Mivel a monostor rendszeresen a főapátság segítségére szorult, kérte, hogy nevezzék meg azt a rendi közeget, ahová kéréseivel fordulhatna. Végül a főapát javaslatára a káptalan úgy döntött, hogy a főapátság terhére évi 5 000 forinttal kell támogatni a dömölki apátságot, a számadás kötelezettsége és a felülvizsgálat lehetősége mellett.⁵⁰⁸ A végleges megoldást az 1890. évi nagykáptalan hozta meg. Ekkor elvi döntés született arról, hogy a filiális apátságok javait is a közvetlenül központból kell kormányozni, az apátok jogos többletigényeinek fedezésére pedig a rendtagoknak járó honoráriumon felül évente 2000 forint tiszteletdíjban részesültek.⁵⁰⁹

A gyakorlatban azonban csak lassan rendeződtek a pénzügyi kérdések. A főapát a Központi Jószágkormány 1894. március 10-én tartott ülésen ismét felvetette, hogy „...*Kis-Czell ellátása is a többi apátság mintájára szerveztessék.*”⁵¹⁰ Fehér Ipoly azt nehezményezte, hogy Pannonhalmáról rendszeresen érkező pénzeket az apátság mindig teljesen elkölte. Ezen úgy kívánt változtatni, hogy a továbbiakban – a többi apátsághoz hasonlóan – csak előzetes költségvetés benyújtása alapján finanszírozhatta a központ a rendkívüli kiadásokat.⁵¹¹

7.4.5. A centralizált gazdálkodás

Ahogy a korábbi fejezetekben már említettem, a birtokok centralizált igazgatásának fokozatos bevezetése azt is magával hozta, hogy megkezdődött az egyes gazdaságok mezőgazdasági üzemtervének szisztematikus összeállítása és az óvári akadémia tanárai által végzett bírálata. A komáromi kerületben már 1901-ben elkészült ez az összeállítás, a dömölki gazdaságé csak 1905-ben került sorra. Több mint félévi gyűjtőmunka és a helyszíni szemle után

⁵⁰⁸ PFL FL KI 1878. Jegyzőkönyvek. 4-ik ülés, 1878 augusztus 23. Harmadik és negyedik ív, szám nélkül.

⁵⁰⁹ PFL FL KI 1890. Az 1890-iki nagykáptalanhatározatainak kivonatos ismertetése. II. 2.

⁵¹⁰ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1892–1896. 45.

⁵¹¹ Uo. 45–46. p.

úgy értékelte a főszámvevő, hogy a rendkívül tagolt és szétszórt birtokstruktúra következtében csak az addig is gyakorolt szabad gazdálkodás látszik kivitelezhetőnek; ugyanakkor a szántóföldek rendszeres trágyázása, és a megfelelő kultúrnövények üzemtervbe való felvétele révén elképzelhetőnek tartotta, hogy biztosítani lehet a gazdaság egyenletesebb jövedelmezőségét.⁵¹²

Ezekkel az intézkedésekkel a filiális apátságok gazdasági értelemben a főapátság gazdasági kerületeivel váltak egyenragúvá. Az apátsági jószágkormányzók, külön gazdaság pénztárral rendelkeztek, mely elkülönült az apáti, és a házgondnoki pénztáraktól. Ebbe a gazdasági pénztárba folytak be a mezőgazdasági termelésből és a bérletekből származó bevételek. A kiadási oldalon a művelési költségek, bérek, adók, kegydíjak, orvosi és ügyvédi költségek szerepeltek. A pénztárban felhalmozódó összeget terhelte még a központi költségek címen kivetett évi átalány. A kiadásokon és az üzemtőkén felül felhalmozódó összeget, mint a gazdaság tiszta jövedelmét negyedévenkénti elszámolás kötelezettsége mellett be kellett fizetni a központi gazdasági pénztárba. Ez azt is jelentette, hogy míg a század elején az úgynevezett kegyúri terheket, vagyis az egyes apátságokhoz tartozó templomok, plébániák és iskolák fenntartását az egyes apátságok saját jövedelmükből fedezték, addig ez a század végére a pannonhalmi központi fizetőpénztárból, az apáti pénztárakon keresztül történt. Az egyes jószágkormányzóknak csak a természetbeni juttatásokról kellett gondoskodnia, előre benyújtott és a központ által jóváhagyott jegyzékek alapján.⁵¹³

A gazdasági pénztárba befolyt összegek felesleges utalásait elkerülendő az uradalom tiszta jövedelmét – a központi utasításokhoz igazodva – közvetlenül az apáti pénztárba is áttehették, de ott, mint a központból érkező bevételt kellett számon tartani. A dömölki és a bakonybéli apátság ebben az időszakban is csak részben tudta fedezni saját kiadásait, így időről-időre jelezni kellett a pannonhalmi fizetőpénztár felé, hogy mekkora dotációra van szükségük. Az ingatlaneladásából származó összegeket közvetlenül a pannonhalmi központi pénztárban kellett eljuttatni, amit ott az egyes apátságok nevében nyilvántartott törzstőkéhez csatolva kezelték, vagyis értékapírokba fektették.⁵¹⁴

Az gazdasági centralizációt kimondó 1890-es káptalani határozat után még három év telt el, míg a pannonhalmi központban napirendre került a dömölki apátság birtokain zajló gazdálkodás tervszerű felülvizsgálata. A Központi Jószágkormány 1893. október 26-án foglalkozott a dömölki apátság uradalmának fejlesztési tervével: „*Főapát úr Ő Méltósága az*

⁵¹² PFL FL FH VI. a. 701/1905. Jelentés a dömölki jószágkerület ismertetéséhez szükséges adatokról.

⁵¹³ PFL FL FH VI. a. 114/1895. Szabályok a kerületi gazdasági pénztárak kezelésére. 1–3. ív.

⁵¹⁴ Uo. 3. ív.

ülés első tárgyául Kis-Czellben a gazdaságnak intensívvé tételét jelölte ki.”⁵¹⁵ A korábbi gyakorlat szerint az apátság birtokain évente cirka 40 holdat vetettek be cukorréppal, ami a vasút közelsége, vagyis az olcsó szállítási lehetőség miatt különösen jövedelmező megoldásnak bizonyult.⁵¹⁶ Bierbauer Lipót gazdasági tanácsos azonban megjegyezte, hogy ez a növény nagyon kiszorolja a földet, ezért csökken minden évben a belőle származó jövedelem, így véleménye szerint a talajerőt sürgősen pótolni kell. A műtrágyát erre nem találta alkalmasnak, mert ekkoriban csak egyféle elemet pótolhattak egy-egy szerrel, így többfélét kellett volna egyszerre használni, ami túlságosan költségesnek bizonyult. A legcélravezetőbb megoldásnak még mindig az istállótrágya mennyiségének növelését vélte, így a marhahizlalás bevezetését javasolta.⁵¹⁷

Ennek első lépéseként át kellett alakítani a Dömölki-majorban lévő tehenistállót, a tehének számát fokozatosan csökkenteni kellett, és 10 ökröt azonnal be kellett állítani hizlalásra. A Marcali-majorban tartott 600 birkát el kellett adni, és helyükre egy 35–40 marha befogadására alkalmas istállót kellett építeni.⁵¹⁸ Az eladásra szánt tehének és juhok 1894 márciusában még olyan rossz állapotban voltak, hogy nem lehetett őket értékesíteni, és a további hizlalás érdekében száz mázsa kukorica vásárlását javasolta a jószágkormányzó.⁵¹⁹ Ugyanekkor a Várdai-majorban is át kellett térni a marhahizlalásra. A legelőn tartott gulya lecserélésére 30 hízóökör vásárlását irányozták elő, és a következő évben egy új istálló építését is tervbe vették. Az itt keletkezett trágyát a filoxérával sújtott somlói szőlőkben kívánták felhasználni.⁵²⁰ A főapát az új feladathoz szükséges alapismerteket nemcsak gazdatisztjeitől, hanem rendtársától, Luncz Alajos jószágkormányzótól is megkövetelte: „*De kérem kormányzó urat arra is, tegye a hizlalást, mint a gazdaságnak specialitását, kellő felügyelet és ellenőrzés céljából, tüzetes tanulmánya tárgyává.*”⁵²¹

Érdekesség, hogy a birkaeladásból származó bevétel sorsáról vitatkozva a Központi Jószágkormányban ekkor született meg az az elvi döntés, hogy hasonló esetekben a befolyt pénzt ne a központi fizetőpénztárba helyezték el, hiszen az a folyó kiadások fedezésére szolgál, hanem új állatok vásárlására fordítsák, és azt a továbbiakban az illetékes jószágkormányzó forgótőkeként kezelje.⁵²²

⁵¹⁵ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1892–1896. 30.

⁵¹⁶ 1894-ben a büki cukorgyár vett át a termést. Uo. 35.

⁵¹⁷ Uo. 30–31.

⁵¹⁸ Uo. 31.

⁵¹⁹ Uo. 42–43.

⁵²⁰ Uo. 31–32.

⁵²¹ PFL FL FH VI. a. 555/1895.

⁵²² PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1892–1896. 36.

A dömölki apátság uradalmának története tehát nagyban hasonlít a bakonybéli példánkra. A 19. század elején még csak a helyben élő közösség ellátására szolgált, míg a század végén már szerves részét képezte a bencés kongregáció birtokegyüttesének. Ez a centralizált gazdálkodás csorbította ugyan az apátok jogkörét, de nélkülözhetetlen volt az uradalmak modernizációjához, amit önerőből nem tudtak volna végrehajtani. A pannonhalmi gazdasági kormányzat irányítása mellett bevezetett intenzív termelési formák révén a dömölki apátság birtoka is olyan mezőgazdasági üzemmé vált, melynek jövedelme az egész bencés közösséget szolgálta.

8. A mezőgazdaság ágazatai a bencés birtokokon

A főapátság gazdasági kerületeinek és a filiális apátságok gazdálkodásának vizsgálata után most áttérek a bencés gazdaságok, a 19. század végén már tulajdonképpen mezőgazdasági üzemek művelési ágainak vizsgálatára. Ennek segítségével azt igyekszem tetten érni, hogy miként zajlott le bencés rend birtokain az egyes ágazatok modernizálása, vagyis intenzívvé tétele. Ezt a szántóföldi növénytermesztés esetében az egyes főapátok intézkedéseinek bemutatásával is igyekszem alátámasztani.

8.1. Növénytermesztés

Ahogy a bevezetésben már említettem, az Osztrák–Magyar Monarchia protekcionista vámszabályozásának köszönhetően hazai mezőgazdasági termelők nagyon előnyös értékesítési feltételek mellett végezheték munkájukat, hiszen a védett piacon belül könnyen és jó áron el lehetett helyezni a mezőgazdasági termékek széles skáláját. Ugyanakkor ez a helyzet nem feltétlen ösztönözte a termelőket újabb befektetésre, a belterjes gazdálkodás arányának emelésére vagy az intenzív megoldások bevezetésére. A nagybirtokosok az 1870-es évek rossz terméseredményeit a termelés fokozásával kívánták ellensúlyozni, de hasonlóan reagáltak az 1890-es évek világszerte áresésére is. A kiegyezés után fokozódó ármentesítési és folyószabályozási munkák következtében többszáz ezer katasztrális holdnyi új területet lett bevonható a gazdálkodásba, ami a kor igényeinek megfelelően szántóföldi művelés alá került. Ez a jelenség szintén az extenzív termelés formák konzerválódását idézte elő.⁵²³ Ugyanakkor az agrárszakemberek és az agrárkormányzat képviselői is úgy vélték, hogy a változó gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás minden szereplő számára elemi érdek, mert a belterjes gazdálkodást serkentő új módszerek alkalmazása hosszútávon nagyobb

⁵²³ Estók, 2003. 51.

versenyképességet és több jövedelmet hoz az ágazat szereplőinek. A növénytermesztés esetében az előrelépés záloga a helyesen megválasztott művelési rendszer jelentette. A korabeli szakirodalom ajánlása szerint egy jól szervezett gazdaságban a szántóföldi művelés alá vont terület felén (40–60 %) termesztettek gabonát, harmadán (20–40 %) vetettek takarmánynövényt, negyedén (20–30 %) pedig kapás és ipari növényekkel foglalkoztak.⁵²⁴ A kérdés az, hogy a bencés uradalom gazdasági kormányzata rendelkezett azzal a tudással, ami a belterjes gazdálkodás meghonosításához szükséges volt, és ha igen, akkor ezt milyen formában tudta megvalósítani.

8.1.1. Kruesz főpát kérdései

Kruesz Krizosztom főpát hivatalának átvételekor tragikusnak ítélte a rend gazdálkodásának helyzetét. Hogy ez nem csak a személyes vélemény volt, az abból is látható, hogy a Rimely Mihály főpát halála után, de még az új főpát megválasztása előtt üléselő pannonhalmi konvent külön is foglalkozott a gazdaság helyzetével. 1865 július 2-i keltezéssel, valamint „*Simon Zsigmond perjel és a convent*” aláírással új szolgálati utasítást adott ki a gazdatisztek számára, hogy már az aratás megkezdése előtt tisztában legyenek azzal, hogy a főpáti szék átmeneti üresedése ellenére a rend elvárja tőlük a hűséges, és nem különben az eredményes szolgálatot is.⁵²⁵ Ez a szabályzat számos adminisztratív utasítást tartalmazott, így a vetőmagok kiadásának rendjét, az elcsépelet gabona bemérésének nyilvántartását, a tisztai számadások bővítését. Kruesz megválasztása után nagy lendülettel fogott neki a gazdasági reformoknak. A főpát visszaemlékezéseiből tudható, hogy a gazdasági tisztánlátása érdekében előbb a tapasztalt gazdatisztektől kért tanácsot a meglévő hibák kijavítása érdekében, majd a többi kezelőtisztet is megszólította, hogy nyilatkozzanak arról, miként képzelik el a rájuk bízott gazdaság fejlesztését.⁵²⁶

A válaszok közül nemrég előkerült egy kisméretű füzet, amiben Mihályi Józsefnek, a szentmártoni uradalmi írnokának válasza olvasható. Dolgozatának címe: „*A kitűzött gazdasági kérdésekre őszinte válaszai; és gazdasági nézetei Mihályi József uradalmi írnoknak Sz. Mártonban. 1866-ik év oct. 30.*” A dolgozat első nyolc oldalán a Kruesz főpát által a veterán tiszteteknek is feltett három kérdésre igyekszik röviden megfelelni, majd a kilencedik oldaltól az ötvenegyedik oldalig bezárólag egy a szentmártoni kerületben kialakítandó mintagazdaság

⁵²⁴ Fehér, 2003. 97.

⁵²⁵ PFL FL FH VI. a. 1865. július 20.

⁵²⁶ Kruesz önéletrajz, 451.

tervét vázolta fel.⁵²⁷ A főapát első kérdés az volt, hogy mi lehet az oka az eddigi gazdálkodás elégtelen állapotának. A tiszti ranglétra legalsó fokán álló írnok, lakonikus válaszában kijelentette, hogy a kérdésre válaszolni nem tud, mert csak nemrég foglalta el hivatalát. A második kérdés arra irányult, hogy miként lehetne emelni a gazdálkodás színvonalát. Itt már hosszabban kifejtette a véleményét Mihályi, és javasolta a főjósággormányzó intézményének bevezetését, akinek a teljes javadalom kezelését a kezébe kell tenni. Hiányolta a más uradalmakban 2–4 hetente szokásos tisztiértekezletek tartását, ahol rendszeresen és közvetlenül lehetne érintkezni a kerületi jósággormányzókkal, és véleménye szerint évente legalább egyszer a főjósággormányzó, az összes kormányzó és minden gazdatiszt részvételével kellene egy teljeskörű gazdasági értekezletet is tartani. Úgy vélte, hogy a gazdatiszteknek nagyobb szabadságot kell adni a cselédek fogadásában, a kevésbé képzett gazdákat pedig szakképzett gazdatisztekre kell cserélni. A növénytermesztés terén a legkorszerűbb elvárásokat fektette papírra, vagyis az egyenlő táblákra osztott földterületen, következetesen alkalmazott vetésforgókkal, a föld minőségéhez igazított trágyázással kell segíteni. A gazdaságok rendelkezzenek a szükséges épületekkel, elegendő munkással és igáserővel, alapvető gépekkel és olyan méretű és minőségű állattenyésztéssel, amennyit a birtok nagysága és minősége megkíván. A szentmártoni kerület esetében külön kiemelte, hogy a juhtenyésztésre több figyelmet kellene fordítani és a Károlyi vagy a Sina uradalmak mintájára érdemes lenne a juhászatokat egy erre specializálódott gazdatisztre bízni. A harmadik kérdés arra irányult, hogy miként lehetne a tisztek és a „szolgaszemélyzet” helyzetén javítani, hogy ők is a gazdaság színvonalának emelésén dolgozzanak. Mihályi a gazdatisztek esetében a tisztességes bért, a szolgálati időhöz és becsületes munkához igazított korpótléket, valamint a nyugdíjat tette az első helyre, de javasolta a más uradalmakban már működő nyereségrészesedés (*procentuatio*) bevezetését is. A cselédség esetében akkora bér megállapítását kérte, amiből az alkalmazott és családja a „sorsához képest illendően megélhet”.⁵²⁸

Mihályi az ezt követő 40 oldalon gyakorlatilag egy intenzív gazdálkodásra berendezkedett üzemtervet állított össze, és mivel a szentmártoni gazdaság volt az uradalom központja ez a tervezete kifejezetten egy „példánygazdászattá” való átalakításban gondolkodott.⁵²⁹ Az erdőkkel együtt a 4 000 magyar holdat meghaladó földterület pontos

⁵²⁷ A mintagazdaság kiterjedésének nagyságától és tulajdonosának társadalmi helyzetétől függetlenül olyan mezőgazdasági üzem volt, mely a legújabb és legkorszerűbb termelési formákat, a legkorszerűbb technikai eszközöket használta, ezzel nyereséget termelt és ezáltal mintaként volt állítható más hasonló gazdasági üzemek elé.

⁵²⁸ PFL GL Vegyes rendezetlen iratok. „A kitűzött gazdasági kérdésekre őszinte válaszai; és gazdasági nézetei Mihályi József uradalmi írnoknak Sz. Mártonban. 1866-ik év oct. 30.” 1–8.

⁵²⁹ Uo. 9–49.

kimutatása után egy ötös vetésforgó kialakítását irányozta elő, amiből az écsi szántók a távolság miatt kimaradtak volna, ott az éppen az adott évben szükséges kiegészítő terményeket lehetett volna elvetni. Az igásökröket nyáron is istállóztatva kívánta biztosítani a megfelelő trágyamennyiséget, hiszen ahogy fogalmazott: „*A gazdasága alapja a trágya és a jó munka...*”⁵³⁰ A megfelelő terméshez magcserét, a vetéshez sorvetőgép beszerzését, a csépléshez egy gőzcséplőgép beállítását tartotta szükségesnek, mindezeket kellő pénzügyi számításokkal alátámasztva. A személyzetet tekintve egy kulcsszereplőt külön is kiemelt, a konvenciók kovácsot, aki egyben baromorvos is kellett, hogy legyen. Ő nemcsak az igásökröket kezelhette volna, hanem az „*Egy értelmes svájceros kezelése alatt fölállítandó tehenészet*” marhái is. Terveiben a 16 egyedből álló tehenészet mellé 36 ökör és 800 darabból álló juhászat társult, ez az állatállomány biztosíthatta a szükséges trágyamennyiséget a szentmártoni mintagazdaságban.⁵³¹

Ez a hosszú és alapos tanulmány több dolgot is elárul nekünk. Egyrészt, hogy Mihályi egy képzett, akadémiát végzett gazdatiszt volt, aki megfelelő szaktudása révén össze tudott állítani egy olyan szakszerű anyagot, ami tulajdonképpen egy létrehozandó mintagazdaság komplex üzemterve volt. Ugyanakkor ez az írás válaszol az általam feltett kérdésre is, nevezetesen, hogy a kiegyezés idején a rend birtokain már jelen volt az a korszerű szaktudás, ami a belterjes gazdálkodás bevezetéséhez szükséges volt, és ez a tudás a főapáthoz, és a rend gazdasági vezetőihez is eljutott. Nem véletlen tehát, hogy ez a javaslat számos olyan elemet tartalmazott, melyek a következő évtizedekben ténylegesen meg is valósultak – több kevesebb eredményességgel.

Azonban a meglévő szaktudás mellé a dualizmus idején permanens tökehiány társult és a magas termelési költségek is akadályozták a fejlesztések megvalósulását. 1867-ben például „*a főapátságnak sem volt rossz aratása; de azért mégsem volt jövedelme. A dolog onnan lelé magyarázatát, hogy a gazdaság igénybe vette az összes bruttó jövedelmet*” – írta visszaemlékezésében a főapát. Ő első lépésként a Központi Jóságkormány megszervezésével, új gazdatiszti utasítás kiadásával, és az adminisztráció további szigorításával igyekezett javítani a helyzetet.⁵³²

A bencés rend birtokain is az elkülönözés és a tagosítás lezárulásával kezdődhetett meg a tervszerű gazdálkodás és szántóföldi művelés fejlesztése. Ennek előfeltétele volt az uradalmi táblák határainak pontos kijelölése, amit aztán a vetésforgók bevezetése követett. Az ehhez

⁵³⁰ Uo. 18.

⁵³¹ Uo. 46–51.

⁵³² Kruesz önéletrajz, 450.

szükséges birtokkezelési íveket Kruesz főapát rendszeresítette.⁵³³ Ezek a kezelési ívek a fejlécükben a gazdaság nevét és a vetés évszámát tartalmazzák. Az első oszlopban a számozott táblák sorát, ezt követően az egyes táblák nagyságát, majd a talaj típusát és a trágyázás idejét olvashatjuk. Ezt követi az előző évben vetett növény megnevezése, az előző évi termés mennyisége, majd az aktuális évben vetett növény és a vetett mennyiség megnevezése. Azt is feljegyezték, hogy mivel és hányszor szántották, legvégül pedig az észrevételeket tartalmazó oszlop zárta a sort.⁵³⁴ Ezeket az íveket minden tavasszal a vetés után küldték be a számvevőséghez, de egy bekeretezett példányát a gazdatiszteknek az irodájuk falán is el kellett helyezni.⁵³⁵ A központ a havi jelentéseket is rendszeresen bekérte, melyekben a gazdatisztek az adott hónapban elvégzett munkáról adtak számot, az aratás és cséplés után pedig a szalmásgabona és a szemtermés kimutatásait küldték be. Negyedévente minden művelési ágra kiterjedő számadást kellett benyújtani, szeptember végére pedig össze kellett állítani a gazdaság tiszta jövedelmének kimutatását.⁵³⁶

A központi kerülethez tartozó szentmártoni és ravazdi kezelőtisztek 1873 tavaszán készítették el és nyújtották be bírálatra a Központi Jóságkormányának a birtokkezelési javaslatukat, melynek lényegi eleme a vetésforgó rendjének megállapítása volt. A szentmártoni gazdatiszt tervezetét ellenvélemény nélkül elfogadták, és támogatták az egyenlőtlen nagyságú uradalmi táblák mérnöki felülvizsgálatát és arányosítását. Ugyanakkor a ravazdi ispán javaslatában az állatok számához viszonyítva nem tartották elégségesnek a takarmányszükséglet biztosítására fenntartott vetésterület nagyságát. Arra utasították tehát a gazdatisztet, hogy készítsen táblázatos kimutatást, hogy tisztázni lehessen a beadványban rejlő ellentmondásokat.⁵³⁷ A szentmártoni ispánság esetében viszont az jelentette a nehézséget, hogy a 150 holdas nagyécsi birtokrész értékesítése után a tervezett terménymennyiség egészét kénytelen a konvenciósnak és a tőlük különböző egyezményeseknek kiadni, így értékesíthető termés nem maradt, pedig ebből kellett volna fedezni a készpénzes kiadásait. A kialakult helyzetre való tekintettel ezeket a kiadásokat a központi pénztár vállalta magára.⁵³⁸ Ez az eset több okból is tanulságos. Egyrészt mutatja, hogy a kisebb birtokrészek eladásával igyekeztek csökkenteni a működési költségeket, másrészt pedig némi forgótőkéhez jutni. Egyúttal az is látható, hogy a szentmártoni gazdaság üzemmérete túlságosan kicsi volt ahhoz, hogy kitermelje

⁵³³ Uo. 452.

⁵³⁴ PFL GL SzV Kiemelt iratok. Tárkány. Beművelési táblák, 1868.

⁵³⁵ Kruesz önéletrajz, 452.

⁵³⁶ PFL GL SzV Gazdasági utasítások és szabályzatok. *Utasítás a szt. Benedek-rend birtokiat kezelő gazdatisztek számára.* é. n. [1872 körül.]

⁵³⁷ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 59–60.

⁵³⁸ Uo. 60.

azokat a bevételeket, melyek a működéséhez szükségesek, nem is beszélve az elvárt jövedelem elmaradásától.

8.1.2. Vaszary Kolos reformjai

Kruesz Krizosztom főapát minden törekvése ellenére a szántóföldi művelés hatékonyságát nem igazán sikerült javítani, és nemcsak ő, hanem az utóda is állandóan küzdött a költségvetési hiánnyal. Az évtizedek óta fennálló problémát az 1885-ben hivatalba lépő Vaszary Kolos főapát úgy összegezte, hogy *„az egyoldalú szemtermelés nem hozza a remélt jövedelmet, ami a megélhetésnek küzdelmét megnehezíti, de másrészt is a szerzet birtokai a folytonos kivétel, és a kivett anyagok csak gyarló pótlása által termékenységükben hanyatlottak, és ennek folytatása által a jövőben még inkább hanyatlani fognak.”*⁵³⁹ A folyamat megállítására számos intézkedést hozott, melynek fő elemei a gazdatisztek fizetésének javítása és a termelésben való érdekelté tétele, a gépesítés fokozása, a trágyautánpótlás biztosítását célzó marhahízalás előtérbe helyezése voltak. Ezen intézkedések egy része természetesen már korábban is napirenden volt, de szemmel láthatóan eredmény nélkül.

Az 1887. évi termés még a korábbi éveknél is tragikusabbra sikeredett. Az aratás után beküldött szalmásgabona kimutatás alapján a szemtermelésből származó bevétel 210 000 forint körül alakult, ezzel szemben 220 302 forint ráfordítás állt, ami 10 000 forint ráfizetést jelentett. A főapát a gazdasági kormányzat véleményét kérte, a további teendők ügyében. A Központi Jóságkormány megállapította, hogy a szemtermelés további területek bevonásával már nem növelendő, de a talaj és éghajlati viszonyokhoz igazodó rétejavitással, és a trágyázott szántóföldek arányának növelésével igenis foglalkozni kell. Rétek feltörésére csak nagyon indokolt esetekben kerülhet sor. Először a szarvasmarhaállomány további növelésére van szükség, de ehhez saját nevelésű egyedeket kell elsősorban használni, borjak és ökrök csak végszükség esetén vásárolhatók. Felül kell vizsgálni az etetési norma rendszerét is, és télen és nyáron egyaránt takarmányozni kell az állatokat. Az istállók közelében pedig szivattyúkkal ellátott trágyagödöröket kell létesíteni.⁵⁴⁰

Vaszary véleménye szerint egyoldalú gazdálkodást nem lehet folytatni a szemtermelésre és az állattenyésztésre egyaránt hangsúlyt kell fektetni. A kormányzók a helyi viszonyok ismeretében döntsék el, hol, mire van lehetőség. *„A jövedelmezőség csökkenésének egyik fő oka mindenesetre az, hogy a gazdaságainkban – a gazdatisztek beismerése szerint – oly fordákat követnek, aminőkhöz sem elegendő trágyával, sem a trágyatermelés szaporításához szükséges*

⁵³⁹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. Sz. n. Jegyzőkönyv, 1885. november 19.

⁵⁴⁰ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. Sz. n. Jegyzőkönyv, 1887. október 4.

takarmánnyal nem rendelkeznek. Az úgynevezett szabad gazdálkodásról, amelyet itt-ott űznek nem is akar szólni ömértósága” – olvasható a jószágkormány jegyzőkönyvében. E lesújtó kép után határozatba mondta ki a Központi Jószágkormány, hogy csak annyi földbe fognak ezentúl szemesgabonát vetni, amit kellő módon elő is tudnak készíteni. Ezért a folyó év folyamán minden gazdaságban központilag fogják megállapítani a fordákat. A központi kormányzás megerősítésének legfontosabb eszköze az lett, hogy minden év február 15-ig a gazdatiszteknek be kellett terjeszteni a következő évre szóló anyagelőirányzatokat, hogy a szükséges beszerzéseket központilag lehessen eszközölni. Az állatlétszám pótlására szükséges állatbeszerzéseket is a központ kezébe adták. Összességében azt látjuk, hogy ismét számtalan adminisztratív eszköz bevezetésére került sor, és a kiadások tervezése, vagyis előzetes költségvetés készítése valóban előremutató intézkedés volt, de hogy például a központosított beszerzéseknek mi lesz a forrása, az nem került napirendre.

Az értekezlet azt is elhatározta, hogy ahol a kormányzó jónak látja, a rétek kaszálása fizetett napszám helyett részes művelésben történjen, a kapások műveléséhez pedig új lókapákat szerezzenek be, a vetőmag pazarlása miatt pedig, minden gazdaságban sorvetőgépek beszerzését javasolta.⁵⁴¹ Ezen a ponton érdemes figyelmünket az uradalom gépesítettsége felé fordítani, amiről csak szórványosan állnak rendelkezésre adatok.

8.1.3. Gépesítés

A hatékony termelés elengedhetetlen feltétele volt a gépesítés, ami egyrészt a korszerűbb földművelési eszközök, így a lóvontatású kapák, ekék, vető-, arató és cséplőgépek beszerzését jelentette, másrészt a korszakban folyamatosan teret hódító gőzgépek alkalmazását. Különösen a cséplőgépek beszerzése volt fontos, melyek segítségével jelentősen lerövidült a cséplés ideje és kisebb kockázattal járt a termés minőségének romlása.

A mezőgazdasági gépek beszerzése a szomszédos uradalmakhoz képest lassabban hódított teret. Amikor az ölbői ispán 1830-ban kérte, hogy a faekéket részben vasekékre cserélhesse, erre még nem kapott engedélyt. Az 1844-ben keletkezett tiszti utasítás is csak arra hívta fel a gazdatisztek figyelmét, hogy tegyék mérlegelés tárgyává a gépek beszerzésnek lehetőségét. Az első szecs kavágó beszerzésére és próbatüzemére 1842-ben került sor a szentmártoni gazdaságban.⁵⁴² A tárkányi gazdaságban a kiegyezés idején csupán négy vetőgép volt a leltárban, amihez 1868-ban további kettő beszerzésére került sor, de ezek rendszeréről nem szólnak a források. A veszprémi kerületben egy 1873-as jelentés szerint a központi utasítás

⁵⁴¹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. II./kp. 1887. 10.

⁵⁴² Barbarits, 1965. 92–93. és PRT VI. B 349.

ellenére sem történt meg a vetőgépek használata, mert egyrészt nem sikerült kellőképpen előkészíteni a talajt, másrészt pedig a területbe rendelt gépekkel túlságosan nehézkes volt a munka, és a karbantartás hiánya miatt részben rossz állapotban voltak. Ezekben a példákban valójában azt érezhetjük, hogy a munkafeltétek hiánya és az újszerű megoldásoktól való idegenkedés nagyban hátráltatta a korszerű eszközök elterjedését.⁵⁴³

Ugyanekkor a rend Győr vármegyei birtokain, ahol a szántóföldek területe 5 900 hold körül volt, 10 darab tízoros és 2 darab kilencoros vetőgép volt használatban, amihez 6 kanalas és egy kefés szórvavetőgép is társult.⁵⁴⁴ Feltehetően szórvavetőgépet használtak 1877-ben Ölbön is, ahol 97 holdra két géppel szórtak ki a rozst, 35 holdon viszont még kézzel vetettek. A szentmártoni gazdaságban 1872 őszén géppel vetettek 15 hold répát, de más termény esetében nem használtak gépeket. Ugyanitt 1890-ben 3 sorvető-, 2 szórvavető- és 1 répavetőgép szerepel a leltárban, a kiscsanaki gazdaságban pedig 3 vetőgép mellett egy gőzcséplőgarnitúra is használatban volt.

A szántódi gazdaságban 1892-ben vásároltak először acélekéket, melyek a Sack-féle egyesekéek voltak, de a Vidats-féle fagerendelyes vasekéből 1902-ben még nyolc volt használatban. Gőzkeszántásról 1912-ből van tudomásunk. A leltárakban egyéb talajművelő eszközök mellett egy tucat vasfogas és több henger is szerepelt. 1891-ben a 15 és a 17 soros vetőgépből is kettő volt beletárolva, majd 1904-ben egy 19 soros Clayton–Shuttleworth vetőgépet vásároltak, a Record Drill vetőgépek pedig az 1910-es években jelentek meg a szántódi gazdaságban.⁵⁴⁵

Érdekes helyzet állt elő Deákiban, ahol 1900 márciusában jelentette a gazdatiszt, hogy helyben nem talált munkaerőt, ezért kénytelen volt a felvidékről érkező munkásokkal szerződni aratásra. Ugyanekkor a munkáskéz hiányára hivatkozva kérte egy fűkasza- és egy aratógép beszerzését. A jószágkormány helyeselte az eljárást, és a következő gazdasági évben engedélyezte a beszerzést.⁵⁴⁶ Hasonló helyzet állt elő a győri területben 1910-ben, amikor több munkagép beszerzését kérte a jószágkormányzó. Vojnits Döme főjószágkormányzó az alábbi választ adta: *„Az aratógép beszerzését a felhozottak teljesen indokolttá teszik, de csak Heccsén és Kismegyeren, amely gazdaságok körzetéhez tartozó munkások valóban nincsenek rászorulva az aratásra, mert az egyre szaporodó gyárak előre láthatólag teljesen abszorbeálják a munkásokat és egész éven át biztos keresetet nyújtanak a munkásoknak. {Viszont a*

⁵⁴³ Uo. 124–125.

⁵⁴⁴ Kruesz–Fehér, 1874. 255. és 269.

⁵⁴⁵ Fülöp, 1985. 55–57.

⁵⁴⁶ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 203.

gazdaságoktól előre láthatólag teljesen elvonják majd a munkáskezet.} Azon körülmény, amely visszatartott bennünket elvben az aratógépektől {– híveinknek a mindennapi kenyér biztosítása –, itt nem forog fenn.”⁵⁴⁷ ({}-ben a fogalmazványban törölt vagy javított részeket jelöltem. B.Z.) Ez a két eset véleményem szerint egy nagyon sajátos dologra mutat rá. Nevezetesen arra, hogy a rend gazdasági döntéseit nemcsak a pénzügyi racionalitás, hanem bizonyos társadalmi szempontok is befolyásolták, egyházi intézményről lévén szó azt is megkockáztatom, hogy alkalmanként erkölcsi megfontolások vezérelték.

Az 1870-es években több gőzcséplőgép beszerzésére is sor került a rend birtokain, Ölbön, Tárkányban, Szentmártonban és Tényőn, valamint a veszprémi kerületben is. A szentmártoni beszerzés azért is érdekes, mert ekkor már a kerületben rendelkezésre állt egy gőzgép, de ennek teljesítménye nem volt elegendő az egész kerület ellátására, ezért a központi kormányzó egy második gép beszerzését javasolta.⁵⁴⁸ 1875-ben egy pápai magánszemélytől vásárolt a komáromi kerület egy – feltehetően használt – gőzcséplőgépet 2 400 forintért, ami ekkor éppen Kőrmenden volt. Érdekesség, hogy Holler Engelbert jószágkormányzó a lovak hiánya, az ökörerő egyéb irányú lekötöttsége, a kedvezőtlen téli időjárás és egy rossz híd miatt nem javasolta az azonnali szállítást, sőt arra kérte a központi kormányzót, hogy Dobry uradalmi gépészt küldje ki megvizsgálni az útviszonyokat, hogy rendben megérkezhesen a cséplőgép.⁵⁴⁹ Az eszközök drágaságára való tekintettel a főapát 1881 őszen kezdeményezte, hogy gőzgéptőke címén az éves jövedelem néhány százalékát helyezték el egy takarékpénztárba, amiből szükség esetén egy-egy új gőzgépet lehetne vásárolni.⁵⁵⁰

A rend gépésze az 1860-as évek végén a központi kerületben, a tarjánpusztai gazdaságban lakott, itt volt a műhelye is felállítva. A központi kormány 1873-ban szomorúan konstataulta, hogy az egyes kerületekben a cséplőgépek állapota nagyon leromlott. Ennek okát elsősorban a gépkezelők szakértelmének a hiányában és hanyagságában látták. A további károkozások elkerülése végett a Tarjánpusztai gépészt főgépész címmel ruházta fel és azt a feladatot adta neki, hogy a betakarítás idején járja körbe az uradalom kerületeit, ellenőrizze a gépek szakszerű használatát és tanácsokkal lássa el a kezelőket, akik kötelesek engedelmeskedni neki.⁵⁵¹ A gépésműhely fenntartása, a gépésznek és a segédeknek a fizetése a központi pénztárat terhelte, működését a veszprémi kerület jószágkormányzója felügyelte. Az egyes gazdaságoknak csak

⁵⁴⁷ PFL GL Vojnits Döme főjóságkormányzó iratai, 1910. Jelzet nélkül.

⁵⁴⁸ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 11., 100., 258.

⁵⁴⁹ PFL FL FH VI. a. 1874. február 2.

⁵⁵⁰ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 260.

⁵⁵¹ Uo. 81.

az igénybe vett munka díját kellett kifizetni a mesternek.⁵⁵² Amikor például a tömördi gőzgép a cséplés után nagyobb karbantartást igényelt, nem helyben javították meg, hanem az uradalma központi gépműhelyébe, Tarjánpusztára vontatták át, és az egész telet ott töltötte.⁵⁵³

1874-ben, amikor a ravazdi gazdatiszt átköltöztették Tarjánba, az erdőmestert pedig Varsányból Ravazdra helyezték, akkor gépészműhelyt is Ravazdra telepítették. A gépész az egykori tisztalakba költözött át.⁵⁵⁴ 1899-ben már úgy emlékeznek vissza a gazdasági kormány tagjai, hogy a központi gépész állása valamikor Kruesz főapát idején még létezett, de idővel a feladatköre teljesen decentralizálódott.⁵⁵⁵ A századfordulón már csak a tarjáni és tényői gazdaságok gépi eszközeinek, és a gőzgépek karbantartása és javítása volt a feladata, ezért a főapát felkérte a gazdasági tanácsost, hogy dolgozzon ki részletes tervet arra, hogy milyen formában lehetne visszatelepíteni Tarjánba.⁵⁵⁶ Vaszary Kolos idején már egyértelműen elvált egymástól a gőzgépeket üzemeltető gépészkovács, és a rend műszaki ügyeiben eljáró gépészmérnök feladata. Az ölbői gépészkovácsi állomás létesítését 1887. január 27-én határozta el a gazdasági kormányzat, majd három hónappal később egy önálló műszaki hivatal felállítása is felmerült. Erre a feladatra Suján Ferenc királyi tanácsost kívánták szerződtetni,⁵⁵⁷ de sikertelenül. A kismegyeri szeszgyár 1899. évi felállítása után ismét felmerült a gondolat, hogy érdemes lenne ezt a központi hivatalt létrehozni. Erre vonatkozólag ismét egy külső szakértő, Raichl Károly pécsi mérnök véleményét kérték ki,⁵⁵⁸ de korszakunk végéig az állás megszervezésére úgy tűnik, nem került sor – vagy legalábbis eddigi kutatásaim során nem sikerült a nyomára akadnom.

A gőzgépek beszerzése jelentős befektetést igényelt, ezért új eszköz vásárlása előtt igyekeztek minden lehetséges megoldást számba venni. Amikor a tarjáni gőzcséplőgép 1895 július elején végérvényesen tönkrement, azonnal engedélyt adott a főapát az új beszerzésére. Tette ezt annak tudatában a gépész jelentése szerint ez az eszköz már 30 éve használatban volt. Ennek ellenére főapát felkérte az előbb említett Raichl Károly okleveles kazánvizsgálót, hogy készítsen szakvéleményt a gépről, alkalmas-e becserélésre, vagy lehetséges lenne-e a daráló üzemeltetésére még használni.⁵⁵⁹ A javítás minden bizonnyal sikerült, mert két év múlva ismét az a jelentés érkezett Tarjánból, hogy a 32 éve vásártolt és darálásra használt gőzgép elromlott,

⁵⁵² PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. IV./kp. 1886.

⁵⁵³ PFL FL FH VI. a. 1873. november 19.

⁵⁵⁴ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 87.

⁵⁵⁵ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 113.

⁵⁵⁶ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 194.

⁵⁵⁷ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. IV./kp. 1887.

⁵⁵⁸ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 113.

⁵⁵⁹ Uo. 154–155.

és cserére szorul.⁵⁶⁰ A kismegyeri gőzcséplőgép 1898-as vásárlása idején, már nemcsak egyszerű vásárlásról volt szó, hanem a meglévő gépek beszámításáról is tárgyalhattak a rend képviselői a kereskedőkkel. A kismegyeri kormányzó arra panaszkodott, hogy a Shuttelworth cég nem veszi vissza, vagy ha mégis, akkor is és csak minimális áron számítja be a régi gőzgépet. Ezzel szemben a gazdasági tanácsos bejelentette, hogy tőle a Hofher és Schrantz gyár már két régi gőzgépet is beszámított az új vásárlásának árába, darabonként 1 500 forintért. A Központi Józsefkormány álláspontja szerint egyenlő feltételek esetén a hazait kell választani, ezért a kormányzó lépjen kapcsolatba a Hofher és Schrantz vállalattal, valamint a Magyar Államvasutak Gépgyárával és kérjen ajánlatot tőlük. Egyúttal az a kérdés is felmerült, hogy nem kellene-e az összes gépet egyetlen beszállítón keresztül beszerezni. A főmonostori perjel a nagyobb kedvezmények reményében a közös beszerzést javasolta, míg a gazdasági tanácsos a kartelezés veszélye és a silány termékeknek esetleges erőltetése miatt inkább a versenytárgyalások híve volt. A grémium végül a nagy volumenű közös beszerzés mellett döntött és kilátásba helyezte, hogy a későbbiekben ezt a gyakorlatot minden más termékre is ki fogják terjeszteni.⁵⁶¹ Hogy a főapát mennyire tájékozott volt a gazdasági napi ügyeiben azt az is jól jelzi, hogy ugyanezen az ülésen a Köztelek című szakfolyóirat cikkére hivatkozva feltette a kérdést, nem lenne-e érdemes a gőzcséplőgépeket benzinmotoros gépekre cserélni, hiszen annak működése a folyóiratban olvasható szakvélemények alapján sokkal hatékonyabbnak tűnik. A kibontakozó vitában számos pro és kontra érv elhangzott, majd végül elvetették a benzinmotor beszerzését. Hosszútávon azonban figyelemre méltónak ítélték, hogy a *„...petroleummotorok szerkezetének tökéletesedésével lépést tart térfoglalásuk a gazdaságban.”*⁵⁶²

Az 1921-es káptalan az utolsó ülés óta eltelt közel tíz évben számos gépbeszerzést regisztrálhatott. A talajművelő gépek közül Deákiba egy Komna-féle gőzekét, Tömördön egy Fowler típusú kettős gőzeke került beszerzésre, amit Tarjánpusztán is használtak. A gépek tudatos kiválasztására utal, hogy Kismegyer, Hecse, Tömörd, Tárkány és Zalaapáti már egy-egy benzinmotoros Rába traktoros ekét kapott. Stock rendszerű ekét vásárolt a tóközi, a jabai és az izsákfai gazdaság. Szántód és Kapoly a háború alatt rendelt Komna-féle kettős ekét, de nem érkezett meg. Hecsen a háború végén szereztek egy kisebb kettős gőzekét Tömördön legújabbán egy Astra szívómotoros kettős ekét vásároltak. Az első világháború okozta munkaerőhiány felgyorsította a gépvásárlásokat, és összesen 35 aratógépet szereztek be a rend

⁵⁶⁰ Uo. 199.

⁵⁶¹ Uo. 61–62.

⁵⁶² Uo. 62–63.

gazdaságai, melyek részben csak marokrakóval, részben kévekötővel is el voltak látva. Ezek egy része szociális okokból, másik része alkatrész vagy zsineghiány, vagy csak az általános drágaság miatt a káptalan idején már nem volt használatban.⁵⁶³

8.1.4. A cukorrépa termesztés vizsgálata

Láttuk, hogy a Központi Jószághkormány fontos szerepet játszott a mezőgazdasági termelés korszerűsítésében, intenzívvé tételében, és így volt ez a cukorrépa termesztésének bevezetése esetében is. Először az 1893. október 10-én tartott kormányzói ülésen, Bierbauer Lipót gazdasági tanácsos javaslatára került szóba a kérdés, ám nem a növénytermesztés, hanem az állattenyésztés szempontjából. A Deákihoz közeli diószegi cukorgyárból ugyanis nagy mennyiségben lehetett beszerezni cukorrépa törkölyt, amit hatékonyan lehetett felhasználni a szarvasmarhák hizlalásához. Erre a plusz takarmányforrásra alapozva kívánta a tanácsos felfejleszteni a deáki hizlalót. Mivel a cukorgyárakkal kötött szerződésekben általában kedvezőbb árakat sikerült kialkudni, ha egy termelő a cukorrépa beszállítását és a törköly visszavásárlást egyszerre vállalta, ezért Deákiban az 1894-ben takarmányrépa termesztésre szánt 250 holdból 100 holdat cukorrépa termelésére engedtek át. A szerződés megkötését a gazdasági tanácsosra és füssi jószághkormányzóra bízta.⁵⁶⁴ Valószínűleg nem sok sikerrel jártak, mert a szerződést végül a kissé távolabb lévő nagyszombati cukorgyárral kötötték meg, mely 3 000 forint előleget is fizetett a 102 holdnyi répa termésre.⁵⁶⁵ Hasonló módon próbálkozott a központ a kezelése alá kerülő kiscelli gazdaság intenzívebbé tételével is. A marhahizlalás fejlesztése érdekében a büki cukorgyárral kötöttek szerződést 50 holdnyi cukorrépa termesztésére.⁵⁶⁶ A két gazdaságban sikeresen bevezetett újításnak köszönhetően, két év elteltével, Bierbauer tanácsos a szentmártoni kerületben is javasolta a cukorrépa termesztés bevezetését, ami itt is szorosan összefüggött a nyári marhahizlalás fejlesztésével. Mivel 1896 elején már a győr–veszprémi vasút építésének befejezése is közeledett, a vasúti szállítás lehetősége is elősegítette, hogy az előterjesztőn kívül Fehér Ipoly főapát, Kroller Miksa perjel és Horváth Bálint központi főszámvevő alkotta testület egy év próbaidőre engedélyezze az ácsi cukorgyárral kötendő beszállítói szerződést.⁵⁶⁷ A jövedelmezőség vizsgálatára az év végén került sor. Ennek során számos hiányosságot tártak ugyan fel – így például egyes területeken hiányzott a vetés előtti mélyszántás, és nem mindenütt

⁵⁶³ PFL FL KI 1921. Főapáti előterjesztés, 11.

⁵⁶⁴ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1892–1896. 28–29.

⁵⁶⁵ Uo. 42.

⁵⁶⁶ Uo. 34–35.

⁵⁶⁷ Uo. 174–175.

volt megfelelő a munkások szakértelme sem – de mindezek ellenére újabb egy éves szerződés megkötésére adtak engedélyt a kerületi jószágkormányzónak.⁵⁶⁸

A következő átfogó kiértékelésre 1898. február 12-én került sor, amikor is a központi és veszprémi kerületek, valamint a kiscelli gazdaság eredményei kerültek összehasonlításra. Az értékelés szerint mindenütt kielégítő volt a cukorrépa jövedelmezősége, de adminisztratív jellegű problémák még mindig adódtak. Eddig nem volt szabályozva, miként kell a takarmányozásra visszavásárolt répaszeletek árát beszámítani a kiadásokba, és a szállítási költségek beszámításában is eltérések mutatkoztak az egyes gazdaságok között. A legkisebb hasznot hozó tarjáni termesztés kapcsán nem csak a rosszabb minőségű földek okoztak problémát, de Tamásy Lajos gazdatiszt alkalmassága is megkérdőjeleződött. Ennek ellenére Bierbauer jószágkormányzó vállalta a termelés folytatását azzal a kitéttel, hogy a cukorrépatermelést személyesen fogja felügyelni. A termőterület nagyságát a két főapátsági kerületben a takarmányrépa rovására 500 holdra emelték, melyek gazdaságonkénti elosztásáról a főapát külön tájékoztatást kért.⁵⁶⁹ A deáki termelés értékelése csak december végén került terítékre, mivel a terméseredménye a többi gazdaságénak csak körülbelül a háromnegyedét tette ki. Az okokat keresve a rossz talaj és a trágyázás hiánya mellett a munkáskezek hiánya és a kellő szakértelem hiánya is felmerült. A marhahízlalás szempontjából kiindulva mégsem hagytak fel a termesztéssel, hanem intézkedéseket hoztak a fenti hiányosságok pótlására, valamint tárgyalást javasoltak a korábban már szóba került diószegi cukorgyárral, amellyel ha a korábbinál előnyösebb szerződést nem is sikerülne kötni, a közelsége miatt már azonos feltételek mellett is érdemes lett volna szerződni.⁵⁷⁰ 1899-ben Bierbauer kormányzó már 600 holdon tervezte a termelést a két főapátsági kerületben, de új, a vasúthoz közeli helyeken Hármastarjában és Kisnyalkán. Mivel az ácsi cukorgyár az előző évinél magasabb árat kínált és kedvezményesebb áron ígérte a répaszeletek visszavásárlást az új szerződést is jóváhagyta a jószágkormány.⁵⁷¹ Ebben az évben szerepel először a kimutatásokban a győri kerülethez tartozó hecsei gazdaság eredménye. Itt a sok trágyázás mellett a munkaerő hiánya is drágította a termelést, amin egy szedőgép beszerzésével igyekeztek enyhíteni.⁵⁷² 1900 februárjában az ácsi cukorgyár már öt évre szóló szerződéstervezetet tett le a főapátság asztalára, amiben a korábbinál magasabb árat kínált, viszont egyben a kizárólagosságra is igényt tartott, vagyis az rend a teljes termését Ácsra kellett szállítani. A cukor árának emelkedésével párhuzamosan a

⁵⁶⁸ Uo. 206–207.

⁵⁶⁹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 51–55.

⁵⁷⁰ Uo. 119–124.

⁵⁷¹ Uo. 138–139.

⁵⁷² Uo. 182–183.

répaár emelését is kilátásba helyezte a tervezet, ami néhány apróbb módosítással elfogadásra került.⁵⁷³

Hogy lássuk minkét értékelte a rendi vezetés a cukorrépatermesztés helyzetét, ismét a nagykáptalanok gazdasági irataiba kell belenézniük. Az 1901-es nagykáptalan az 1896 és 1900 közötti időszakban vizsgálta a gazdálkodás eredményességét. A főpáti előterjesztésben ekkor jelennek meg először a cukorrépa termelésére vonatkozó adatok, értelemszerűen csak az utolsó három évről, hiszen az újabb keletű művelési ágakról, csak ezekből az évekből álltak rendelkezésre kimutatások.⁵⁷⁴ A cukorrépa termelésének bevezetésének indokai között első helyen a gabonaárak esése szerepelt, de megemlíti az egyoldalú gazdálkodásból származó hátrányokat is, végül hangsúlyozza, hogy a tulajdonképpen a Győr–Veszprém–Dombóvár vasút megépülésének köszönhető, hogy a szentmártoni és a veszprémi kerületekben nagyobb területen megindulhatott a répatermelés.⁵⁷⁵ Az adatokból kiderül, hogy a bevetett terület nagysága fokozatosan növekedett és ugyanez igaz a holdankénti átlagtermésre is. A főpát elégedetten nyilatkozott az a tisztajövedelem nagyságáról is, hiszen a magyar holdanként számított 93,38 korona több mint a duplája volt a szemtermelésnél megszokott 30–45 koronás holdankénti jövedelemnek.⁵⁷⁶ Az elért eredmények alapján azt javasolta, hogy a cukorrépa termesztését tovább növeljék az egyes gazdaságokban, legfeljebb a termőterület 1/8-ad részéig. Ezt különösen Hecsén tartotta megfontolandónak, ahol bár magasak a napszámok és a szállítási költség is nagy, de itt sikerült a legjobb terméseredményeket elérni. Ezért mindenképpen meg kell vizsgálni, van-e lehetőség egy vasúti kitérő, vagy egy közvetlenül Győrbe vezető gazdasági vasút kiépítésére. Ez a megoldás a sertéstrágya kiszállítását és a répaszeletek visszaszállítását is jelentősen könnyítette volna, hiszen e termékek felhasználásától a hecsei üzem termelékenységének növelését várta a főpát.⁵⁷⁷ Az 1900. évi termés is kielégítő volt, az ebből származó tiszta jövedelem jóval meghaladta a gabonatermés utáni bevételt.⁵⁷⁸ A következő évben viszont gyengébb eredmények születtek, aminek hátterében a kedvezőtlen időjárás állt, így különösebb intézkedés foganatosítására nem került sor, csak Kiscsanakon tértek vissza a takarmányrépa termesztéséhez.⁵⁷⁹ Ugyanakkor Deákiban évről évre gondok akadtak a

⁵⁷³ Uo. 186–187.

⁵⁷⁴ PFL FL KI 1901. Főpáti előterjesztés. *Gazdaszat*, 1. fol.

⁵⁷⁵ PFL FL KI 1901. Főpáti előterjesztés. *Gazdaszat*, 6–7. fol.

⁵⁷⁶ Uo. 1–3. pontok.

⁵⁷⁷ Uo. 4–5. pontok.

⁵⁷⁸ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 35–36.

⁵⁷⁹ Uo. 94–95.

jövedelmezőséggel, de ennek ellenére fenntartották a cukorrépatermelést, amit trágyázással és jobb munkaerőgazdálkodással kívántak javítani.⁵⁸⁰

Az 1908. évi káptalani előterjesztésben azt olvashatjuk, hogy tovább növekedett a cukorrépa termőterülete és néhány új helyen, Kismegyerén, Tárkányban és Kapolyban is újabb kísérletet tettek a termesztés bevezetésére. Mivel sem ezek, sem a már régebb óta folyó celldömölki termelés nem mutatkoztak jövedelmezőnek, ezért ezeken a helyeken felhagytak az ágazattal. Így a továbbiakban csak Deákiban, Hecsen, Szentmártonban, Tarjánban és Varsányban foglalkoztak a cukorrépával.⁵⁸¹ Ugyanakkor a káptalan határozatban mondta ki, hogy a munkaerőhiány és a cukorgyárak állandó kartelezése miatt nem fogják tovább növelni a cukorrépa termőterületét,⁵⁸² hiszen az eltelt káptalani ciklusban majdnem tíz százalékkal csökkent az eredményessége. A kialakult gyakorlatnak megfelelően 1909-ben a deáki termelést ismét a nagyszombati cukorgyár részére kötötték le öt évre, a tarjáni, szentmártoni és hecsei répára pedig az ácsi cukorgyár tartott igényt. Bár Deáki esetében felmerült, hogy a magasabb árakat kínáló gödingi gyárral kössenek szerződést, a túl magas szállítási költségek miatt erre értelemszerűen nem került sor. Kardos Celesztin jószágkormányzó személyesen is tárgyalt az érintett gyárak képviselőivel, és az ácsi cukorgyárral való szerződés esetén késznek mutatkozott a főapátság az alacsonyabb répaárat is elfogadni, de fenntartotta magának a termelés redukciójának lehetőségét arra az esetre, ha nem áll rendelkezésre elég munkaerő az érintett kerületekben.⁵⁸³

Összegezve a fentebb leírtak láthatjuk, hogy a Központi Jóságkormány az állattenyésztés érdekeit szem előtt tartva indította el a cukorrépatermesztést a rend birtokain. Elsősorban Bierbauer Lipót gazdasági tanácsos volt az, aki felismert az ebben rejlő lehetőségeket és javaslatai alapján több kísérletet is elvégeztek, hogy megtalálják a leginkább jövedelmező termőhelyeket. Két fontos szempontra azonban mindig figyelemmel kellett lenni a gazdasági kormányzatnak. Egyrészt a szakszerű és kellő mennyiségben rendelkezésre álló munkaerőre, másrészt a szállítási költségekre. Ezek a szempontok a felvásárlási ár mellett mindvégig döntően befolyásolták a cukorgyárakkal kötött szerződések létrejöttét.

Az intenzív mezőgazdasági termelés irányába tett lépés volt a cukorrépatermesztés bevezetése is, ami nemcsak mint ipari alapanyag, hanem mint a marhahízlalást – közvetve a

⁵⁸⁰ Uo. 125., 163–165., 198–199.

⁵⁸¹ PFL FL KI 1908. Főapáti előterjesztés. *Gazdaszat*, 16. fol.

⁵⁸² PFL FL FH 549/1908.

⁵⁸³ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1905–1921. 150–155. és 163–167.

talajerő utánpótlást – elősegítő takarmány is fontos szerepet játszott a századfordulón a bencés gazdaságok jövedelmezőségének javításában.

Arra is érdemes felfigyelni, hogy a cukorrépatermesztés volt a bencés birtokokon az az ágazat, ahol leginkább sikerült a termelési vertikum kiépítése. Ebben az esetben nemcsak önmagában a termés értékesítése kecsegtetett haszonnal, ráadásul a hagyományos a szemesgabona termelésénél nagyobb haszonnal, hanem a cukorgyáraktól visszakapott élelmiszeripari hulladék a szarvasmarhatartásban újra hasznosult, akár a hízalásra, akár az olcsó trágyatermelésre gondolunk. A cukorrépa termelés sikerén felbuzdulva a gazdasági kormányzat más ipari növények, így a kender és a len termelésének bevezetésének lehetőségét is vizsgálta, és a takarmánynövény-magvak előállítását is vizsgálat tárgyává tette.⁵⁸⁴ Ezeket azonban nem sikerült olyan eredményesen meghonosítani a rendi birtokokon, mint ahogy ez a cukorrépa esetében történt.

8.1.5. A szántóföldi művelés eredményessége

A fenti próbálkozások ellenére a dualizmus idején a bencés gazdaságokban a termelés súlypontja mégiscsak a szántóföldi gabonatermesztésen volt. A kérdés az, hogy a korábban említett üzemtervekből mit sikerült a gyakorlatba is átültetni, és hogy a megnövekedett terület, vagy a gépesítés arányának javulása milyen konkrét eredményeket hozott. Ennek vizsgálatára az 1880-es évektől kezdve vannak adataink. A rend gazdasági vezető is hagyományosan ettől az ágazattól várták a legnagyobb bevételt. „*A rend mezei gazdaságának súlypontja a lefolyt tíz év alatt a legtöbb birtokon a gabonatermesztésre volt fektetve; a gazdaságok jövedelme jó részben a szemtermeléstől függött*”⁵⁸⁵ – olvashatjuk Vaszáry Kolos főapáti előterjesztésben az 1890-as nagykáptalan iratai között. Hasonló megfogalmazással találkozunk az 1901-ben tartott nagykáptalan alkalmával is, ekkor Fehér Ipoly főapát úgy fogalmazott nyitóbeszédében, hogy a „*Rend gazdaságaiban a lefolyt négy évben is a súlypont a szemtermelésre volt helyezve, hazánk klimatikus, ipari és kereskedelmi viszonyainak megfelelően*...”⁵⁸⁶ (Kiemelés az eredetiben. B.Z.)

Ezen a káptalanon a gazdasági ügyekben tett főapáti előterjesztése egyébként hét nagy fejezetből áll. Számunkra ezek közül a legizgalmasabb az első fejezet, mely a szántóföldi műveléstől kezdve, az állattenyésztés problémáin át az erdészet és a szőlészet érintésével

⁵⁸⁴ PFL FL KI 1901. Főapáti előterjesztés. *Gazdaszat*, 6–7. fol., 6. pont.

⁵⁸⁵ PFL FL KI 1890. Főapáti előterjesztés, 1.

⁵⁸⁶ PFL FL KI 1901. *Gazdaszat*. Főapáti előterjesztés, 1. ív. Ekkor a főapátsághoz tartozó megközelítőleg 30 000 hold szántóföld 53 %-án folyt gabonatermesztés.

egészen az egyes gazdaságok jövedelmezőségének vizsgálatáig tart. Az eredményesség kapcsán két kérdés tett fel a főapát. Az egyik, hogy a terméshozamok emelkedő tendenciát mutatnak-e, azaz megfelelő volt-e a termés mennyisége, vagy sem; a másik, hogy meghozta-e a szokásos földbért, vagyis nyereséges volt-e a termelés, vagy sem. Ezekre a kérdésekre aztán gabonafélékként (búza, rozs árpa, zab) haladva, az egyes gazdaságok bontásában igyekeznek választ adni. Így a zalavári apátsághoz tartozó gazdaságokban általában termésemelkedés, a bakonybéli és a dömölki apátság majorságaiban csökkenés volt tapasztalható. Ennek okait elemezve hangsúlyozta, hogy a vetésforgót mindenütt gondosabban kell megválasztani, és a trágyatermelést is ehhez kell igazítani.⁵⁸⁷

Érdemes megjegyezni, hogy a rend már másfél évtizeddel korábban az OMGE felhívásához kapcsolódva csatlakozott a műtrágyakísérletekbe résztvevő uradalmak sorához, amit az istállótrágya tartós hiányával lehet magyarázni. Erre a célra 12 gazdaságot jelölt ki a gazdasági kormányzat, és mindegyikben egy-egy holdon engedélyezte a műtrágya használatát.⁵⁸⁸ Fehér Ipoly főapát is kiemelten támogatta a műtrágyával való kísérleteket. A szentmártoni és veszprémi kerületekben a cukorrépatermést sikerült jelentősen növelni szuperfoszfát használatával, míg a somogyi kerületben a búza, Bakonybélben pedig az árpa termés esetében érték el hasonlóan jó eredményeket. Ennek jegyében a győri gazdasági kerülethez tartozó Hecsén 20 hold szántót engedett át a főapát 2–3 év használatra a mosonmagyaróvári Növénytermelési Kísérleti Állomásnak.⁵⁸⁹ Utóbbi esetben Cserháti Sándor igazgató felkérése azért volt különösen is érdekes, mert a korábbi évektől eltérően az állomás nem több helyen párhuzamosan, hanem azonos helyen több éven át folyó műtrágyahasználatot kívánt vizsgálni, és erre a főapátság birtokát alkalmas helyszínnek találta.⁵⁹⁰

Tanulságos epizódja az előterjesztésnek, hogy miközben a főapát megköszönte a zalavári és füssi jószágkormányzóknak, hogy gyümölcscsel látják el az egyes székházakat, felteszi a kérdést, hogy nem volna-e célszerű a rendi szükségleteken kívül a piac számára is termelni.⁵⁹¹ Ez egyrészt azt jelenti, hogy a piaci értékesítés mellett a szerzetesi birtokon továbbra is jelen maradt az önellátás igénye, másrészt pedig jól illusztrálja azt a jelenséget, hogy a kertészkedő szerzetes ideáját a polgári korban már régen felváltotta a piacorientált szemlélet.

Az óvári akadémia szakemberein kívül másokat is felkért a főapát, hogy véleményezzék egy-egy gazdaság működését. 1898 első felében például Juhász Bálint, a mezőhegyesi

⁵⁸⁷ PFL FL KI 1901. *Gazdaszat*. Főapáti előterjesztés, 1–2. ív

⁵⁸⁸ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. III./kp. 1886.

⁵⁸⁹ PFL FL KI 1901. *Gazdaszat*. Főapáti előterjesztés, 4–5. ív.

⁵⁹⁰ PFL FL FH VI. a. 75/1901.

⁵⁹¹ PFL FL KI 1901. *Gazdaszat*. Főapáti előterjesztés, 10. ív.

jószágigazgató látogatta meg a szentmártoni és veszprémi kerületeket. Megállapítása szerint a két kerület állapota kedvező, és a fejlesztések iránya megfelel a modern gazdálkodás elveinek és csak némi módosítást igényel, míg Deákiban, ahol még korábban járt, több hiányosságot is tapasztalt, amiknek orvoslására javaslatokat is tett.⁵⁹²

Visszatérve a terméseredmények vizsgálatára 1908. évi nagykáptalan ismételt megállapította, hogy az 1904 óta eltelt időszakban továbbra is a szemes gabona termelése tette ki az uradalomban termesztett növények döntő részét. A ciklusban 16 138 magyar hold volt gabonával bevetve, ami 0,24 %-kal kevesebb mint az előző ciklusban. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy 38 magyar holdnyi területtel növekedett a takarmánynövényekkel bevetett terület nagysága, ami a rend 31 114 és 831/1200 magyar holdnyi művelés alatt álló területének az 51,8 %-a volt. Ez az arány gazdaságonként és apátságokként nagyobb eltéréseket mutatott. Búzából, rozsból és zabból Zalaváron nagyon jó termés volt, de a többi gazdaság tiszta jövedelme is meghaladta a holdanként elvárható 25–30 koronás értéket. Gyengébb volt a rozstermés Tihanyban és Bakonybélben, árpából a dömölki apátság gazdasága teljesítette a legjobban. A gabonatermés összességében nemcsak a szokásos és elvárható fölbért, hanem annak legalább másfélszeresét hozta, mely meghaladta az országos átlagot. Ez annak ellenére is igaz, hogy 1905-ben jégverés, 1906-ban pedig az országosan is kedvezőtlen időjárás következtében rendkívül gyenge terméseredmények születtek. Ugyanakkor a kisebb terméseredményekhez magasabb gabonaárak társultak, így lehetséges, hogy a tiszta jövedelem nagysága mégis emelkedett az előző ciklushoz viszonyítva. Érdekesség, hogy az előterjesztés nemcsak a hazai, hanem az európai terméseredményekhez is hasonlítja a saját adatait, és ezek alapján úgy véli, hogy akár 8,5 %-kal is emelni lehetne a termelékenységet, amihez elengedhetetlen lenne a helyi viszonyokhoz jobban igazodó kultúrák megválasztása. Iránymutatásként pedig azt is megfogalmazta, hogy ehhez négy területen kell előre lépni, nevezetesen a kellő mennyiségű trágyázás, a kifogástalan talajművelés, a gondosan megválasztott vetőmagok használata és a rendszeres növényápolás segíthet a célok elérésében.⁵⁹³

Joggal remélhetnénk, hogy az 1908-as tanácskozás után eltelt négy év eredményeit értékelő 1912. évi nagykáptalan irati megválaszolja azt a kérdést, hogy sikerült-e a fenti iránymutatásnak érvényt szerezni. Sajnos erre a kérdésre a káptalan iratai alapján nem kapunk érdemi választ. A főapáti előterjesztés szövegéből kitűnik, hogy a növénytermesztés súlypontját még mindig a szántóföldi gabonatermesztés jelentette. A gabonával bevetett szántóföldek aránya a főapátság birtokain 52 % volt, a filiális apátságokban pedig 54 %, ami gyakorlatilag

⁵⁹² PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 79.

⁵⁹³ PFL FL KI 1908. Főapáti előterjesztés, 2. ív.

megegyezik a korábbiakkal. Ezt az arányt elfogadhatónak tartotta a főapát, és az elemző kutató is azt mondhatja, hogy ezek az értékek nagyon közel vannak az optimálisnak tartott 50 %-hoz, ami mellett már egyértelműen intenzív gazdálkodásról beszélhetünk. A szemesgabona terméseredménye az országos átlagot meghaladta ugyan, de továbbra sem érte el a nyugati országok termésátlagait. A termés nagyobb része még mindig a búza volt, és bár a korábbi évekhez képest a kedvezőtlen időjárás és az elszaporodott kártevők miatt némileg ismét kevesebb mennyiséget sikerült betakarítani, de a gabonaárak emelkedése miatt ez nagyobb bevételt eredményezett. Nemcsak az illő földbért, de annak másfélszeresét hozta a gabona, amit a rendtársak is nagy örömmel vettek tudomásul: „*A káptalan Ő Méltósága előterjesztését tudomásul véve kívánatosnak tartja, hogy kellő trágyázással és megfelelő kultúrával iparkodjunk elérni a nyugati államok átlagterméseit. Ehhez természetesen szükséges, hogy a tisztjein folytonos önmíveléssel iparkodjanak megszerezni a képességet, hogy a kezelésük alatt álló gazdaságot a modern kultúra vívmányaival mennél jövedelmezőbbé tudják tenni.*”⁵⁹⁴ Ezek a gondolatok is kísértetiesen hasonlítanak a korábban elmondottakhoz, de valójában be kell lássuk, hogy a 20. század első évtizedében egyfajta stagnálás állt be a szántóföldi gabonatermesztés terén. A terméseredmények érdemben nem növekedtek, inkább kissé csökkentek ugyanakkor az áremelkedések miatt az ebből származó bevételek nőttek. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – a rend gazdasági felfogása az agrárius elveket követte, amit Kroller Miksa zalavári apát úgy fogalmazott meg, hogy „*...inkább ragaszkodjunk a kötött birtokhoz, mint a pénzbeli értékéhez...*”⁵⁹⁵

Az előterjesztés külön is kitér a cukorrépatermesztés helyzetére, amit összesen már 197,5 magyar holdon termesztettek. Az előterjesztés megállapította, hogy a termelési költségek növekedése miatt a bevétel némileg csökkent, és Hecsepusztán, ahol kifejezetten veszteséges volt a termesztése, kivették a vetésforgóból. Mindezek ellenére a tiszta jövedelem továbbra is növekedett, a ciklusban átlagosan közel 87 korona volt magyar holdanként, ami 21 koronával haladta meg az előző ciklus jövedelmezőségét. A továbbiakban azért is ígéretes ezzel az üzemággal foglalkozni, mert a korábbiaknál sokkal előnyösebb szerződést sikerült kötni a cukorgyárakkal.⁵⁹⁶ Az ipari növények közül még a lent érdemes megemlíteni, amit Komáromfüssön éppen tíz évvel korábban kezdtek el termelni, mert közelben egy lenbeváltó telep működött. Ez holdanként 50 koronán felüli jövedelmet termelt, így a káptalan fenntartandónak és fejlesztendőnek ítélte. Ugyanakkor a kerületi jószágkormányzó a plénum

⁵⁹⁴ PFL FL KI 1912. Az 1912-i káptalan, 66–67.

⁵⁹⁵ Uo. 81.

⁵⁹⁶ Uo. 72–74.

előtt jelentette be, hogy a helyi munkásviszonyokra való tekintettel a termelés nem folytatható, és ettől az évtől kezdődően áttértek a kender termesztésére.⁵⁹⁷

Az 1921-es káptalan értékelése azért is érdekes, mert az évtizedes visszatekintése révén a dualizmus utolsó éveiről tudósít bennünk. A főapáti előterjesztés szavai szerint „*A növénytermelés terén az intenzív gazdálkodás érvényesült; nemesebb és bővebb termésű vetőmagvak alkalmazásával és jövedelmezőbb háborús üzemek felkarolásával a növénytermelés terén.*”⁵⁹⁸A lezajlott fajtaváltásra jellemző, hogy majdnem minden gazdaság a diószegi vagy a Székács-féle gabonát – elvéve egy francia nemesített fajtát – használt. Az árpnál és zabnál is előtérbe került a nemesített magvak használata. Az uradalom gazdaságai a Vetőmagnemesítő és Értékesítő Rt. szaporítótelepeként is működtek, így a gabonafelesleg nagyobb haszonnal értékesülhetett. Az egyes gazdaságokban a hajdina, kerekrépa és tarlórépa termesztésével egészítették ki az emberek és az állatok ételmezését, de olajos, fonalas és konyhakerti növények is teret nyerneek egyes gazdaságokban.⁵⁹⁹ Ennek ellenére a szemesgabona terméseredményei az utolsó évtizedben csökkenő tendenciát mutattak, ami nem kis részben a háborús gazdasági körülményeknek és a jelentős munkaerőhiánynak is betudható volt. (10. ábra)

8.2. Állattenyésztés

A 19. század folyamán a rétek és legelők feltörése, valamint az ugarolás elhagyása jelentősen szűkítette a külterjes állattenyésztés lehetőségeit. A belterjes növénytermesztés elterjedése egyre több trágyát és nagyobb igaerőt igényelt, ami nagyobb és jobb minőségű állatállományt feltételezett. Ezt az istállózó állattartás bevezetésével lehetett biztosítani, aminek elengedhetetlen feltétele volt a kellő mennyiségű vetett takarmány beépítése a vetésforgókba.⁶⁰⁰ Az intenzív gazdálkodás alkalmazása tehát a növénytermesztés és az állattenyésztés szerves kapcsolatát feltételezte, melyben az egyik fejlesztése vagy elmaradottsága a másik ágazatot is magával húzta. Mielőtt rátérnék az állattenyésztés egyes ágainak bemutatására, a tihanyi apátság Somogy vármegyében fekvő jabai gazdaságának 1894-ben tervezett átalakításán keresztül szeretném bemutatni, miként érhető tetten a két ágazat kölcsönös egymásrataltsága

8.2.1. A jabai gazdaság átalakítása

⁵⁹⁷ Uo. 74.

⁵⁹⁸ PFL FL KI 1921. Főapáti előterjesztés, 10.

⁵⁹⁹ Uo.

⁶⁰⁰ Estók, 2003. 65.

A tihanyi apátság somogyi birtokainak központja a Zamárdi községhez tartozó szántódi gazdaság volt, amit a 19. század végén a közigazgatásilag Balatonendrédhez tartozó tóközi pusztával együtt kezeltek. A szomszédos jabai gazdaság gyenge eredményeinek okairól Bors Mihály somogyi jószágkormányzó 1894 tavaszán számolt be a Központi Jóságkormány előtt. Véleménye szerint elsősorban személyi problémáról volt szó, hiszen Finkey Gyula számtartó nem volt elég mozgékony, nem jól használta fel a rendelkezésére álló munkaerőt – sőt, gyakran saját céljaira használta azt. A legutóbbi konkrét esetben a kellő felügyelet elmulasztása miatt nedves gabonát rakatott össze a béresekkal, aminek így jelentősen csökkent az értéke. Ráadásul Bierbauer Lipót gazdasági tanácsos ellenőrző látogatása alkalmával az is kiderült, hogy az engedélyezett idő előtt távozott az állomáshelyéről. Itt jegyzem meg, hogy ezek a dolgok valóban kárt okoztak az uradalomnak, de semmi olyan nincs köztük, amit más kerületekben a jószágkormányzó meg ne fogalmazhatott volna a tisztjei felé. Így látta ezt a Központi Jóságkormány is, ezért csak írásbeli megrovásban részesítette a gazdatisztet.⁶⁰¹

Ugyanakkor ezzel az esettel egy időben Bierbauer gazdasági tanácsos és Bors jószágkormányzó megvizsgálták a gazdaság működését is, és feltették az örök kérdést, hogy miként lehetne jövedelmezőbbé tenni a jabai birtokrészt. A revízió során a jövedelmezőség növelése érdekében a marhahízalás bevezetését látták a legcélravezetőbb megoldásnak és a sertésstenyésztés megindításának lehetőségét is vizsgálat tárgyává tették.⁶⁰²

Első lépésként felemelték az igásokrök számát, majd döntöttek a csalamádé vetéséről és vermeléséről, amire szarvasmarhák számának tervezett növelése miatt volt szükség. Ennek folyamányaként úgy határoztak, hogy a juhok egy részét azonnal értékesíteni fogják, az egyik juhászt pedig azonnal elbocsátják. További két év leforgása alatt a főmajorban teljesen felszámolják a juhászatot, csak az egyik mellékmajorban tartanak meg 400–600 darab birkát. Ezeknek kifejezetten húsbirkáknak kell majd lenni, ezért a szomszédos tóközi majorban még ebben az évben négy southdown kost fognak beszerezni az állomány feljavítása érdekében. Az ellető birkaakol Jabán meg fog szünni, az épületet szarvasmarhahízalásra alkalmas istállónak fogják átalakítani. A jószágkormány határozata értelmében a hízaláshoz szükséges takarmány növelése érdekében már a folyó gazdasági évben a homokos területeket burgonyával kellett bevetni, a következő évtől kezdődően pedig növelni kell a vetésforgóban a takarmányrépa arányát.

A somogyi kormányzó arra is megbízást kapott, hogy keressen alkalmas területet a sertésstenyésztés meghonosítása céljából. A tervezés során arra is kitértek, hogy miként

⁶⁰¹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1892–1896. 46–47.

⁶⁰² Uo. 53. és 55.

helyezzék el a sertések takarmányozásához szükséges kukoricát. Ehhez a szemesgabona tárolási idejét kellett lecsökkenteni. Ajabai és kapolyi gazdaságok részére a már meglévő közös gőzcséplőgépet elégségesnek tartotta a kormányzat, ugyanakkor a cséplőszemélyzet a továbbiakban nem lehet azonos az artókkal, hogy a learatott búzát a jövőben korábban ki lehessen csépelni és ezzel jobb minőséget lehessen elérni. Amennyiben aratás idején a kerület másik részében a Szántód–tóközi gazdaságban a cséplőgép befejezi a munkát, át kell helyezni abba a gazdaságba, ahol erre éppen szükség van. Külön kukoricagőré felépítésére nem lesz szükség, mert a gabonát már ősszel értékesíteni fogják, így lesz hely a kukorica raktározására is.⁶⁰³

Bors Mihály szerette volna azt is elérni, hogy a Koch Gyula szántódi gazdatiszt felügyelje a jabai hízalást, de ezt egyelőre elutasította Központi Jóságkormány, a döntését az első év kiértékelése utánra halasztotta.⁶⁰⁴ Hogy mi volt a tervezett beruházás fedezete, vagyis honnan szerzett forgótőkét a tenyésztésre az uradalom, azt az 1895-ös év tervezésének adatiból láthatjuk. Eszerint a hízaláshoz szükséges 12 000 forint felét a meglévő állatállomány értékesítéséből, másik felét az önbiztosítás keretében felhalmozódott tűzbiztosítási összegből teremtették elő.⁶⁰⁵ Hogy nem ok nélkül aggódott a kormányzó gazdatisztje miatta az abból is látszik, hogy 1895 tavaszán, amikor esedékessé vált 20 darab hízómarha második lekötése, különféle indokokra hivatkozva késleltette a munkát, és csak a gazdasági kormányzat határozott fellépésének volt köszönhető, hogy folytatta az előző év őszén megkezdett hízalást.⁶⁰⁶

E példán keresztül jól láthatjuk a két ágazat kölcsönös egymásrautaltságát, hiszen az első lépés az igáserő növelése, egyrészt nagyobb terület megművelését tette lehetővé, másrészt növelte a felhasználható trágya mennyiségét. A megnövelt terület lehetővé tette a takarmánynövények arányának növelését a vetésforgóba, ami nélkülözhetetlen volt a megnövelt marhalétszám eltartásához vagy a sertéshízallda felállításához. Ezzel a kör bezárult. Esetünkben a belterjes gazdálkodás további ismérvei is tetten érhetőek, mint például a fajtaváltás a juhoknál, vagy a gőzgép használatának racionalizálása.

8.2.2. Juhtenyésztés

⁶⁰³ Uo. 53–56.

⁶⁰⁴ Uo. 62.

⁶⁰⁵ Uo. 114.

⁶⁰⁶ Uo. 126.

A juhtenyésztés a 19. század elején az egyik meghatározó ágazat volt a bencés uradalmakban is. Ennek oka kettős. Egyrészt láttuk a világgazdasági folyamatok alakulásának bemutatásánál, hogy ezt az időszakot kezdetben a gyapjúkonjunktúra jellemezte, amiből a rend is igyekezett hasznot húzni. Azt is láthattuk, hogy a rend közös kiadásainak fedezésére a 19. század elején az apátságok összes gyapjútermésének közös értékesítése szolgált. Amikor Kruesz főapát hivatalának átvételekor kikérte a gazdatisztek véleményét, hogy mely ágazatot érdemes fejleszteni, akkor egy kivétellel mindenki a juhászatot tette az első helyre. Ezt a főapát is támogatta, aki úgy vélekedett, hogy ha korábban 800 mázsa gyengének mondott gyapjút 120 forintért tudott értékesíteni a rend, akkor a minőségre való odafigyeléssel és az állatállomány növelésével könnyen el lehetne érni az 1 000 mázsa hozamot, amit 130 forintos áron is lehetne értékesíteni. Ez 130 000 forint bevételt jelentene, ami a rend pénzügyi szükségleteinek felét tenné ki.⁶⁰⁷ Amivel azonban nem számolt a főapát, az a piaci árak ingadozása, majd a gyapjú árának esése az 1870-es években. De ezt a ténytet nem tekinthetjük egyszerűen a főapát gazdasági rövidlátásnak! A Magyar Gazdasági Egyesület 1869-es egyik nyilatkozata is amellett érvelt, hogy a magyar mezőgazdaságnak a gabonatermelés és a juhtenyésztés jelenti a jövőjét, holott ekkor már érzékelhetőek voltak az ágazat problémái, és az 1870-es évek végén egyre több uradalom hagyott fel a juhtenyésztéssel.⁶⁰⁸

A főapátságban azonban nem változott a helyzet. Az 1879 októberében a jószágkormányzókkal közösen tartott ülésen az elnöklő főapát szóvá tette, hogy az apátsági gyapjúhozam észrevehetően csökkent, a betegségek miatti állatelhullás pedig különösen magas volt a többségben merinói fajú nyájokban.⁶⁰⁹ Az év decemberében további tömeges elhullásról tudósított a központi jószágkormányzó. Hat különböző gazdaságban hullottak el állatok, igaz más-más betegségben. A jószágkormány az állatállomány sürgős felülvizsgálatát rendelte el,⁶¹⁰ ugyanakkor sem a betegségek, sem a csökkenő gyapjúárak nem tántorították el a rend vezetését az állomány fenntartásától és szaporításától. A betegségekben leginkább étintett veszprémi kerületben intézkedések történtek a redukcióra és a diszlokációra, de a tenyésztés a korábbi megszokott mederben folyt tovább.⁶¹¹

Érdemi változás csak az 1885-ben hivatalba lépő Vaszary Kolos főapát idején történt. A juhtenyésztés rendszerének felülvizsgálatára 1886 nyarán került sor, melynek egyik első lépésekén a kismegyeri gazdaságban beszüntették a juhtenyésztést, legfeljebb egy kisebb

⁶⁰⁷ Kruesz önéletrajz, 451.

⁶⁰⁸ Vörös, 1976. 111.

⁶⁰⁹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 204.

⁶¹⁰ Uo. 210–211.

⁶¹¹ Uo. 213–215.

törzsnyáj megtartását engedélyezték valamelyik mellékmajorban.⁶¹² A következő évben döntés született a tenyésztés központosításáról, és hogy néhány majorban kizárólag hústermelés céljából folytatódhatott a birkatartás. A merinói juhok állományának frissítése céljából megbízták a központi kormányzót, hogy a martonvásári tenyészetből szerezzen be 10–12 kost, a szokásos májusi budapesti vásáron további 2 cotswold kost, és alkalom adtán telivér anyákat is.⁶¹³

A juhtenyésztés reális értékelése a 20. század elején is nehéznek ígérkezett, hiszen a gyapjú ára a vizsgált korszakban erősen ingadozó volt, és sem az eladott kosok és bárányok, sem pedig a feldolgozott tej értékesítéséről nem rendelkeztek pontos kimutatásokkal a rendtagok.⁶¹⁴ A juhállomány jelentősen csökkent, mivel a gazdaságok lassanként felhagytak az ürüneveléssel, mert nem termelt nyereséget. Helyette több helyen a sertésenyésztés került bevezetésre. Mivel a birkahús ára az 1910-es évek elején ismét emelkedőben volt, juhtartást fenntartandónak ítélték azokon a helyeken, ahol a gyengébb mezőket csak birkalegelőként lehetett hasznosítani.⁶¹⁵ Ekkor még 18 gazdaságban volt jelen a juhászat, az innen származó a bevétel pedig nőtt, mert a világháború előtt már a gyapjú ára is elfogadható volt, az ürühús ára pedig jelentősen emelkedett. Gyakori jelenség volt az is, hogy a birkákat betegség terjesztésére hivatkozva a gazdatisztek levágták, hogy a cselédek olcsón jusson ürühúshoz. A káptalan úgy határozott, hogy a gazdatisztek dolgozzák ki az ürütartás új módját és rendjét a saját gazdaságukban, a tarjáni gazdaságnak pedig utasításba adták, hogy a főmonostort rendszeresen lássa el ürühússal.⁶¹⁶

8.2.3. Szarvasmarhatenyésztés

A szarvasmarhatenyésztés a 19. század elején a bencés rend birtokain a nagykiterjedésű pusztákon gulyában tartott szürkemarha tartását jelentette. Ez a gyorsjárású fajta a takarmányozást tekintve igénytelen volt, jól bírta az időjárás viszontagságait, ellenálló volt a betegségekkel szemben. Hátránya volt viszont, hogy lassan hízott és kevés tejet adott.⁶¹⁷ A tenyésztés elsődleges célja a 19. század közepén a rendi igásökrök utánpótlásának biztosítása volt, ami külterjes gazdálkodás formájában valósult meg. A szarvasmarha ugyanakkor az intenzív gazdálkodás kiterjesztése során a nélkülözhetetlen talajerőutánpótlás elsődleges

⁶¹² PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. II./kp. 1886.

⁶¹³ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. V./kp. 1887.

⁶¹⁴ PFL FL KI 1901. *Gazdászlat*. Főapáti előterjesztés, 6. ív.

⁶¹⁵ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 67–68.

⁶¹⁶ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 71.

⁶¹⁷ Vörös, 1976. 113.

forrása volt, ezért az 1870-es években folyamatosan napirenden volt a létszámának növelése. Az 1878-as nagykáptalanon elhatározott állománynövelés lassan haladt. A cél az volt, hogy növendékállatok vásárlása révén alakítsanak ki olyan gulyákat, ahol az állatok a gyengébb minőségű gabonákkal is el tudják látni, a kifejlett állatokat azután jó áron lehetett értékesíteni. 1881-ben 550 körül mozgott az így tartott növendékállatok száma, elsősorban a komáromi kerületben helyezték el ezeket. Valódi tenyészgulyák Füssön, Deákiban és Kismegyeren voltak, itt a tehének száma 180 körül mozgott, és ezekben a hagyományos marhatenyésztést folytatták.⁶¹⁸

Fehér Ipoly főapát azonban ezen a téren is határozott irányváltást vezetett be kormányzása alatt. A ridegtartásban történő tenyésztést felváltotta az istállózó marhahízlalás. Az 1901-es nagykáptalan határozatai között csak annyit olvashatunk, hogy az állattenyésztés eredményei minden téren emelkedést mutatnak, de a fejlesztés még mindig indokoltak, amihez a káptalan is a jóváhagyását adta.⁶¹⁹ Ha beleolvassuk a főapáti előterjesztés szövegébe, akkor azt is láthatjuk, hogy az előző káptalan a gazdasági bizottság javaslatára elfogadta azt a döntést, hogy nagyobb arányba vonják be a marhahízlalást az egyes gazdaságok üzemtervébe, kifejezetten a hiányzó trágyaszükséglet pótlására. A várakozások szerint ez az intézkedés egyúttal a nehezebben értékesíthető vagy egyáltalán nem eladható termények hasznosulását is magával hozhatta azáltal, hogy a megnövelt marhaállomány takarmányozására fordítják.⁶²⁰

A hízlalás rendjének kialakításában Bierbauer Lipót jószágkormányzónak volt kezdeményező szerepe, míg Pallos Kajetán számvevő az eredmények feldolgozását és értékelését végezte el. A marhahízlalás éves eredményeinek beérkezése után gondosan átvizsgálta az éves lekötések eredményességét, ami nemcsak a pénzügyi mérleg felülvizsgálatát jelentette, hanem a takarmányozás szakszerűségét is. Az 1904 végén a tarjáni, tényői és varsányi hízlalásról készített értékelésében részletes feltárta a hízlalás során elkövetett hibákat, melyek ezen gazdaságokban veszteséggé tették a lekötéseket. Külön táblázatban foglalta össze, hogy milyen tápanyagtartalmú takarmányok milyen arányban kerültek felhasználásra az egyes gazdaságokban, és hogy ehhez képest milyen irányban kellene változtatni a tápanyagbevitel összetételén. Pallos számvevő szakirodalomban való jártasságát jól jelzi egy megjegyzése, miszerint-e számítások során „*O. Kellner igazgatósága alatt történő möckerni hízlalások korszakalkotó tapasztalatait*” használta fel.⁶²¹ Az itt hivatkozott Oskar Kellner a 19.

⁶¹⁸ PFL FL KI 1881. Jegyzőkönyv, *Negyedik ülés, Gazdasági ügy*, 21–22.

⁶¹⁹ PFL FL FH 545/1901.

⁶²⁰ PFL FL KI 1901. *Gazdaszat*. Főapáti előterjesztés, 5. ív.

⁶²¹ PFL GL SzV Számadások. Marhahízlalás összesített eredményei, 1903/1904. *Jelenés a tarjáni, tényői és varsányi gazdaságok 1903/4 szarvas-marhahízlaló kimutatásairól*.

század kiemelkedő agrárkémikusa volt, aki a Lipcse melletti Möckern-ben működő mezőgazdasági kutatóállomás igazgatója volt 1897-től kezdődően, a *Mezőgazdasági állattárolomány takarmányozása* című 640 oldalas munkája 1905-ben látott napvilágot.⁶²² De nemcsak a külföldi, hanem a hazai gazdaságok tapasztalataiból igyekezett meríteni a számvevő. A hizlalási eredmények pontos kiszámításához a kisbéri állami ménésbirtok vasdinnyei intézőségének mérlegkészítéséhez használt formuláját és a mezőhegyesi állami ménésbirtok egyes állatosztályainak 1897/98-ban alkalmazott takarmányozási rendjét tartalmazó táblázatot is mintaként használta.⁶²³

A szarvasmarhák esetében a tenyészállatok beszerzésére csak megfelelő tenyésztési tapasztalattal rendelkező jóhírű uradalmakból kerülhetett sor. Ezeket minden esetben a kerületi jószágkormányzók felügyelete mellett az illetékes gazdatisztek végezték. A 20. század elején már jellemző volt az a gyakorlat, hogy a beszerzéseket marhakereskedőkön keresztül hajtották végre az egyes gazdaságok, többnyire a téli hónapokban. A közvetítő ügynökök kizárását 1904-ben már felvetette a komáromi kerület tisztikara, de ez az elképzelés nem ment át a gyakorlatba.⁶²⁴ A kimustrált igásökrök beszerzése szintén vásárlás útján történt. Hajdú Tibor főapát az árak letörése miatt a szarvasmarhák vásárlását is a központi gazdasági kormányzat felügyelete alá kívánta vonni, ha nem is teljesen a centralizált anyagbeszerzés mintájára. Mindenesetre előzetes bejelentést kért a gazdatisztektől, hogy több kereskedőt is meg lehessen szólítani a beszerzések kapcsán, másrészt pedig felhívta azon tejgazdaságok figyelmét, ahol felesleges szaporulat van, hogy ezt jelentsék be és osszák meg a többi gazdasággal, hogy *„mentől jobban megközelíthessük azt az ideális állapotot, hogy összes gazdaságainkban a tehén- és ökörszükségletet a magunk gazdaságaiból vehessük.”*⁶²⁵

Az 1912-i káptalan értékelése szerint a szarvasmarháknál a hízóállomány, a borjúk és a növendékállatok száma csökkent ugyan, de a tenyészállomány nőtt. Az igáseső csak a győri kerületben csökkent jelentősen, ahol a talajművelő gépek beszerzése ezt lehetővé tette. Az igásesőt állatlában véve elégségesnek ítélte a káptalan, de a trágyatermelés szempontjából még mindig rossznak minősítette az általános helyzetet, hiszen csupán a győri, zalavári és a dömölki gazdaságokban haladta meg a közepes trágyaszükségletet az előállított mennyiség, ugyanakkor az összképet nézve azt is megállapították, hogy a trágyahiány az előző ciklushoz viszonyítva lényegesen kisebb. Kismegyeren és Hecsen továbbra is vásárolt trágyával pótolták a hiányt és

⁶²² Kellner, 1905.

⁶²³ PFL GL SzV Számadások. *Marhahizlalás, 1900.*

⁶²⁴ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 203.

⁶²⁵ PFL FL FH 6/1911.

több gazdaságban is alkalmazták már a műtrágyát, de rétek és legelők feljavítására még mindig nem volt elegendő a mennyiség. A káptalan határozata szerint a hízalás csak a szükséges trágyatermelés arányában tartandó fenn, hiszen a tenyésztés a legjövödelmezőbb ágazata a marhatartásnak, ezt kell előtérbe helyezni. Az ágazat jövödelmezőségét azonban vagyonmérleg hiánybán ekkor még nem lehetett pontosan kimutatni.⁶²⁶

8.2.4. Lótenyésztés

A lótenyésztés gyakorlatát a komáromi kerület vizsgálata során már részletesen bemutattam, itt csak a mérleg megvonására törekszem. A ménesekről 1904 óta minden évben jövödelemmérleget kellett készíteni és azt a számvevőséggel benyújtani. A rendi lótenyésztés legfontosabb helyszíne az ölbői ménes volt. Az 1908-as káptalan megállapítása szerint az ölbői ménesben átmenetileg egy előszállási mén révén hintólovakat is neveltek, de már egy ideje hátslovakat és katonai pótlovakat tekintik a tenyésztés fő irányának. Ugyanakkor a ménes terjeszkedése elérte a maximumát, az állomány további növelése a most még meglévő csekély jövödelmet is veszélyeibe sodorná.

A tihanyi apátság szántódi ménesben előbb állami félvérek révén biztosították a szaporulatot, később Zichy Nándor sárszentmiklósi méneséből vásárolt félvér lovakat állítottak be fedezőménként. 1904-ig a méncsikókat az állam vásárolta meg előre megkötött szerződések szerint, később kifejezetten a hadsereg vásárolta fel a lovakat, a 20. század elején pedig lókereskedőknek értékesítik az állomány szaporulatát. A zalavári angol félvér tenyészet kezdetben nehéz hintólovak és hátslovak nevelésére szolgált, de a századforduló körül itt is a hadsereg igényeihez igazodó katonai pótlovak kinevelése irányába mozdult el a tenyésztés. Érdekes, hogy itt az 1901 és 1904 közötti káptalani ciklusban az elhullás aránya 10 %-os volt, ami veszteségessé tette a tenyésztést. A jelenség nemcsak a fiatal csikókat érintette, hanem az idősebb állatokat is. A nagyszámú elhullás oka feltehetően a Zala-menti vízjárta berki rétek savanyú szénájában és a rossz talajviszonyokban keresendő, de a mocsaras területeken történő legeltetés nem kedvezett a pataképződésnek sem. A komáromfüssi angol félvér tenyészet is szomorú állapotban volt. A több évtizedet meghaladó belterjes tenyésztés sok hibás állatot eredményezett. Az itteni tenyészvonal még 1881-ben egy előszállási Gidránal indult, ennek egyik méncsikója volt a fedezőmén egészen 1902-ig. Ezután a Komárom melletti csicsói fedezettető állomáson állami ménekkel próbálták meg frissíteni az állományt, végül egy ölbői mént vittek át Füssre. A hátslónak nevelt csikókat hároméves korban adták el a hadsereg

⁶²⁶ PFL FL KI 1912. Az 1912-i káptalan, 68–70.

számára, a visszamaradt nagyobb egyedeket igáslónak használták. Az anyakancák jórészét mezőgazdasági munkák végzésére is használták az uradalomban.⁶²⁷

Ennek a nem túl fényes látletnek a következménye az lett, hogy az 1912-ban tartott rendi káptalan kimondta, hogy csak ott szabad fenntartani a lótenyésztést, ahol az rentábilisan megoldható. Ennek következtében megszüntették a szántódi és a füssi méneseket, és mindkét helyen tehenészet létrehozását vették tervbe. Szántódról az állomány használható részét Ölbőpusztára telepítették át, így csak itt és Zalaváron maradt meg a ménes. A két ménesben együtt évente 217 lovat tartottak, aminek a törzsállományt 71 darab angol félvér anyakanca képezte.⁶²⁸ Ezek az intézkedések azonban nem jelentik azt, hogy a rend lóállománya nagyságrendileg csökkent volna, az 1912 és 1921 közötti évtized adatai szerint 2,6 %-kal még nőtt is a számuk. Ennek háttérében a zalavári apátsági ménes létszámának növekedése mellett, a győri és a központi kerület gazdasági lóállományának növekedése állt, ahol elsősorban az igáslovak száma növekedett.⁶²⁹ Az első világháború kitörése után a munkáslovakkal történő önellátás elemi rendi érdeknek minősült, ezért a zalavári ménesben, valamint Tömördön, Kismegyeren, Tényőn és Pápakovácsiban is nagyobb hangsúlyt fektettek a nehéz igáslovak szaporítására, a Veszprém vármegyei Varsányban pedig átmenetileg úgynevezett gazdasági ménes létesült.⁶³⁰

8.2.5. Sertéstartás

Bár a bakonybéli apátságban, már a koraujkorban is jelentős sertéstartás folyt, a modern sertésenyésztés, mint mezőgazdasági üzemág némi 19. századi előzmények után csak a 20. század elején honosodott meg az apátsági birtokokon. A cselédek és gazdatisztek néhány helyen korábban is rendelkeztek a sertéstartás jogával, az állatokat uradalmi kondákban vagy sertésólakban tartották, de a sertésenyésztés nem volt része az üzemszerű gazdálkodásnak, inkább az uradalom alkalmazottainak nyújtott kiegészítő juttatás volt.

A Központi Jóságkormány 1903. szeptember 19-én tartott ülését kifejezetten a sertésenyésztés üzemszerű bevezetésének szentelte. A 19. században csak egyetlen helyen volt jelentős, kifejezetten a piacra termelő sertésenyésztés, mégpedig a tihanyi apátság somogyi kerületében, a balatonendrédi erdőgazdaság területén. Néhány évvel korábban, hogy Bakonybélben a kevés nyereséget termelő marhahízlalással szemben a sertésenyésztést kellene

⁶²⁷ PFL FL KI 1908. Főapáti előterjesztés, 12. ív.

⁶²⁸ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 71–72.

⁶²⁹ PFL FL KI 1921. Gazdasági iratok, VII. melléklet.

⁶³⁰ PFL FL KI 1921. Jegyzőkönyvek, 1921. augusztus 24., 9.

bevezetni, mivel ez az állatt könnyebben szállítható és nem igényel takarmánybehozatalt a gazdaságba. Egy bizottság meg is vizsgálta a helyszínt, de az elégtelen helyi viszonyok miatt elvetette a javaslatot. Ezután Bauer Róbert, a győri kerület egyik gazdatisztje nyújtott be egy tervezetet a hecsei sertésstenyésztés bevezetésére, de ezzel a javaslattal 1903 őszéig nem foglalkozott a gazdasági kormányzat. Végül Hanyi Gyula tömördi ispán vetette fel, egy a komáromi kerületben felállítandó tenyészet létrehozásának ötletét. Utóbbi javaslat alapján vette napirendre a Központi Jóságkormány a témát, és a kismegyeri kormányzó, a hecsei gazdatiszt és a főszámvevő által alkotott bizottság által ismét megvizsgálta, hol lenne érdemes egy sertéstelepet létesíteni. A győri kerület helyszíneit azzal vetették el, hogy a városból könnyen be lehetne hordani a sertéspestist, ugyanakkor a Hanyi által javasolt tömördi helyszín alkalmasnak tűnt a tenyésztés megkezdésére, de végleges döntés egyelőre nem született az ügyben.⁶³¹ Időközben a komáromfűssi jóságkormányzó is jelezte, hogy az uradalom céljaira létesített, tehát már meglévő sertésállomány alkalmas lehet arra, hogy nagyobb volumenű tenyészté alakítsák át. Ennek fényében az 1903. október 28-án tartott újabb kormányzati ülés kimondta, hogy a fűssi tenyészet fejlesztendő, Tömördön a tenyésztés egy kisebb állománnyal megindulhat, a bakonybéli helyszín viszont a juhtenyésztés beszüntetését és a marhahízalás csökkentését igényelné, ezért véglegesen elvetésre került.⁶³²

1912-es káptalanon is napirendre került a téma, ahol határozatban rögzítették, hogy az ágazat a trágyanyereség és a készpénzbevétel miatt okvetlenül felkarolandó. Mivel a hízalás jövedelmezőbbnek tűnt, mint a tenyésztés, a jövőben ezt kellett előtérbe helyezni. Az első világháború előtt már hét gazdaságban foglalkoztak az ágazattal: Ölbön, Tömördön, Füssön, Dömölkön, Szántódon, Zalaapátiban és a tihanyi apátság erdészetében. A Komárom vármegyei Kiscsanakon 1911 őszén állították fel a hízaladát és újabb tenyészetek létrehozását tervezték Hecsen, Tárkányban és Tóközpusztán. Az ágazat tiszta jövedelme ekkor már 18 000 korona volt, így az ágazat lassan mindenhol leváltotta a nyereséget alig termelés juhtenyésztést.

A háborús években a növekvő élelmiszerárak és a sertések viszonylagos igénytelenség arra ösztönözte a rendi vezetést, hogy a tenyésztés mellett a hízalást is felkarolják. 1915 decemberében a szántódi jóságkormányzónak engedélyezte a főapát, hogy a következő év őszén a jabai gazdaságban építendő fiaztatóba 50 tenyész kocát vásároljon, egyúttal hozzájárult a tóközi tenyésztés bővítéséhez is, Szántódon pedig a sertéshízalás bevezetéséhez.⁶³³ Januárban pedig a győri kormányzó kapott engedélyt hogy a hecsei tenyészet mellett egy sertéshízalót is

⁶³¹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 173–178.

⁶³² PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 183–184.

⁶³³ PFL FL FH 563/1915.

kialakítson.⁶³⁴ Az új beruházásoknak az egyes gazdaságok jövedelemezőségre gyakorolt hatását azonban a háborús gazdasági körülmények miatt már nem lehetett érzékelni.

8.2.6. Baromfitartás

Egy bekezdés erejéig meg kell emlékezni a baromfitartásról is, mely a dualizmus idején a sertésenyésztéshez hasonlóan csak háztartási keretek között mozgott. Gyakorlatilag minden uradalmi központban foglalkoztak vele, néhány a számadásokba is bekerült, de elsősorban az önellátást szolgálta. Csupán a főapátság komáromi kerületében fekvő ölbői gazdaságnak a sajátossága volt, hogy korszakunk végén a többi majorságtól eltérően piaci értékesítésre szánt baromfitartást folytatott. Az ezt felügyelő tenyésztői állást 1901 őszén létesítették.⁶³⁵ A 1904-ben még azt vizsgálta a központi kormány, hogy vajon mi az oka, hogy a helyi tiszt javaslatára indított ágazat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket,⁶³⁶ de a helyzet úgy látszik lassan megváltozott, hiszen 1912-ben már sajnálattal említette a főapát, hogy baromfitenyésztés csak Ölbön lett bevezetve, pedig egy évtized alatt a baromfihús és a tojás ára is jelentősen emelkedett. A káptalan határozatában egy újabb tenyésztés létesítését javasolta és a szerzetesek konyhájának ellátására szolgáló főmonostori baromfitelep megnagyobbítását, hogy az oda vásárolt állatok fogyasztás előtt feljavíthatóak legyenek.⁶³⁷

Ha nagyon röviden összegezni szeretném, hogy a dualizmus idején mi jellemezte a bencés rend állattenyésztését, akkor azt tudnám mondani, hogy némi késéssel követte az országban tapasztalt gazdasági folyamatokat. A kiegyezés idején még jelentős arányban volt jelen a juhtenyésztés a bencés birtokokon. Ennek leépítésre nem a gyapjúárak csökkenésével párhuzamosan, hanem annak következtében, némileg eltolódva került sor. A századvégi gazdasági fellendülés idején a talajerőpótlás fokozott igénye megkövetelte a szarvasmarhaállomány növelését, ami a 20. század elején tetőzött a rendi gazdaságokban. A 19. század közepén még a gulyában tartott magyar és erdélyi fajták tenyésztése jelentette a fő irányt, amit a század végére az istállóban tartott marhahízalás váltott fel, és csak a századforduló után nyert nagyobb teret a nyugati fajtákra alapozott tehenészetek megjelenése. A 20. század elején aztán fokozatosan megindult a sertésenyésztés fellendülése, amiben nem

⁶³⁴ PFL GL SzV Lajstromozott iratok, nr. 632.

⁶³⁵ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 68.

⁶³⁶ Uo. 201.

⁶³⁷ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 73.

kis szerepe volt a felvevőpiacoknak, elsősorban a közeli városok megerősödésének és az első világháborút megelőző gazdasági konjunktúrának is.

8.3. A szőlők

A keresztény kultúra, így a szerzetesi kultúra is elképzelhetetlen a bor nélkül. „*A bencés monostorok az istentisztelet helyei, ezért a monostorok környékén, azok birtokain a kezdetektől megtaláljuk a földművelő közösségek két legfontosabb terményét, a gabonát és a szőlőt.*”⁶³⁸ Így volt ez a dualizmus idején Magyarországon is, amikor a bencés rend minden apátságának volt némi szőlőbirtok a tulajdonában.

8.3.1. A főapátsági szőlők és megváltásuk

A jobbágyfelszabadítás a szőlőbirtokok tekintetében is fontos mérföldkőnek számított a Pannonhalmi Főapátság életében, ami ezen a téren is radikálisan átrendezte a tulajdonviszonyokat. Az 1848-as áprilisi törvények közül az egyházi tized eltörlésének volt a legnagyobb jelentősége, bár a hegyvamos szőlők tulajdonjogi rendezése még évtizedekig elhúzódott. Az 1853-as úrbéri pátens gyakorlatilag visszaállította a szőlők földesúri dézsmakötelezettségét, és a szőlőbirtokokat kivonta az állami kárpótlás hatálya alól, így a megváltásukhoz szükséges összeget az új tulajdonosoknak kellett előteremteni. A kompromisszumos megoldás a kiegyezés idején született meg, amikor az 1868. évi 29. törvénycikk folyamánként ezek a szőlők az egykori úrbéresek tényleges tulajdonába kerültek. Az állam azonban továbbra sem vállalta magára a kárpótlást, hanem az új tulajdonosoktól közdók módján szedte be a peres úton megállapított váltságösszegeket.⁶³⁹ Az önmegváltásnak ez a módja a földesúr szempontjából azt jelentette, hogy a szőlők esetében is csak nagyon hosszú idő után tudott hozzájutni ahhoz a tőkéhez, amit akár az uradalmi szőlők fejlesztésére is fordíthatott volna.

A megváltást a bencés szőlőbirtokok esetében sem sikerült az ötvenes években lezárni, mivel falvanként és szőlőhegyenként kellett az ügyeket kezelni, és a megegyezésre való készséget a gazdasági racionalitáson kívül számos külső tényező is befolyásolta. Ács községben például viszonylag hamar megszületett az egyezés a három földesúr és a település lakói között, amiben nem kis szerepe volt a helyi református lelkész agitációjának, aki maga is az új szőlőbirtokosok közé tartozott. A rend is kompromisszumkésznek bizonyult és fél krajcárral olcsóbban egyezett meg a megváltási árban, mint a szomszédos Lichtenstein herceg uradalma,

⁶³⁸ Dénesi–Csoma, 2009. 9.

⁶³⁹ Csoma, 2009a. 138.

hogy ezzel is biztosítsa az ügy mielőbbi lezárását. Ezzel szemben a kajári gazdák makacs ellenállást fejtettek ki a bakonybéli apáttal szemben, és nem voltak hajlandóak tárgyalásba bocsátkozni a dézsmaváltság ügyében, ezért hosszan tartó peres útra terelődött az ügy. A tárgyalások botrányos körülmények között zajlottak, a gazdák felzaklatva vették tudomásul a megállapított váltság összegét, és megtagadták annak befizetését.⁶⁴⁰ Ezzel szemben a pázmándhegyi szőlőbirtokosokkal 1857-ben sikerült megállapodni az apátság birtokában lévő 17 kataszteri hold megváltásról. Ennek keretében a szőlőbirtokosoknak egyetemleges felelősségvállalás mellett tíz év alatt kellett letörleszteni az örökváltság fejében járó 9 200 forintot és 3 darab ezüst húszast, annak kamataival együtt.⁶⁴¹

Összességében azt mondhatjuk, hogy közel két évtizednyi kemény jogi munka után 1874-ben a főapátság 12 településen fekvő szőlője került véglegesen megváltásra. A véneki, és a komáromi kerülethez tartozó kulcsodi, keszi és némai szőlők ügye még ekkor is függőben volt, és az ellenálló kajáriakon kívül, a nyalkai és tényői dézsmaváltságot is a győri királyi adóhivatal szedte be. A folyamat lezárására csak egy évtized múlva kerülhetett sor, egy 1884-es összesítés szerint összesen több mint 172 000 forinttal gyarapodott a rend törzstőkéje.⁶⁴²

8.3.2. A főapátság szőlőbirtokai

A nehézségek ellenére az 1870-es években megszilárdult az apátsági kézen maradt szőlők kezelési rendje, és a filoxérajárvány kibontakozása ellenére fontos részét képezte az apátság bevételeinek. A főapátság szőlőbirtokai Győr vármegyében a szentmártoni és tényői, Veszprém vármegyében a bársonyosi, Komárom vármegyében a tömördi szőlőhegyekben voltak. Györszentmártonban, vagyis a mai Pannonhalmán négy nagyobb szőlőterületet birtokolt az apátság. A monostor déli oldalán elterülő Hospodárt, a hegy nyugati lábánál fekvő Talliánt, és ezektől északra a Széldomb ültetvényét. A kisécsi szőlő Györszentmártontól nyugatra, a Pándzsa-patak nyugati oldalán húzódó dobsoron volt, de közigazgatásilag Györszentmártonhoz tartozott. A főapátság gazdatisztjei a dualizmus idején két helyen is telepítettek homoki szőlőültetvényeket. Az egyiket a már említett Ölbőpusztán, a másikat a Győr vármegyében fekvő Hecsepusztán.

Mindegyik szőlőt egy-egy vincellér kezelte, akik a kerületi jószágkormányzóknak tartoztak felelősséggel, de az illetékes gazdatisztekkel is együtt kellett működniük, különösen a fuvarok és a napszámok szervezése terén. A negyedéves számadásokat a szőlők felügyeletével

⁶⁴⁰ Uo. 147.

⁶⁴¹ Dénesi–Csoma, 2004. 20–21.

⁶⁴² Csoma, 2009a. 146–150.

megbízott rendtagnak, 1875-ben például Kovacsics Marcell pénztárosnak kellett benyújtaniuk.⁶⁴³ A gazdasági kerülethez való tartozás csak látszólag volt állandó, amikor 1880-ban a Bársonyoson székelő veszprémi jószágkormányzó Ölbőre költözött, a bársonyosi szőlők kezelését is átették a komáromi jószágkormányzóság hatáskörébe.⁶⁴⁴ Az 1881-es káptalan jegyzőkönyve azonban már arról tudósít, hogy a szőlők kezelését mindenütt az illetékes gazdatisztek vették át.⁶⁴⁵ A főapátsághoz tartozó tömördi és bársonyosi borok szállítása jelentős költséggel járó és rendkívül időigényes feladat volt, ezért a komáromi kerület kormányzója 1881-ben arra kért és kapott engedélyt, hogy Bársonyoson és Tömördön is egy-egy uradalmi pincét építhessen.⁶⁴⁶ 1878-tól már önálló kezelőtiszt felelt a központi pincéért, az összevont szőlő-, és pincegazdaságot pedig egy bencés kormányzó felügyelte. Különösen sokat tett a borászat fejlesztés érdekében Fehér Ipoly főapát, akinek nagy szerepe volt a filoxéra elleni küzdelemben, a mezőgazdasági minisztériummal együttműködve dolgozott ki tervet az ültetvények felújítására.

A főapátság 1811-ben adomány révén jutott a Veszprém vármegyében fekvő Somlón egy szőlőhöz, de amint azt a dömölki apátság gazdálkodásával foglalkozó fejezetben láthattuk, ennek termését kezdetben nem a pannonhalmi, hanem a dömölki apátság gyűjtőpincéjébe szállították. Ugyancsak itt helyezték el a zalavaári apátság somlói szőlőinek termését és a dömölki apátság somlói és sági borait is. A zalavári apátság gazdaságainak kezelésében több kisebb szőlőbirtok volt, nevezetesen az esztergályi, üsthegyi és a csácsi szőlőhegyben. A tihanyi apátságnak ennél jelentősebb szőlészete volt, ami részben a Balatonfelvidéken, részben Somogyban feküdt. Utóbbi borait a szántópusztai gyűjtőpincében kezelték, ahol nemcsak a szomszédos kőhegyi, de a Balatonendrédhez tartozó tóközi gazdaság homoki szőlőjének borait is tárolták. A Balaton északi partján a tihanyi, révfülöpi és füredi szőlőket kell megemlítenem, ezek termése közvetlenül az apátság tihanyi pincéjébe került.⁶⁴⁷ (11. ábra)

A rend többnyire elő tudta állítani az éves borszükségletét, csak ritkán szorult vásárlásra. A szőlőrekonstrukció után a rendi fogyasztásra és a konvenciók kielégítésére szolgáló 750 hektoliter boron kívül, közel 1200 hektoliter bort tudtak értékesíteni.⁶⁴⁸ A pincemester és a szőlőmester, vagyis a borászati és a szőlészeti munka kettéválasztására 1908-ban került sor, de

⁶⁴³ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 105.

⁶⁴⁴ Uo. 235–237.

⁶⁴⁵ PFL FL KI 1881. Jegyzőkönyv, *Negyedik ülés, Gazdasági ügy, 3.*

⁶⁴⁶ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 257.

⁶⁴⁷ Az összesítésben a Csoma Zsigmond által készített községsoros kimutatás javított adatai szerepelnek. Csoma, 1985. 174.

⁶⁴⁸ PRT VI. A 350–352.

felettesük továbbra is a bencések soraiból kikerülő szőlő- és pincefelügyelő maradt, aki ebben a korszakban még nem rendelkezett szakirányú végzettséggel. Ő fogadta fel az egyes szőlőket kezelő szakképzett vincelléreket és a rendi szőlőmestert, vagyis a szőlészt. Az ő felelősége volt a szakszerű és okszerű szőlőművelés irányítása, az ültetvények jó karban tartása, gyepük és élősövények létesítése. A központi szőlőkön kívül a rendi többi szőlőjénél, mint szaktanácsadó volt köteles eljárni, és a szőlők üzemtervek módosítására is javaslatot tehet. Szükség esetén az egyes jószágkormányzók is kérhetik a kiküldését, a rájuk bízott szőlészetek revideálására.⁶⁴⁹

Az egyes pincék felszereltségéről számos leltár áll a rendelkezésünkre. „*A tihanyi ispánság 1903. évi leltárában szőlőzúzós, borsajtó, kapa, ásó, ágfűrész, lyukvágó kapa, venyigeolló, szőlőbogyózó rosta, mustmérő és -szűrő szerepeltek. Ezeket 1905-re, a »Szőlészetnél« rovat tanúsága szerint 6 db szénkénegezőgép, 3 db peronoszpóra-permetező, 1 db »Torpille« kénporfúvó, 2 tiprózsák, 8 puttony, egy 15 akós kád, 4 törkölyös hordó, 7 oltókés és 3 oltóasztal falappal egészítette ki. 1908-ban Duplex borsajtót vettek, Express borszivattyút szereltek fel. Ez évben 143 hordó, 72 979 l űrtartalommal, továbbá 7 törkölyös hordó, 2 761 l űrtartalommal volt a tihanyi pincében.*”⁶⁵⁰ Általánosságban elmondható, hogy úgy a főapátság, mint a filiális apátságok pincéinek felszereltség a kor színvonalán állt.

8.3.3. A filoxéra járvány kezelése

Magyarország az 1870-es évek közepén jelent meg a filoxéra, vagyis a szőlőgyökértetű nevű kártevő, mely megtámadta és különösen a kötött talajú ültetvényeken menthetetlenül el is pusztította a szőlőtőkét. A főapáti levelezésben számos adat található arra, hogy az állami szervek miként észlelik és tájékoztatják az érintetteket a betegség terjedéséről, hogyan gyűjtik az adatokat, és milyen formában igyekeznek felvilágosítást nyújtani a védekezés mikéntjéről. A pannonhalmi főapát 1887. október 17-i, a vallás- és közoktatási miniszterhez írt levelében arról számolt be, hogy a pannonhalmi főapátság szőlőiben filoxérát még nem találtak, és a bakonybéli, a dömölki és a zalavári apátság szőlői is fertőzésmentesnek tünnek. Ugyanakkor tudjuk, hogy a Balaton északi partján már 1880-tól pusztított a fertőzés, így a legveszélyeztetettebb helyzetben a tihanyi apátság szőlői voltak. A Vaszary Főapát arra kérte a tihanyi apátot, hogy mielőbb létesítsen egy szőlőiskolát és kezdje meg egy új, tehát fertőzésmentes ültetvény telepítését. Azt a főapát is csak később tudta meg, hogy a betegség ekkor már jelen volt a sokorói dombokon is, ahol a tényői és kisécsi szőlők feküdtek, majd 1888-ban a Somlón is felütötte a fejét a betegség. A főapát szakképzett szőlészeti inspektort

⁶⁴⁹ PFL FL FH 672/1908 és PFL GL SzV Lajstromozott iratok, nr. 238.

⁶⁵⁰ Fülöp, 2008. 210.

fogadott Vitái Kornél személyében, aki egy amerikai szőlőiskola létrehozására kapott megbízást, ahol részben magvetéssel és magoncokból, részben kész simavesszők vásárlásával kívánt új telepet létrehozni.⁶⁵¹

Hogy komoly gond van a szőlőkkel, azt már az 1880-as évek terméseredményei alapján lehetett sejteni, hiszen 1882-ben a központi jószágkormányzó jelentése szerint a főapátsági és a somlói szőlőkben összesen 1 009 és $\frac{3}{4}$ akó bort sikerült készíteni, ami a rendi akkori szükségletnek csak a felét tette ki, ezért a központi jószágkormány további 1 000 akó bor beszerzését engedélyezte.⁶⁵² A filoxériát egyébként az európai tapasztalatok alapján szénkénegezéssel gyérítették. A főapátságban 1890-ben már biztosan alkalmazták az eljárást, a szükséges vegyszereket a tapolcai vincellériskolából szerezték be. A kezelés célja bizonyos esetekben már kifejezetten az volt, hogy legalább időlegesen meg tudják tartani a tőkét, míg sor nem kerülhet az új ültetvény telepítésére.⁶⁵³

Miután Vaszary Kolost kinevezték esztergomi érsekké, az új főapátra, Fehér Ipolyra maradt az a szőlészeti és a borászat rendbetételének feladat, ezért 1892-ben felkérte rudinai Molnár Istvánt, a budai vincellérképző vezetőjét, hogy állítson össze egy szakértői anyagot a lehetséges a szükséges teendőkről. Az egyik fontos javaslata az volt, hogy a filoxéra által megfertőződött tőkét feltétlenül vágják ki, de a tényői szőlőt más betegségekkel való fertőzöttsége miatt teljes kiirtásra ítélte. Meghatározta azt is, hogy az új szőlők telepítése előtt milyen szántóföldi terményekkel (többnyire takarmánynövényekkel) lehet a talajt előkészíteni. A kipisztult ültetvényeken természetesen amerikai vad alanyokra oltott új fajták telepítését javasolta, a 10 %-os mésztartalmú talaj miatt a solonis oltványokat preferálta. A szőlők fajtaállományának felülvizsgálata során, az olaszrizling és az ezerjó mellett, a kadarka, a szlankamenka és a somogyi fehér telepítését javasolta. A borkészítéséhez Győrszentmártonban alkalmatlannak találta az eddigi erjesztőkamrát, és egy új, fűthető helyiség építését javasolta, ami a kellő mennyiségű erjesztésre használt hordó elhelyezésére is alkalmas volt. A borkészítés folyamata során az addig használatban lévő kezelőanyagok közül a csersav és a zselatin mellőzését kérte, és a derítés folyamatának állandó felügyeletét javasolta. A javaslatok nem maradtak a fiókban, Fehér Ipoly főapát egy héttel a szakvélemény benyújtása után főapáti utasításban fedte meg a pincemestert az eddig alkalmazott rossz gyakorlat miatt,⁶⁵⁴ és a szőlőkben megkezdődött az általános rekonstrukció.

⁶⁵¹ Csoma, 1985. 178–179.

⁶⁵² PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 283–284.

⁶⁵³ Csoma, 1985. 182–183.

⁶⁵⁴ Csoma, 2009b. 189–190.

A szakszerű munkavégzést nemcsak a pincékben, de már a szőlőkben el kellett kezdeni. A nagyon munkaigényes, és ezért költséges gyalogbéresek helyett a lókapa alkalmazását javasolta a konventülésnek a főapát, és ezzel együtt a 120–140 cm-es sortávok bevezetésére is sor került. A fogatos művelés elsősorban a nyitásnál, az éves talajmunkáknál és a fedésnél tűnt kifizetődőnek. De nemcsak a művelésben, hanem már a telepítés tekintetében is korszerű megoldásokat választottak a rendi gazdaságok vezetői. Ekkor terjedt el a gyökeres vad alanyokra oltott nemes fajták ültetése. Ugyancsak nagy gondot fordítottak a növényvédelemre, tavasztól ősziig többnyire háromszor permeteztek. A filoxéra terjedésével mindenhol igyekeztek megteremteni a szénkénegezés lehetőségét, de a peronoszporával és más betegségekkel is fel kellett venni a harcot. Előbbi ellen többnyire bordói keveréket használtak.⁶⁵⁵

A főapátság sokorói szőlői közül több helyen alakítottak ki oltványtelepeket, így például Kisécen is, de ezek elsősorban a saját igények kielégítésére szolgáltak. A Somló lábánál fekvő és a Kisjenő községhez tartozó Várdapusztán 1897-ben állami kezdeményezésre egy 10 holdas oltványtelep kialakításáról döntött a rend gazdasági vezetése. Mivel az elsőként kijelölt terület, túlságosan alacsony fekvésűnek és kavicsosnak bizonyult, a dömölki apát és jószágkormányzó, valamint az érintett állami tisztségviselők javaslatára a teljes 20 és ½ holdas várdai tagot átengedték a telep céljaira. A szerződésben a főapát kikötötte, hogy a következő 10 évben a bencés szőlők részére 5000 oltványt és 5000 alanyt biztosítson a létesítendő telep, és ennek árából 25 %-os kedvezményt kapjon.⁶⁵⁶

A megfeszített munka eredményességét jelzi, hogy az 1896-os budapesti kiállításon a rend borai közül a révfülöpi rizlinget, a kajári rizlinget és burgundit valamint a kitűnően kezelt szentmártoni borokat milleniumi nagyéremmel tüntették ki; Fehér Ipolyt pedig a szőlészet és borászat terén kifejtett tevékenységéért az Első Magyar Országos Pincemesterek és Pincemunkások Tanácsa tiszteletbeli tagjává választotta.⁶⁵⁷ A milleniumi kiállításon részt vett borok minősítését az év végén a Borászati Lapok is közölte, eszerint a főapátság nyertes bora valójában egy 1893-as somló volt, fajtajelölés nélkül, gyaníthatóan cuvé; jeles minősítést kapott az 1889-es jelöletlen somló és tömördi, és az 1868-as (!) kisécsi rizling; végül jónak titulálták az 1893-as bársonyosi öreghegyit.⁶⁵⁸

8.3.4. A szőlészet és borászat eredményessége

⁶⁵⁵ Uo. 187–188.

⁶⁵⁶ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 38–39. és 41.

⁶⁵⁷ Borászati Lapok 28. évf. 46. sz. 1896. november 15. 729. és Borászati Lapok 28. évf. 47. sz. 1896. november 22. 751. valamint Dénesi–Csoma 2014. 24–25.

⁶⁵⁸ Borászati Lapok 28. évf. 50. sz. 1896. december 13. 802.

A szőlőtermesztés eredményességét jól jelzi, hogy a millenium után már nemcsak nagytételben és hordókban, de kisebb palackozott formában is megkezdődött a borok értékesítése. 1901-ben a somlói borok palackozásához 0,35 és 0,7 literes üvegek vásárlására került sor, a következő évben pedig a somlói mellett a sági és a bársonyosi asztali borok is palackozásra kerültek. A fajtaváltásnak köszönhetően ekkor már az olaszrizling és az ezerjő adta a szőlőtermés nagyobb részét, de a somlói ültetvényeken a hagyományos ragszőlő, a juhfark vagy a budai zöld is megtalálható volt. A dömölki apátság birtokain a saszla termesztésével is foglalkoztak. A jobb minőségű fajtaborok és pecsenyeborok mellett árusítottak gyengébb minőségű borok keveréséből összeállított cuvét és siller borokat is.⁶⁵⁹

Az 1912-ben a rend összes termő szőlőterülete 190 magyar hold volt, az átlagos termés holdanként 14,27 hektoliter, ami az 1894–1896-os káptalani ciklus eredményéhez képest 3,26 hektoliteres növekedést jelentett. Az évi átlagos musttermés közel 2 500 hektoliter volt, és a termésmennyiséggel arányosan emelkedett a szőlők tiszta jövedelme is, ami holdanként elérte a 246,74 koronát. Ugyanakkor a kezelési költségek a napszámok emelkedése miatt tetemesen nőttek, de a szőlők tiszta jövedelme így is közel 24%-os kamathozamnak felelt meg, ami meghaladta a kataszteri jövedelem ötszörösét. A termésmennyiség a rendi szükségleteket bőségesen kielégítette, így a kereskedelmi forgalomban eladott borok értéke az utolsó 10–12 évben 82–86 000 koronára emelkedett, a megrendelők száma 438-ról 493-ra nőtt.⁶⁶⁰

Az első világháború az infláció emelkedése és az áruhiány miatt okozott fennakadásokat a szőlőtermesztésben, a forradalmi hónapok alatt pedig az ültetvényekben és a borkészletekben keletkeztek nagyobb károk. A háborús viszonyok elmúltával megkezdődött az elpusztult szőlők helyreállítása, és Tarjánban, Tömördön, Ölbön, Hecsepusztán, Zalaapátiban és a somogyi birtokokon is új ültetvények létesítését tervezték.⁶⁶¹ A nagyszabású szőlőrekonstrukciók és az ehhez társuló technológiaváltás, valamint a rendi előjárók elkötelezettsége oda vezetett, hogy a 20. század elejére sikerült helyreállítani a rendi szőlészet és pincészet gazdasági egyensúlyát. A két világháború között már nem csak közvetlenül a pincéből lehetett borhoz jutni, hanem egy győri és egy budapesti boltban is árusították a rend sokorói, somogyi és somlói borait. A pannonhalmi borok után több német, cseh és angol borkereskedő cég is érdeklődött, így nem csak a budapesti Grand Hotel Hungaria, az Astoria Hotel és a Gundel Étterem asztalaira, de londoni tisztai kaszinókba is jutott belőle.⁶⁶²

⁶⁵⁹ Dénesi–Csoma, 2014. 25–26.

⁶⁶⁰ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 75–77.

⁶⁶¹ PFL FL KI 1921. Főapáti előterjesztés, 10–11.

⁶⁶² Dénesi–Csoma 2009. 22–23.

8.4. A főapátság erdészete

A városoktól távol létsült bencés monostorok birtokai között a középkori kezdetektől fogva találkozunk erdőségekkel. Nem volt ez másként Pannonhalma esetében sem. A főapátság erdőinek zöme a 18. században a Kisalföld és a Bakony között, a Sokorói-dombság középső vonulatán helyezkedett el, közigazgatásilag a mai Écs, Ravasz, Veszprémvarsány, Bakonypéterd és Bakonytamási, illetve az ettől nyugatabbra fekvő párhuzamos domboson Pannonhalma, Tarjánpuszta és Lázi határában feküdt. A főapátságnak Győr vármegyében összesen 5 754,5 kataszteri hold erdőterülete volt, aminek túlnyomó részét tölgy és cserfa alkotta. Ezeket szálerdőként, 80 éves vágásfordulóval művelték, és épületfa, szerszámfa és tűzifa formájában egyaránt értékesíthető volt.⁶⁶³

A főapátsági és a filiális apátságok erdőbirtokai a rend 19. századi visszaállítása után az egyes apátságokhoz tartoztak, és a területileg illetékes jószágkormányzók illetve gazdatisztek felügyelete alatt álltak.⁶⁶⁴ Rimely Mihály főapát 1849-ben nevezett ki rendtársai közül egy központi erdőfelügyelőt a főapátság erdőinek ellenőrzésére,⁶⁶⁵ akitől azt várta, hogy határozottan fellép a gyakori falopások és az erdei kártételek ellen. Ez a megoldás azonban nem bizonyult elég hatékonynak, ezért 1861-től egy hozzáértő szakemberre, egy civil erdőmesterre bízta az erdők kezelését, akinek a munkáját egy szerzetes ellenőrizte. Különös gondja volt az erdészetre Kruesz Krizosztom főapátnak, aki önéletrajzában maga is megemlékezett az erdőkezelés során tapasztalt nehézségekről, a falopásokról és egyéb erdei kártételekről. Az uradalmi erdőkkel szomszédos községekben 40–50 főből álló csapatok szerveződtek, akik éjjelente megszállták az erdőt, másnap reggelre már Győrben voltak, ahol hamar túladtak a lopott faanyagon. Az erdőkerülők részben a cinkosaik voltak, részben féltek a szervezett bandáktól, és az erdőmester sem mert szembe szállni velük, ezért aztán nyugdíjaztatta a főapát. Az új erdőmester Stróbel Sándor lett, aki vállalta, hogy rendet tesz. *„Ezen ember valóságos csodát művelt. Annyit megparancsoltam neki, hogy a szegény embert fához könnyebben juttassa, a többit rábízta. [...] Először a személyzetet szervezte, a szükséges épületeket emelte, az alattas személyzet fizetését szabályozta. Alig került 3–4 évbe, már az összes főapátsági erdők egy öl mély, egy öl széles árokkal s ötsoros akáckerítéssel voltak védve, az utak szabályozva és a tolvajok megtörve. Hogy nem ment harc nélkül, az világos, de Strobel kitartó volt s midőn a vármegye személyzete is megváltozott, a mi győzelmünk teljes volt. 3–4 év alatt gyönyörű*

⁶⁶³ Borovszky, Győr. 118.

⁶⁶⁴ A tihanyi apátság erdőgazdálkodását kimerítő alapossgal tárgyalja Magyar, 1986.

⁶⁶⁵ PFL FL Konventülési jegyzőkönyvek II. 258–259.

faiskolákat alakított s a vidék bámulva nézte, mint üdülnek és épülnek évről-évre a főapátsági erdők.”⁶⁶⁶

Stróbel Sándor utódja egyik tanítványa, Hofmann Zénó lett, aki 1869-ben végezte el a Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémiát, és 1874-ben vette át mestere helyét. Az ő lakhelye már nem Varsányban, hanem a ravazdi új erdészlakban volt, itt dolgozott az 1890-ben bekövetkezett haláláig. Kruesz főapát korántsem volt annyira megelégedve vele, mit elődjével, működése idején az erdészet bevételei némileg csökkentek. Az is a jövedelmezőség ellen hatott, hogy 1879 őszén óriási hó- és viharkárok keletkeztek az apátsági erdőkben, és ezek elhárítása alapvetően meghatározta a következő évek fakitermelésének irányát. Erre az időszakra esik az 1879. évi XXXI. tc. elfogadása, ami számos új terhet rótt az erdőbirtokosokra, és sok adminisztratív munkát adott az erdészeti szakszemélyzetnek.⁶⁶⁷ A jogszabály legfontosabb hozadéka az volt, hogy állami ellenőrzés alá vetette az erdészeti üzemterveket, ezzel megakadályozta a pazarló fakitermelést és gondoskodott az erdők mesterséges felújításáról.⁶⁶⁸ Ennek eredményei a bencés birtokokon majd a 20. században mutatkoztak meg igazán.

A főapátsági erdőmester közvetlenül a központi jószágkormányzó joghatósága alá tartozott, és hatásköre kiterjedt a főapátság mellett a bakonybéli apátsági erdőkre is. Ahol az erdők gazdatiszt kezelése alatt maradtak, mint például a győri kerülethez tartozó Hecsepusztán, ott is az erdőmester készítette el az üzemtervet és felügyelte annak betartását. Közvetlen felettese volt a körerdészeknek és vadászoknak, valamint az erdőmunkásokat is ő fogadta fel. Az főapátsági erdőmester számára készített 1877. évi utasítás a gazdatisztok szolgálati szabályzathoz hasonlóan írta körül az erdőmester feladatait, szabályozta a pénzkezelésének rendjét és a számadások módját. A rendi központtal előzetesen egyeztetni kellett az éves vágástervet, valamint a fanemek szerint megállapított faárakat is, különös tekintettel arra, hogy melyik faraktárból került elszállításra. A pagonyföldek, vagyis az erdőirtások helyén átmenetileg létesített szántóterületek haszonbérletéről szóló szerződések másolatait is be kellett küldeni Pannonhalmára, és a nagyobb összegű szerződések megkötését előzetes központi jóváhagyáshoz kötötték. A körerdészek felfogadása a központi jószágkormány feladata volt, az erdőmester csak véleményezte a jelölteket, ugyanakkor az erdészeti személyzet alkalmazása az ő hatáskörebe tartozott.⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ Kruesz önéletrajz, 453.

⁶⁶⁷ Kocsis, 1997. 80–82.

⁶⁶⁸ Estók, 2003. 59.

⁶⁶⁹ Kocsis, 1997. 72–74.

Ahogy már említettem Hoffman erdőmester 1874-ben Ravazdon kezdte meg a működését, ahol nemcsak neki, hanem egy erdőkerülőnek is önálló lakást tudtak biztosítani.⁶⁷⁰ Ettől az időponttól kezdődően egészen 1945-ig Ravazdon volt a főapátsági erdészetének központja. Hofmann halála után a nagycenki születésű Vaszary Ernő lett az erdőmester, aki bencés öregdiáknak számított, hiszen a rend soproni gimnáziumában érettségizett 1882-ben. Elődeihez hasonlóan ő is a selmecebányai akadémián szerzett diplomát, majd 1886-tól gyakornokként, Hofmann Zénó halála után pedig erdőmesterként állt a rend szolgálatában egészen 1912-ig. Ez alatt az időszak alatt az erdészet jövedelmezősége jelentősen emelkedett, a Hofmann-féle időszaknak közel a duplájára nőtt. 1892 és 1897 között zajlott le az első üzemtervezés revíziója, melynek felügyeletét a közigazgatásilag illetékes két vármegye, Győr és Veszprém erdészeti bizottságai végezték. Az ő idejében, 1905-ben vezették be az új szolgálati szabályzatot a főapátsági erdőmester részére. Fontos változás volt, hogy az erdőmester közvetlen hivatalfőnöke a főmonostori perjel lett, de az erdőkezelésre vonatkozó hatáskörét változatlanul hagyták. Az erdészeti alkalmazottak részére ő jelölte ki a megfelelő a munkakört, és saját hatáskörében szolgálati utasítást készíthetett az erdőőrök és a segédszemélyzet számára. Vaszary szemléletére jellemző, hogy 1893-ban Weisz Lajos mérnök kollégájával a tűzfia fogyasztói végfelhasználásához jobban igazodó kiserelésében történő értékesítése kapcsán vezetett be újításokat. Alapos közgazdasági elemzéssel bizonyította, hogy teljes mértékben jövedelemfokozó az új eljárás, melyet mérnök kollégája ajánlott. Mint főapátsági erdőmester, megfelelő szakmai felelősséggel kezelte a főapátsági erdőket és nevéhez fűződik az erdészet területén lévő két millenniumi emlékmű létrehozása is.⁶⁷¹ Ezek közül az egyik, a győrszentmártoni, vagyis a mai pannonhalmi határban fekvő 254 m magas Herceg-hegyen, másnéven a Szent Imre-hegyen létesült. A 4 méter magas obeliszk közelében, a hegy nyugati oldalán pedig 3 öl szélességben úgy vágatta ki a fákat, hogy az kirajzolta az 1896-os évszámot.⁶⁷²

1913. január 1-én lépett hivatalba utóda, Takács Zsigmond, aki szintén a selmecebányai akadémia alumnusa volt. Erdőmémöki oklevelet 1911-ben szerzett, majd a Veszprémi egyházmegye uradalmaiban volt gyakornok. Innen a Főapátság szolgálatába lépett, és itt működött megszakítás nélkül egészen az erdészetek államosításig.⁶⁷³

⁶⁷⁰ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1873–1884. 84. és 91.

⁶⁷¹ Kocsis, 1997. 82–84.

⁶⁷² Borovszky, Győr. 122.

⁶⁷³ Kocsis, 1997. 84–85.

Az erdők jövedelmezősége változatos képet mutat korszakunkban. Sörös Pongrác összegzése szerint a 19. század elején még elég kevés jövedelmet hoztak az erdők, az 1802 és 1806 közötti időszakban a makkoltatással együtt is csak 13–14 000 forintot. Stróbel Sándor nemcsak megvédte az erdőt, de az erdőkezelést is megújította. Az 1865-ös erdei számadás szerint a bruttó bevétel már 15 000 forint volt, a kiadás körülbelül 10 000 forint körül mozgott, vagyis a hozzávetőleg 9 000 holdnyi erdőterület után 5 000 forint tiszta jövedelmet lehetett kimutatni. Stróbel munkásságának köszönhetően egy évtized alatt az erdőkből származó tiszta jövedelem 20–25 000 forintra emelkedett, miközben embereit tisztességesen meg tudta fizetni és beruházásokra is jutott pénz,⁶⁷⁴ és az erdészet jövedelmezősége a század végéig tartósan megmaradt. (12. ábra)

Fehér Ipoly főapát az erdészet esetében is ragaszkodott ahhoz a gyakorlathoz, hogy a rendi gazdálkodást független külső szakemberekkel kell megvizsgáltatni, amire 1898 első felében került sor. A beérkező jelentés pozitív volt, az erdők aktuális állapotát elfogadhatónak találta, bár a 20–25 évvel korábban elkövetett hibák következményei még ekkor is érzékelhetőek voltak.⁶⁷⁵ Az 1901 évi nagykáptalan iratai szerint az erdőgazdaságokban az átlagos tiszta jövedelem 93 000 korona volt, ami 29 %-kal többnek bizonyult, mint ami az üzemtervek szerint elvárható lett volna. Mindez az előző időszakhoz képest több mint 7 000 korona növekedést jelentett. Az erdészet jövedelmezősége különösen a főapátság és tihanyi apátság birtokain növekedett, a zalavári apátságban csökkent. A tűzifakitermelés az előző káptalani ciklushoz képest 30%-kal csökkent, és bár a faárak jelentősen emelkedtek, a bevétel némileg mégis csökkent. A mellékjövedelmek közül a főapátsági szarvasvadászat bérbeadás bizonyult a legjövedelmezőbbnek, míg a tihanyi erdészetben a sertésenyésztéssel próbálkoztak, melynek sertésállománya 1900 végén 319 darab volt. A gazdálkodás centralizálását jól jelzi, hogy a zalavári apátságban kivágásra tervezett 332 kataszteri hold erdő helyett, a tihanyi apátság zalai kerületében tervezeték ugyanakkora terület befásítását.⁶⁷⁶

Az 1912-es káptalanon ismét megállapították, hogy az erdők jövedelme nemcsak a szokásos 4%-os kamatot hozta meg, hanem átlagosan ennek a dupláját is meghaladta. Legjövedelmezőbb kamatozott a füssi erdőben rejlő tőke, ami 24,78 %-ot hozott, de a leggyengébben teljesítő hecsepusztai kis erdő is 3,83 % hozamot termelt. A gazdaságok és rendházak tűzifaellátását valóban meg tudták oldani az erdészetek, de épületfa kitermelését csak évek múlva látta lehetségesnek a káptalani előterjesztés. A főapátság és a tihanyi

⁶⁷⁴ PRT VI. A 351–352.

⁶⁷⁵ PGL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900, 79.

⁶⁷⁶ Fülöp, 2019. 56–57.

erdészetek esetében ebben a ciklusban is szép mellékjövedelmet eredményeztek a vadászati bérletek.⁶⁷⁷

8.5. Ipari üzemek és befektetések a bencés rend birtokain

A 19. század elején bencés birtokokon nem voltak jelentősebb ipari üzemek. Minden apátsághoz tartozott ugyan néhány malom, melyek leginkább a helyi igények kielégítésére szolgáltak, de ezeket többnyire bérbe adták az erre vállalkozó molnároknak. Az uradalmak kezelésében csak néhány deszkametsző és tégláégető volt, a Veszprémvarsányhoz tartozó keresztúri kőfejtőben pedig az 1840-es években márványbányászattal kísérleteztek. Ezt a márványnál gyengébb, de azért elég kemény mészkövet 1825-ben fedezték fel. Az uradalom kezdetben saját szükségleteinek kielégítésére használta a bányát, majd többször is megpróbálták bérbe adni, de a kő gyenge minősége miatt nem találtak rá bérlőt.⁶⁷⁸ A főmonostorban néhány éven át cukorkészítéssel is próbálkoztak, de a sok kellemetlenséggel és büzzel járó vállalkozás egy 1841-es feljegyzés szerint nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A rendtörténetíró Sörös Pongrác megfogalmazása szerint a *„főapátság mindig túlzott óvatossággal gondolt a következő nemzedék érdekeire s a kockázatosnak látszó ipari befektetésekkel szemben túlságos óvatos volt, pedig a magánvállalkozás nem egy oly helyen, hol a főapátságnak jelentős birtoka volt, sikerrel próbálkozott.”*⁶⁷⁹

Olybá tűnik tehát, hogy a bencések a kapitalista gazdálkodás alapjait készek voltak átültetni a mezőgazdasági termelés gyakorlatába, de azt a nagyobb kockázatot, amit az ipari befektetések jelentettek már nem merték felvállalni, hiszen ezzel nemcsak az egyes apátságok tőkéjét, hanem a közösségre bízott, és a közoktatás céljait szolgáló vagyont kockáztatták volna, amit nem tartottak etikusnak. Jó példa erre a következő eset. 1899-ben egy vállalkozó, bizonyos Schwimmer Zsigmond tervezetet nyújtott be a Központi Jóságkormányhoz egy a *„Pannonhalmán, a főapátság neve alatt felállítandó likőr- és cognac-gyárra.”* Ezt az *„édes pálinkagyárra”* vonatkozó elképzelést Lázár György országgyűlési képviselő a beadványhoz mellékelte ajánló sorokkal is támogatta.⁶⁸⁰ A tervezett üzem a főapátság fölösleges borait dolgozta volna fel, és annak neve alatt hozta volna forgalomba – természetesen bizonyos részesedés fejében. Bár az ajánlat ígéretesnek tűnt, az üzlet mégsem jött létre a következők miatt: *„A központi kormány az ajánlatot eléggé lucritívnak nyilvánítja, mert alkalom nyílnék*

⁶⁷⁷ PFL FL KI 1912. Az 1912-i káptalan, 74–75.

⁶⁷⁸ PRT VI. A 400.

⁶⁷⁹ Uo. 353–354.

⁶⁸⁰ PFL FL FH VI. a. 5/1899.

*homoki borainknak értékesítésére; de moralis [sic] szempontból aggodalmi vannak, mert 1) az üzleti vállalkozásnak ez az alakja nálunk még szokatlan egyházi testületek részéről, főleg a midőn az illető testület nevének üzleti forgalomba való hozataláról van szó. 2.) Ily vállalkozásokban teljesen hiányzik a gyakorlatunk, nemcsak az üzleti részvételnél, de még az ellenőrzésnél is. 3.) Se jelenleg, se a legközelebbi jövőben nem remélhető szőlőtelepeink oly évi termése, hogy ebből jelentékeny mennyiséget a tervezett gyár céljaira szánhatnánk; s épp azért az ajánlatot nem fogadja el.”*⁶⁸¹ Véleményem szerint itt érdemes figyelni arra, hogy a rend vezetői a morális megfontolást a gazdasági érdek elé helyezték és hogy tudatában voltak egy bizonyos területen a szakértelmük hiányának.

A rend vezetői ennek ellenére általában nyitottak voltak a mezőgazdasági termeléshez közvetlenül kapcsolódó feldolgozóipari megoldásokra, mint például egy gőzmalom vagy egy szeszgyár felállítása, vagy az uradalom területén már amúgy is működő téglavetői ipari üzem fejlesztésére. Egy gőzmalom létesítése már Kruesz főapát idején szóba került, amit a ravazdi tó közelében terveztek felépíteni az akkori molnár és segédjének lakása mellett. Itt egy gépészműhely és a gépész lakása is helyet kapott volna. A tervet 1871-ben Tóth Mihály uradalmi mérnök készítette el,⁶⁸² de kivitelezésére nem került sor. Az uradalom területén működő vízimalmokat a regáléjog megszűnésével párhuzamosan fokozatosan eladta a főapátság, különösen azokat, ahol jelentős összeget kellett volna fordítani az épületekre. Csak néhány jövedelmezőbb malomból alakítottak ki tartós bérletet, amint az agyaglíki malom esetében korábban már láthattuk.

1898-ban egy ismeretlen vállalkozó tervezetet nyújtott be a főapátnak egy győrszentmártoni gőzmalom felállítása tárgyában. Az ötlet racionalitásának megvizsgálására Wenninger Mátyás, a számvevői feladatokkal megbízott gazdatiszt kapott megbízást, aki hosszú oldalakon át komoly szám adatokkal bizonyította, mennyire jövedelmező lenne ez a beruházás. Nemcsak a rendi gabona lisztként való forgalombahozatalának előnyeit hangsúlyozta, hanem térképmellékletek segítségével igyekezett bizonyítani, hogy a főapátság környékén működő vízimalmok kapacitása mennyire korlátozott, és hogy egy korszerű malom felállítása feltétlenül kifizetődő lenne. Jutányos árakat számítva a szomszédos uradalmak gabonája mellett, a parasztgabona őrlésébe is be lehetett volna kapcsolódni. Az előterjesztés azonban úgy látszik, hogy eltért a főapát által korábban megismert javaslatától, mert egy a beadványra rávezetett félmondattal elvetette azt.⁶⁸³ Fehér Ipoly sokkal nagyobb potenciált látott

⁶⁸¹ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 140.

⁶⁸² PFL FL FH VI. a. 1871. augusztus 17.

⁶⁸³ PFL FL FH VI. a. 118.a/1898

egy mezőgazdasági szeszgyár felállításában, melynek végtermékét az államilag meghatározott kvóta szerint a győri szeszfinomító részére lehetett értékesíteni.

8.5.1. Szeszgyár a majorban

Az első szeszgyár tervezetét még Bierbauer Lipót, a veszprémi kerület kormányzója tette le a Központi Jószákgormány asztalára 1885-ben. A tervezet lényege abban állt, hogy egy marhatenyésztéssel és marhahízalással egybekötött szeszgyár felállítása révén lehetne növelni a városoktól távol eső kerületek trágyatermelését, hiszen a városok közelében vásárlás útján is be lehet szerezni a vetésforgókból hiányzó mennyiséget. Az ülésen, ahol a Központi Jószákgormány tagjain kívül a többi jószákgormányzó is jelen volt, elvi támogatását adta, egy gyár felállításához,⁶⁸⁴ de a tényleges megvalósulására még egy évtizedet várni kellett.

A Központi Jószákgormány jegyzőkönyvében 1898. december 1-én ezt a bejegyzést olvashatjuk: „*Főapát úr öméltósága konstatálja, hogy ismételten és több oldalról felhívták figyelmünket oly gazdasági iparágak felkarolására, melyek míg egyrészt bizonyos termékek értékét növelik, másrészt mellékterményeikben takarmányt és trágyasegítséget adnak. Ilyenek egyebek közt a gazdasági szeszgyár.*”⁶⁸⁵ Sajnos az nem derül ki, hogy pontosan kik is tették ezt a javaslatot a főapátnak, de talán nem járunk messze a valóságtól, ha olyan mezőgazdasági szakembereket, esetleg a korábban emlegetett óvári akadémia tanárait látjuk a kezdeményezés hátterében, akiket a főapát többször is megkeresett az apátság gazdálkodásának hatékonyabbá tétele ügyében.

A mezőgazdasági szeszgyár felállításának két alapvető célja volt. Első és legfontosabb feladata egy ipari üzemnek természetesen az, hogy a befektetett tőke utáni minél nagyobb nyereséget termeljen. Ezzel párhuzamosan egy szeszgyár felállításától az állattenyésztés, különösen a marhahízalás fellendülését is joggal várhatta a főapát, hiszen a takarmányozás nehézségeinek enyhülését jelentette „*a szeszgyári moslékkal a haszonállattartás jutányossá tétele*”. A növekvő szarvasmarhaállománynak a trágyamennyiség növekedésével is együtt kellett járnia, aminek a talajerő gazdálkodás szempontjából volt jelentősége. Végül az is megjegyzendő, hogy a szesz előállításához felhasznált nyersanyagok, például a burgonya vagy a silányabb minőségű gabona, a piacinál jóval kedvezőbb áron hasznosulhatott a belső felhasználás révén.

A szeszgyár felállítását tehát maga a főapát kezdeményezte, és a feladat kivitelezését a Központi Jószákgormányra bízta. Mivel a jószákgormányzók sem rendelkeztek ezirányú

⁶⁸⁴ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1885–1891. Sz. n. Jegyzőkönyv, 1885. november 19.

⁶⁸⁵ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897-1900. 108.

tapasztalatokkal, külső szakértő felkérésre került sor Raichl Károly pécsi iparfelügyelő személyében. A gépek beszerzésére és az üzem felszerelésére nyílt pályázatot hirdettek, amire három ajánlat érkezett. A győztes Szászország egyik kiemelkedő ipari üzeme, a freibergi gépgyár lett, amelynek a gépkazán mellett a megfelelő hordókról is gondoskodnia kellett. A beruházás kertében egy régi pajta épületét alakították át a gyár céljaira, és a majorság területén egy 800 hl hozamú kút fúrására is sor került. Az épületbe egyéb funkciókat is terveztek, hiszen a nagynyomású gőzgép segítségével a daráló és a szecs kavágó működtetése is könnyebbé válhatott. Az épület átadására 1899. szeptember 30-án került sor, és október 16-án kezdte meg a működését.⁶⁸⁶

A gyár eredményességére igazán nem lehetett panasz. Már az első éven nyereséget termelt, az 1899/1900-as gazdasági évben körülbelül 10 %-os hasznot hozott. Hogy egész pontosak legyünk, az 1912-es nagykáptalan gazdasági jelentését kell idéznünk. Eszerint a szeszgyár a befektetett tőke 20,4 %-át termelte ki tíz év alatt, ami azt jelenti, hogy a törlesztések leszámításával, az amortizált befektetési tőke 30,12 %-át tette ki a nyereség, így az utolsó négy évben évente 3,5 szeresével nőtt a profit. A haszonállattartásban hatékonyan hasznosult a moslék, vagyis a szeszgyártás melléktermékeként keletkező szerves hulladék és a burgonya is jobban értékesült, mintha eladták volna egy keményítőgyáraknak.⁶⁸⁷

A második szeszgyár a járiföldi gazdaság 1914-ben történő megvásárlása révén került a rend tulajdonába, és az 1921-es káptalan idején már hét év eredményeit tudták értékelni. A befektetett tőkék itt is jóval a piaci kamatlábak felett kamatoztak, és a felhasznált nyers termékek is jó haszonnal értékesültek, míg a szeszgyári hulladékot ingyenes takarmányként használták az állattartásban. *„Bebizonyult így rendi gazdálkodásunkban, hogy szeszgyári üzemeink a legkiválóbb jövedelmi forrásaink, hiszen a befektetési tőkék itt a pénzügyintézetek szokásos 4 %-os kamatját sokszorosan meghaladták”* – olvasható az 1921-es káptalan iratai között. Az ágazat fejlesztésére további kísérletek is történtek, de a csalamádéból való szeszfőzés nem bizonyult eredményesnek, és lépések történtek egy szeszfinomító felállításának előkészítésére is, de a gépek drágasága miatt ettől a tervtől kénytelenek voltak elállni.⁶⁸⁸

8.5.2. Vasúti befektetések

Nem ipari üzem ugyan, de talán itt kell megemlítem – és a rendtörténet monográfia is hasonló környezetben tárgyalja – azt a jelentős tőkebefektetést, amit a rendi birtokok

⁶⁸⁶ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1897–1900. 109., 134., 141., 145., 160.

⁶⁸⁷ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 77–78.

⁶⁸⁸ PFL FL KI 1921. Főapáti előterjesztés, 30–31.

jövedelmezőségének növelése érdekében 180 000 korona értékben eszközölt a főapátság a Győr–Veszprém–Dombóvár vasútvonal építésein. A 800 törzsrészvény jegyzésekor a rend képviselői kikötötték, hogy Kismegyeren, Pannonhalmán, Tarjánpusztán és Győrasszonyfán marhabarakodásra alkalmas megállókat és kitérőket kell létesíteni.⁶⁸⁹ Ugyancsak megkeresték a befektetők a rendet két másik vasútvonal tervezése során. A Pápa és Bánhida között tervezett vasútvonal a bakonytamási részbirtokot és a Lázi gazdaságot, valamint a hozzá tartozó Jahn-majort érintette, míg a Győr és Kisbér közötti vonal a hecsei répa és trágyaszállítást könnyíthette volna. A döntéshozatal előtt az illetékes jószágkormányzók vezetésével helyszíni szemle lebonyolítását és előzetes számítások elvégzését kérte a főapát különös tekintettel arra, hogy a vonalak kiépítése nem okoz-e kárt a főapátságnak azzal, hogy elszakítja egymástól az egyes tagokat.⁶⁹⁰ A Győr–kisbéri vonal aránylag nagy befektetést igényelt és csak minimális előnnyel kecsegtetett, így ebbe nem kapcsolódott be a rend,⁶⁹¹ és befektetők hiányában a vonal később sem épült meg. Hasonló volt a helyzet a Pápa–bánhidai vasút esetében is, és ebben az esetben sem vásárolt részvényeket a főapátság. Még azt is visszautasították a bencések, hogy a kisajátítandó földterületért cserébe részvényeket kapjanak.⁶⁹² Mivel ez a vasútvonal ennek ellenére megépült, a kisajátítást nem lehetett elkerülni. A megállapodás 1903 őszén jött létre a felek között, melynek keretében a vasúttársaság a kisajátított bakonytamási, lázi és bársonyosi földekért 12 533 korona készpénzt fizetett ki a rend részére.⁶⁹³

Joggal merül fel a kérdés, hogy az újonnan létesült vasútvonalaknak milyen konkrét gazdaságélénkítő hatása volt az apátság birtokain. Sajnos ezidáig nem találtam olyan forrást, melynek segítségével erre a kérdésre konkrétan válaszolni tudnék.⁶⁹⁴ Szeretnék azonban visszautalni az értekezésem nyolcadik fejezetében (8.1.4.) tárgyalt cukorrépatermelés vizsgálatára. Ennek végeredménye az volt, hogy a több helyen és több éven át végzett kísérletezés eredményeként egy kivételtől (Deáki) eltekintve csak a vasútvonalak mentén fekvő gazdaságokban (Győrszentmárton, Tarjánpuszta, Veszprémvarsány, Hecsepuszta) bizonyult hosszútávon is rentábilisnak a termelés.

8.5.3. A téglagyár

⁶⁸⁹ PRT VI. A 354.

⁶⁹⁰ PFL GL KJ Jegyzőkönyvek, 1900–1904. 59–60.

⁶⁹¹ Uo. 98.

⁶⁹² Uo. 161.

⁶⁹³ Uo. 179.

⁶⁹⁴ Kézenfekvő megoldás lenne az 1895-ös vasúti áruforgalmi statisztikák felhasználása, de e kétkötetes mű (Edvi Illés, 1895.) adatfelvétele és megjelenése éppen egybeesik a Győr–Veszprém vasútvonal építésének idejével.

A bencés apátságok uradalmi méretének köszönhetően évről évre rengeteg épület karbantartásáról, felújításáról vagy újjáépítéséről kellett gondoskodni, nem is beszélve az új beruházások építőanyagigényéről. A nagy mennyiségű építkezéshez szükséges nyersanyagot a rend igyekezett önerőből biztosítani. A fát és a meszet többnyire a Bakonyból, a téglát a helyi téglavetőkből szereztek be. A 19. század végén megnövekedett igényeknek megfelelően Kismegyeren és Tarjánban létesítettek egy-egy téglagyárat.⁶⁹⁵ Régóta tervezték egy modern körkemencés téglagyár felállítását is, ami a korábbi alkalmi téglavetőkhöz és a kisebb téglagyárakhoz képest jelentős előrelépést jelentett. A rend 1918. szeptember 12-én vásárolta meg Györszentmártonban a Paskesz-féle téglagyárat 500 000 koronáért, amihez közel 30 hold szántó is tartozott az apátság Imre-majorjának közvetlen szomszédságában. Az épület tűrhető és használható állapotban volt, de a forradalmak és a szénhiány miatt átmenetileg szünetelt a termelés, de közben komoly beruházások kezdődtek: a cserépgyártáshoz új iszapoltót és egy kátrányozót építettek.⁶⁹⁶ Az 1921-es káptalan az új téglagyár rentabilitását is értékelte. A számvevőség adatai szerint az 1918-as szeptemberi indulástól az 1920. december 31-ig terjedő időszakban a leltári értéket nem számítva 1,7 millió korona nyereséget termelt a gyár, és közben jelentősen megkönnyítette a rendi építkezések anyagbeszerzését is.⁶⁹⁷

8.5.4. A balatonfüredi fürdőtelep

A jövedelemtermelő üzemek közé kell sorolunk az eredetileg a tihanyi apátsághoz tartozó balatonfüredi fürdőtelepet is, mely a század végétől már a központi gazdasági kormányzat kezelése alatt állt. Történetével számos kiadvány foglalkozik,⁶⁹⁸ így ezen a helyen inkább csak a teljességre való törekvés miatt említem meg. A fürdőtelep attól a pillanattól kezdve, hogy 1802-ben visszakerült a rend kezébe, sok fejtörést okozott az előjáróknak. A bajok gyökere az volt, hogy a tucatnyi ingatlan fenntartása évről-évre egyre több pénzt emésztett fel, és a várt haszon rendszeresen elmaradt. Kruesz főapát idején már szóba került a fürdő eladása, de az ehhez szükséges főkegyúri engedélyt csak 1891-ben sikerült megszerezni. 1892-ben jelentkezett is egy vevő, de az értékesítés előtt Fehér Ipoly, az új főapát a dékánok testületével megvizsgáltatta, hogy megfelelő-e az ajánlat, majd ennek fényében elhalasztották az értékesítést. A főapát véleménye szerint, a lakbérékből származó bevételek az utóbbi években lassan emelkedni kezdtek, az intézet legjövedelmezőbb objektumát pedig a hidegfürdők

⁶⁹⁵ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 85.

⁶⁹⁶ PFL FL KI 1921. Főapáti előterjesztés, 31.

⁶⁹⁷ PFL FL KI 1921. *Gazdasági ügyek*, XII.

⁶⁹⁸ A bencés jelenlétre lásd: Sólmos, 2003. A gyógyforrás és a fürdő történetére lásd: Lichneckert, 2013.

képezték. A melegfürdők sajnos nem hoztak hasznot, és a savanyúvízből származó bevétel is folyamatosan csökkent. Ugyanakkor a kegyúri terhek – az önálló lelkeszség megszüntetésének köszönhetően – jelentősen csökkentek. Összességében a bevételek biztató emelkedést mutattak, a kiadások csökkentek, de még mindig jelentős beruházásokat kellett volna végrehajtani. A rend végeredményben nem zárkózott el az értékesítés elől, de a megfelelő ajánlat beérkezéséig saját kezelésben tartotta a telepet. A főapát azt is kijelentette, hogy csak olyan fejlesztésekhez fog hozzájárulni, ami bevételek azonnali növekedéséhez vezethetnek. Ilyennek tekinthető, hogy az egykori lövölde és a plébánia épületeit keresett villalakássá sikerült átalakítani, a cselédlakások helyén megkezdődött két emeletes bérház építése, a kocsiszín és az istállók áttelepítése, valamint a cselédek és a cigányok kiköltöztetése révén pedig élhetőbbé tették az üdülőtelepet, így a két átalakított alsóvendéglő is keresett helyé vált. Mindezek ellenére 1894-ben Füred még mindig nem volt jövedelmező tőkebefektetés, de nagy reményeket fűztek hozzá.⁶⁹⁹

Úgy tűnik, ezekben a reményeiben nem kellett csalatkoznia a főapátnak. A fürdő 1904 és 1908 közötti ciklusban 35 000 korona körüli tiszta jövedelme az 1908 és 1912 közötti időszakban 55 000 koronára nőtt, vagyis a jövedelmezőség 44 %-kal emelkedett. A nagyobb beruházásoktól továbbra is tartózkodott a rend, de a nagyvendéglő és a kávéház átalakítása, a világítás felújítása és két jégtörő készítése közel 350 000 koronát emésztett fel. A fő jövedelemforrás még mindig a vendégszobák kiadása volt, de felzárkózott mellé a melegfürdők használata is, a szénsavas fürdőt pedig egyre több szívbeteg vette igénybe, ami további reményekre jogosította fel a rendi vezetést. A tervbe vett nagyobb beruházásokhoz szükséges másfél millió koronát a törzstőke terhére tervezték megvalósítani, de szigorúan a visszafizetés terhe mellett.⁷⁰⁰

Ennek a nagy volumenű beruházásnak köszönhetően teljesen újjáépült a Klotild-udvar és az Erzsébet-udvar, ahol az új szanatórium, és benne az új szénsavas melegfürdő került elhelyezésére. Új emeletet kapott a Grand Hotel és a Gyógyterem, utóbbi földszinti részén egy éttermet is kialakítottak. A beruházások összköltsége meghaladta a 2,8 millió koronát, amit valóban a törzstőkék terhére mozgósítottak. Ezzel párhuzamosan azonban tovább folyt az alkalmas bérlő keresése. Az egyik potenciális vevő a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank volt, de ők további szénsavas források feltárásához kötötték színrelépésüket. Mivel a közös költségen végzett kútfúrások nem jártak eredménnyel, a bank elállt a vételi szándékától. Helyettük egy részvénytársasággá szervezett tőkéscsoport szerezte meg az üzemeltetés jogát 1918. január 1-től. A bérleti díj megállapításánál azonban a rendi vezetők nem számoltak a hamarosan

⁶⁹⁹ PFL FL KI 1894. Főapáti előterjesztés. *Gazdaszat*, 7. ív.

⁷⁰⁰ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 86–87.

elszabaduló pénzromlással. Az 1921-es káptalan sajnálattal állapította meg, hogy az infláció miatt a kikalkulált bérösszeg értéke jelentősen csökkent, és hogy amennyiben a zsidótókéval működő részvénytársaság él a szerződésben rögzített elővásárlási jogával akkor a vételár is túlságosan alacsony lesz, ezért a főapát kezdeményezte a szerződés megsemmisítését a veszprémi törvényszéknél. A fürdőtelep további fejlesztését egy az állam égisze alatt szerveződő, és a szomszédos Esterházy birtokot is magában foglaló új részvénytársaság keretei között képzelték el, és ennek létrehozására meg is tették az első lépéseket.⁷⁰¹

Összességében azt mondhatom, hogy a jövedelemfokozás érdekében tett lépések közül a tényleges intenzív gazdálkodás felé vezető úton az utolsó, és talán legfontosabb lépés a mezőgazdaságból származó nyers termékek félkész vagy késztermékké történő feldolgozása jelenthette volna. Erre azonban a szeszgyáraktól eltekintve nem került sor. Pallos Kajetán főszámvevő úgy fogalmazta meg az 1921-es káptalanra készülve a gazdasági kormányzat e téren követendő céljait, hogy a mezőgazdasági üzemekbe „...*tervszerűen beállított emberi- iga- és géperőnek helyes kihasználásával kombinált és többoldalú gazdasági üzemeink többé-kevésbé hiányos voltának csökkentésére a nyers termékeknek akár állattartás kapcsán való, akár ipari feldolgozás útján való jobb értékesítésére kell törekednünk.*” Azt is hozzátette, hogy a feldolgozó ágazatokat a jövedelmezőség növelése érdekében a konjunktúrákhoz igazodva kell beépíteni a gazdálkodás tervezett rendszerébe.⁷⁰² A felszólító mód számunkra azt is jelenti, hogy a dualizmus idején ezt nem sikerült megtenni! Ugyanakkor a főszámvevő további javaslatokat tett a feldolgozóipar fejlesztésére. Ilyen volt például az elhullott és levágott állatok bőrének begyűjtése és kicserzése, melyek a korábbi gyakorlat szerint úgynevezett dögbórszerződések keretében értékesítésre kerültek. Ugyancsak kívánatosnak tartotta az elhullott állatok zsírjának, faggyújának összegyűjtését és szappanná főzését. A növénytermesztés terén a kender és len termesztése mellett, ezek feldolgozását is javasolta.

Az erdészeti vizsgálata során láthattuk, hogy fő profilja a tűzifa és a szerszámfa értékesítése volt, de Pallos ebben az írásában érdemesnek tartotta a haszon- és iparifa előállításának megfontolását is. A malomipar és téglagyártás bevezetésének kérdését pedig úgy minősítette, mint amik az elmúlt két évtizedben több-kevesebb aktualitással többször felszínre kerültek, de nem nyertek megnyugtató megoldást. Úgy vélte, hogy a „...*kalandos jövedelemfokozás légvárainak építése kárain már eleget okultunk, itt az ideje, hogy a modern kor szellemének megértésével gazdaságaink jövedelmezőségét reálisan fokozzuk.*” E célkitűzés

⁷⁰¹ PFL FL KI 1921. *Gazdasági ügyek*, XIII.

⁷⁰² PFL GL SzV Főszámvevők vegyes iratai. *Adatok gazdasági rendszerünk revíziójához*, 45.

eredményességének vizsgálatát azonban egy a bencés rend két világháború közötti gazdálkodását vizsgáló dolgozatra kell bíznom.

9. A bencés rend bevételei és kiadásai a dualizmus idején

Az értekezésem végéhez közeledve itt az ideje annak, hogy az eddig elmondottak alapján mérleget vonjak és megkíséreljek választ adni a bevezetésben feltett, illetve az időközben felmerült kérdésekre. Az alapvető kérdésem az volt, hogy az uralkodó által 1802-ben a bencések részére visszaadott négy – 1885 után öt – apátság birtokai elegendőek és alkalmasak voltak-e arra, hogy eltartsák a rend tagjait, a rájuk bízott iskolákat és az egyházmegyét. Hogy erre a kérdésre válaszolni tudjak tisztában kell lenni a rend bevételivel és kiadásaival. A preconcepcióm szerint a bevételeket az uradalom biztosította, a rend kiadásainak döntő részét pedig a gimnáziumok fenntartása jelentette. A rendi kiadások szerkezetét vizsgálva három nagyobb terület különíthető el egymástól. Az első a gazdaságok kiadásai, a második a gimnáziumok kiadásai, a harmadika az apátságok és rendházak kiadásai.

Fontos azonban leszögezni, hogy korszakunkban még nem készültek a rend teljes vagyonára kiterjedő mérlegek, ennek bevezetésére csak a 20. század első évtizedének végén tettek kísérletet. A káptalanok egymástól függetlenül vizsgálták a gazdaságok bevételeit és kiadásait, valamint a tisztajövedelmük nagyságát, a gimnáziumi és székházi pénztárak egyenlegét, vagy a kegyúri terhek alakulását.⁷⁰³

9.1. A gazdaságok terhei

Az uradalom gazdálkodásból adódó kiadások összesítése nem könnyű feladat, leginkább a káptalani iratok között található kimutatásokban érhető tetten. Hogy már a kortársak is küzdöttek a jövedelem kimutatásának problémájával, azt az alábbi idézettel szeretném alátámasztani, ami az 1894-es káptalan gazdasági iratai közül származik és *A gazdaságok jövedelme* címet viseli. „*A gazdaságok jövedelmezőségének vizsgálatánál különböző szempontok lehetnek az irányadók; a sok közül csak néhányat említek fel, nevezetesen: a) Kutathatjuk, vajon a gazdaság jövedelme megfelel-e a tulajdonos jogos várakozásának, vagy sem, vagyis megkapja-e a tulajdonos a gazdaságokban levő tőkét után a kellő kamatot vagy sem? b) Vizsgálhatjuk, vajon a gazdaság jövedelmezősége – tiszta jövedelem hozama –*

⁷⁰³ Példaként lásd a 1897. évi káptalan gazdasági kimutatásait: PFL FL KI 1897. Mellékletek. 1. *Kimutatás a főpáti gazdaságok szemterméséről*, 9. *Kimutatás a gazdaságok gyapjútermeléséről és abból befolyt jövedelméről*, 12. *Kimutatás a főkapátsági gazdaságok jövedelméről*, 15. *A főmonostor és a székházak bevételeinek és kiadásainak kimutatása*, 17. *Kimutatás a gimnáziumok bevételeiről és kiadásairól*.

emelkedik vagy süllyed, s erre vonatkozólag mely okokra mint előidézőkre mutatnak a számok?
c) *Továbbá kutathatjuk a gazdasági üzem – pl. szemtermelés, állattenyésztés – melyik ága mutatkozott előnyösnek, melyik hátrányosnak?* d) *Vizsgálhatjuk, melyik gazdaság felelt meg a várakozásoknak, melyik nem? stb.*” A jövedelmezőség vizsgálatának szempontjait követően a fogalmazványt készítő számvevő számba vette az utolsó tíz év jövedelmét abból a szempontból, hogy a gazdaságokban fekvő tőke meghozta-e a tulajdonos által elvárt jövedelmet. Ennek mértékét Vaszary Kolos főapát 1889. április 6-án kiadott rendelete határozta meg, és lényegét tekintve úgy foglalható össze, hogy a főapátság gazdálkodása akkor tekinthető nyereségesnek, ha az uradalomban fekvő tőke meghozza azt a kamatot, ami akkor is elvárható lenne, ha ugyanezt a tőkét a pénzpiacon helyezték volna el.

Jelen esetben a kérdés az volt, hogy tíz évre visszamenőleg ki tudta-e termelni az uradalom éves átlagot számítva a 175 200 forint kamatot. Mellőzve most a részletes számításokat a számvevő azt a megállapítást tehetette, hogy az 1883/84-es és az 1892/93-as gazdasági éveket tekintve a főapátság gazdaságai „*a gazdasági tőkék országos kamatait*” nem tudták kitermelni, éves átlagban 11 166 forinttal maradtak el tőle. Ennek hátterében az állt, hogy a gyapjú és gabonaárak csökkenésével párhuzamosan a gazdaságok jövedelmezősége is csökkent.⁷⁰⁴ Ezzel együtt a főapát álláspontja szerint – mivel a beruházások is a bruttó bevétel terhére lettek eszközölve, és mivel a tiszta jövedelem csökkenése kisebb, mint amekkorát a gabona és gyapjúárak esése indokolt volna – az egyes gazdaságok produktivitása összességében kielégítő volt.⁷⁰⁵ Megjegyzem, hogy az előterjesztést készítő számvevőnek nagy dilemmát okozott annak megítélése, hogy a korábbi évek tisztajövedelem kimutatásaiba bele vannak-e számolva a beruházások költségei, vagy sem. A kimutatások logikája alapján azt is megállapította, hogy a régebbi kimutatások más elv szerint készültek, mint az aktuálisak, így például az adók beszámítása terén jelentős különbségek adódtak. Ezen visszasságokra való tekintettel – melyek a főapáti előterjesztés fogalmazványban még szerepelnek, a főapát előadásából viszont már hiányozna –, azt kell mondanom, hogy igazán megbízható számadatokkal ebből az időszakból nem rendelkezünk. Csak Fehér Ipoly káptalanjaitól kezdődően számolhatunk megbízható adatsorokkal, összességében pedig az 1894 és 1921 közötti időszakot tudjuk vizsgálni.

Ezekben a kimutatásokban ágazatonként és gazdaságonként is összesítették egy-egy káptalani ciklus eredményeit, így külön táblázatokban összegezték például a szemtermelés, a gyapjúeladás, a marhahízlatás vagy az erdészet eredményeit, ahol természetesen a működési

⁷⁰⁴ PFL FL KI 1894. Fogalmazványok. *Gazdászat*, 1.

⁷⁰⁵ PFL FL KI 1894. Főapáti előterjesztés. *Gazdászat*, 4 iv.

költségek levonása után a tiszta jövedelem kimutatása volt az elsődleges cél. Ezen kívül összesítő kimutatás készült az egyes gazdaságok jövedelmezőségéről is, ahol a bruttó bevételekkel szemben a kezelési költség, az adók és biztosítások, a beruházások, valamint a központi költségekhez való hozzájárulás szerepelt a kiadási oldalon. Az uradalom jövedelmezősége ellenére maga a főapát is érzekelte, hogy vagyonomérleg hiányában nem lehet egzakt módon értékelni a rend anyagi helyzetét. „*A tiszta jövedelemnek csak teljes összegében és holdanként való számítása volt az említett okoknál fogva lehetséges, reméljük azonban, hogy hazánk pénzügyi és vele gazdasági életének konszolidációjával vagyontértékeink stabilis értéken való leltározásával ismét képesek leszünk az egyes gazdaságokba fektetett tőkék kamatjövedelmét és vállalkozó nyereségünket teljes pontossággal megállapítanunk.*”⁷⁰⁶

Ezek alapján azt lehet elmondani, hogy az uradalom működési költségeit minden esetben fedezték a bevételek, ugyanakkor ez nem volt elegendő a rendi kiadások egészének fedezésére.

9.2. A gimnáziumok

Előzetesen azzal a feltételezéssel éltem, hogy a gimnáziumok jelentik a rend kiadásainak döntő részét és csak a kiadási oldalán kell velük számolni, de ez nem így van. A dualizmus idején a bencés rend fenntartásában hat gimnázium működött: Győrben, Sopronban, Esztergomban, Komáromban, Kőszegen és Pápán. Egy-egy tanintézmény pénzügyinek kezelését a 111/1898. számú főapáti utasítás szabályozta.⁷⁰⁷ Ezek az intézmények előzetes költségvetés készítése után rendszeres elszámolással tartoztak a számvevőség felé, ahol értelemszerűen fel kellett tüntetni a bevételeket is.

A bevételi oldalon első helyen a tandíjat kell megemlíteni, ami az éves tandíjon kívül a felvételi eljárás díját, a könyvtárhasználat díját és az értesítő díját foglalta magában. 1895-ben például a 160 fős létszámmal működő kőszegi gimnázium, ahol hat tanuló volt tandíjmentes, ez összesen 2 135 forintot tett ki. A kiadási oldalon első helyen a személyi kiadások szerepeltek, ami az énektanár és orgonista, valamint a tornatanár éves fizetését, a tanárértekezlet jegyzőjének honoráriumát és az osztályfőnökök pótlékát foglalta magában. A tanszerekre évente 400, az iroda működtetésére 500 forint volt betervezhető.⁷⁰⁸ Hasonló volt a helyzet a többi intézmény esetében is. A századforduló körüli években kismagániumokban 6–8 000 korona, a főgimnáziumok esetében 15–18 000 korona volt az éves tandíjbevétel, míg a kiadások

⁷⁰⁶ PFL FL KI 1921. *Gazdasági ügyek*, V.

⁷⁰⁷ PFL FL FH 111/1898.

⁷⁰⁸ PFL GL SzV Számadások. Kőszegi számadások, nr. 1. 482/1895.

ennek csak a felét tették ki.⁷⁰⁹ Azt mondhatjuk tehát, hogy a bencés gimnáziumok működési költségeit a korszakunk második felében nem a főapáti kasszából, hanem a tanulóktól beszedett tandíjből fedezte a rend. Sőt a fennmaradó összeget az iskolaigazgatóknak be kellett fizetni a főpénztárba.⁷¹⁰ A kőszegi példánál maradva, az 1899/1900-as tanévben 6 357 korona bevétel mellé 3 261 korona kiadás párosult, ami azt jelentette, hogy a tandíj 48,5 %-a a rend bevételeit gyarapította.⁷¹¹

Szeretném hangsúlyozni, hogy ez kizárólag egy gimnázium működési mérlege, nem szerepel benne semmilyen jelentősebb beruházás. A gimnázium kasszáját külön kezelték a rendház és a templom pénztárától. Ez azt jelenti, hogy a szerzetestanárok fizetése sem terhelte a gimnázium pénztárát, hiszen a rendtagok honoráriumát a központi fizetőpénztárból fedezte a rendkormányzat. A bevételek és kiadások egyébként korszakunk vége felé fokozatosan emelkedtek. A bevételek a tandíjemelések miatt, a kiadások a bérek emelkedése és a világi rajztanárok kötelező alkalmazásának bevezetése miatt, illetve az iskolai felszerelések folyamatos fejlesztése és kisebb beruházások következtében.⁷¹² Ezt a tendenciát a világháború kitörése tovább fokozta, az általános drágulás miatt eszközölt újabb tandíjemelések miatt a bevételek is megduplázódtak, míg a kiadások átlagosan 11,63 %-kal emelkedtek évente. Bár az 1921-es káptalan idején a főapát újabb tandíjemelést javasolt, az illetékes bizottsága ezt nem támogatta. Véleményük szerint nem lett volna szerencsés, hogy az állami iskolákénál magasabb tandíjat vezessenek be.⁷¹³

9.3. Az apátságok és rendházak kiadásai

A főmonostor, az apátságok és a székházak kiadásai valójában a szerzetesek mindennapi megélhetésének kiadásait jelentették, amiről alapvetően a rendnek központilag kellett gondoskodni. Ennek megfelelően a bevételi oldalon minden esetben a rendi pénztárból kiutalt, és a szerzetesek létszámával arányban álló összegek szerepeltek, amihez egy-egy székház esetében egyéb bevételek is járultak. Ilyen bevétel legtöbb esetben a rendházakban található üzlethelységek bérbeadásából keletkezett, ami felett a házfőnök rendelkezett. A századfordulón a kisebb házakban, mint például Komáromban, Pápán, Bakonybélben vagy Kiscellben a főpénztárból kiutalt összeg 30–32 000 koronát jelentett, míg a három nagy főgimnázium, Győr, Sopron és Esztergom esetében ez 50–60 000 korona körül mozgott. Ezt az összeget elsősorban

⁷⁰⁹ PFL FL KI 1901. Főapáti előterjesztés. *Gazdaszat*. Mellékletek, 18. sz.

⁷¹⁰ PFL GL SzV Számadások. Kőszegi számadások, nr. 3. 472/1897.

⁷¹¹ PFL GL SzV Számadások. Kőszegi számadások, nr. 5. 527/1889.

⁷¹² PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 88.

⁷¹³ PFL FL KI 1921. Főapáti előterjesztés, 2–3.

a lakhatásra, élelmezésre, ruházatra, gyógyásatra fordították, de külön rovata volt az istentiszteletre és a szellemi művelődésre fordított pénzeknek. Innen finanszírozták az állami adókat, a jótékony adományokat és a kegyúri terheket is. Utóbbi alatt az épületek karbantartását és esetleges felújítását kell érteni, de ide számították az apátságok esetében a plébániák fenntartásának költségeit is. Ezek különösen az első világháború kitörése után emelkedtek, nem teljesen függetlenül az infláció növekedésétől. (13. ábra) Ebbe nem számított bele a plébánosi javadalom és a plébániai jövedelem. Az előbbi a plébánia és a templom földjeinek műveléséből vagy bérbeadásából származó bevételt jelenti, utóbbi alatt a stóladíjakat vagy a párbért kell érteni. Ugyanakkor a nagyobb gazdasági beruházások csak a főmonostori fizetőpénztárt terhelték.⁷¹⁴

Ezeket a kiadásokat káptalanról káptalanra regisztrálták, néha részletesebben, néha csak összegszerűen. A részletesebb kimutatások közé tartozik az 1908-as összesítés, amiben a rendkívüli kiadásokat külön is rögzítették. Ilyen volt például 1905-ben a főmonostori villanyvilágítás beszerelése, a zalaapáti templom renoválása 1906-ban vagy a következő évben a komáromi, kőszegi és pápai székházak átalakítása, a győri rendház tatarozása és Sopronban a villanyvilágítás bevezetése.⁷¹⁵ Ettől különválasztva regisztrálták a hasznot hajtó gazdasági beruházásokat, a gazdasági építkezéseket, a cselédlakások és tisztalakok építését vagy felújítását.⁷¹⁶ A kimutatás szerint a fizetőpénztár kiadásainak harmadik csoportjába vették fel a törzstőkék közé visszahelyezett összegeket. A rendházakra és apátságokra fordított pénzek olyan kiadási tételek voltak, melyeknek fedezte a központi pénztár volt, ahová a jószágkormányzók és az iskolaigazgatók fizették a jövedelmeiket. De honnan keletkezett a törzstőke és mit kell érteni a visszafizetés alatt?

9.4. A törzsvagyon

A Pannonhalmi Főapátság törzstőkéinek eredete a felosztás idejére megy vissza. Az 1802-es visszaállítást után a korábban elkobzott és részben elárverezett vagyona fejében kötvények formájában kárpótlást kapott az államtól. A Magyar Királyi Kamara által 1802-ben tőkésített 210 449 forint értékű államkötvény képezte a rendi törzsvagyon alapját. Ennek értékét csökkentette ugyan az 1811-es devalváció, de az 1855-ös kötvénycsere és az 1866-ban történt

⁷¹⁴ PFL FL KI 1901. Főapáti előterjesztés. *Gazdaszat*, Mellékletek, 17. sz.

⁷¹⁵ PFL FL KI 1908. Főapáti előterjesztés. *Gazdaszat*, 34. ív.

⁷¹⁶ PFL FL KI 1908. Főapáti előterjesztés. *Gazdaszat*, 35. ív.

újabb kiegészítés után 184 450 forint értékű osztrák államkötvényben fektették be egy 1882-ben készült kimutatás szerint.⁷¹⁷

A törzsvagyon másik forrása az úrbéri kárpótlásból származott. Az egyes apátságok nevére szóló földtehermentesítési kötvényeket Rimely Mihály főapát a közös terhekhez való hozzájárulás címén magához vette, és a főapátság nevére íratta. Ezek összértéke 1882-ben 604 290 forint volt, és egy 1867-es utasítás értelmében kisebb tételekben és más-más helyen vásárolt kötvényekben tartották. Jelentős tőke, 97 324 forint keletkezett a maradványföldváltásból és további 142 234 forint a szőlődézsma váltásból, amikben ekkor még nem szerepelhetett a Nyalkai birtokrész után magítelt 8 920 forint és a Tényői birtokrész után járó 29 470 forint. Ugyancsak a törzstőkét gyarapították az ingatlanok értékesítéséből befolyó pénzek, melyek korszakunkban több esetben is akadt példa, valamint a regalék eladása, melyről 1881-ben döntött a rendi káptalan. Az ekkor évente körülbelül 12 000 forint jövedelmet hozó jogok értékesítése után, a vásárolt értékpapírok kamatai ugyanezt a jövedelmet tudták biztosítani a rend részére.⁷¹⁸ Összességében a rend törzsvagyonából 1882-ben 829 610 forint feküdt értékpapírokban. A törzsvagyonhoz tartozott még a könyvelés szerint 216 970 forintnyi készpénz, ami valójában hiányzott a kasszából! A törzsvagyonról készült számadás szerint ebből fedezték ugyanis az úrbérrendezés során felmerülő mérnöki, ügyvédi és perköltségeket, 115 239 forint értékben, és a megváltott birtokrészek után fennálló hátralékok miatt további 101 731 forint kintlévőséggel kellett számolni. Az értékpapír állomány alapvetően osztrák államkötvényekből, földtehermentesítési kötvényekből és a szőlődézsma váltás kötvényeiből állt össze, amiből a fiókapátságokra 172 467 forint esett.⁷¹⁹

Az 1882-es kimutatás mellett található egy kézzel írt másolat a zirci apátság törzsvagyonáról vezetett törzskönyv kezelésének rendjéről, melynek instrukciói szemmel láthatólag tükröződnek az előbb tárgyalt pannonhalmi kimutatásban. Úgy tűnik, hogy a zirci minta alapján zajlott a törzstőkék kezelése Pannonhalmán is, méghozzá a következő formában. A törzsvagyonhoz tartozó pénzeket tehát értékpapírokban, többnyire állampapírokban tartották, és főkegyúri jóváhagyás nélkül nem lehetett más célokra fordítani ezt az tőkét. Ennek ellenére a nyilvántartott tételek többféle módon is megszűnhettek, vagyis kivezethetőek voltak a törzskönyvből, nevezetesen eladás, konvertálás, kisorsolás, kötvényvásárlás vagy más célra fordítás címén. Állampapír eladására kizárólag miniszteri engedéllyel kerülhetett sor. Ezt a főapátnak előzetesen írásban kellett megindokolnia, hiszen a főkegyúri jogokat gyakorló

⁷¹⁷ PFL GL Törzstőkék. *A magyarországi Szent Benedekrend [sic] apátságainak törzsvagyon, 1882.* 1.

⁷¹⁸ PRT VI. A 435.

⁷¹⁹ PFL GL Törzstőkék. *A magyarországi Szent Benedekrend [sic] apátságainak törzsvagyon, 1882.*

minisztérium tudni kívánta, hogy pontosan milyen célra fordítják a felszabadított összeget. Pozitív elbírálás esetén a készpénzt a legközelebbi adóhivatalban vehette fel a főapát képviselője. A konvertálás, vagyis az értékpapírok cseréje rendszerint állami kezdeményezésére történt, és a hozzá kapcsolódó miniszteri rendeletben rögzített szabályok szerint zajlott. A törzskönyv megfelelő rovatában piros tintával kivezették a konvertált tételt, majd az új kötvények nevét, sorszámát és értékét új tételként rögzítették. A kisorsolás elsősorban a földtehermentesítés és dézsmaváltság papírjait érintette, és az ebből származó összegek rendszerint visszakerületek a törzskönyvbe. Kötvény vásárlására készpénz fejében is nyílt lehetőség, ami többnyire az értékpapírok hozamának ismételt befektetése kapcsán került sor. Ebben az esetben valamelyik budapesti nagybank értékpapírjai jöhettek szóba, és tőzsdei értesítés mellett a Központi Állampénztáron keresztül kellett lebonyolítani a vásárlást. A készpénzben könyvelt összegeket más célokra is lehetett fordítani, de kizárólag miniszteri engedéllyel, melynek iktatószámát minden esetben be kellett vezetni a törzskönyvbe.⁷²⁰

A pannonhalmi törzstőkék ellenőrzése minden nagykáptalan alkalmával megtörtént, és ezek alapján néhány további apró információhoz juthatunk a törzsvagyon felhasználásáról. Az 1908-as káptalani előterjesztés vonatkozó fejezete például azt írja, hogy a pénzügyek kezelése „*szabatos mederben*” folyt, a korábbi ciklustól eltérően nem volt szükség a törzsvagyon kölcsönökkel való megterhelésére. Ezután utalás történt arra, hogy korábban a vasúti részvények vásárlását a törzsvagyon terhére eszközölték, melynek visszatérítése még folyamatban volt.⁷²¹ Ez a jelenség nem volt egyedi, hiszen korábban a mezőgazdasági beruházások finanszírozására is nem egyszer a törzstőkék felhasználása révén került sor. Így volt ez Vaszary Kolos főapát idején is, amikor „...*a szilárd alapokon nyugvó okszerű gazdálkodást a túlhajtott üzletszerűség váltotta fel.*”⁷²² Ez a megfogalmazás Wenninger Mátyás egykori gazdatiszt nevéhez fűződik, aki 25 évig állt a rend szolgálatában különböző beosztásokban, és visszaemlékezései alapján sértett emberként ment nyugdíjba, ezért állításai kritikával kezelendők. Mindenesetre az tény, hogy Vaszary főapát is élt a törzsvagyonból felvehető kamatmentes hitel lehetőségével, aminek miniszteri jóváhagyását politikai kapcsolatai révén könnyen el tudta érni. A pápai gimnázium új épületének tervezett felépítése kapcsán pedig káptalani határozat született arról, hogy ne csak a főapátság, hanem a filiális apátságok törzsvagyonát is vonják be a finanszírozásba.⁷²³

⁷²⁰ PFL GL Törzstőkék. *A zirci apátság törzsvagyonáról vezetett törzskönyv kezelése.*

⁷²¹ PFL FL KI 1908. Főapáti előterjesztés. *Gazdászati*, 32.

⁷²² Wenninger, 1911. 13.

⁷²³ PFL FL KI 1897. *Káptalani gyűlések jegyzőkönyvei*, 1897. augusztus 26.

A visszatérítés elhagyásának a 20. század elején alakult ki a gyakorlata, amikor a törzstőkékből elvett összeg törzsvagyonná nyilvánítása látszott a legcélravezetőbbnek. Mit jelentett ez a gyakorlatban? A főapát 1911-ben megszerezte az uralkodó jóváhagyását, hogy 700 000 korona értékben a törzstőke terhére beruházásokat hajtson végre. De ezek nem jövőbeli beruházások voltak, hanem az 1901 január elseje után eszközölt kiadások fedezetét kívánta ezzel előteremteni a rendi vezetés. 1913. április 16-án szállt ki Pannonhalmára az a miniszteri bizottság, mely a következő tíz napban a környékbeli gazdaságokban végzett szemleutat, majd májusban három héten át a rend többi gazdaságát is megvizsgálta és a törzsvagyon javára átvette azokat a beruházásokat, melyekre fedezetet nyújtott ez az összeg.⁷²⁴ A dolog sajátossága, hogy akár gazdasági épületekbe, akár élőállatok vásárlására, akár a főmonostor fejlesztésére vagy templomvilágításra fordították ezeket a pénzeszközöket a kamatozó törzstőkének az értékét csökkentették vele. Az improduktív kegyúri és a reprezentatív kiadások pedig hosszú távon értékcsökkenéssel és így a rend számára vagyonvesztéssel jártak. Ennek pótlására csak valamilyen hitel formájában kerülhetett sor, ami a hosszútávon a rend eladósodásához vezetett.

Az 1912-es káptalan jegyzőkönyve rögzítette, hogy a törzstőkék állománya az utolsó káptalan óta némileg gyarapodott a káptalani ciklus során eszközölt ingatlaneladások következtében. Megállapították azt is, hogy az 1908-as káptalan határozatainak megfelelően a házfőnökök a rájuk bízott pénzeket az Magyar Országos Központi Takarékpénztárnál (MOKTÁR) helyezték el, ami 4–5 %-os kamatot fizetett.⁷²⁵ Ez a megjegyzés már nem a törzstőkékre, hanem az egyes házak házipénztáraitra vonatkozik, melyek korábban a helyi pénzügyintézetek kezelésében voltak, és a magasabb kamatok elérése érdekében kerültek egy országos bankhoz, ami egyúttal nagyobb pénzügyi stabilitást is jelentett.

1921-ben, az első világháború, a forradalmak és a békediktátum után megtartott káptalan alkalmával komoly problémák mutatkoztak a törzsvagyonnal kapcsolatban. Az eladott ingatlanok ára természetesen ebben a ciklusban is a törzsvagyon gyarapodásaként lett elkönyvelve, akár a rendi státútmoknak megfelelően, a minisztérium által jóváhagyott formában, akár jóváhagyás nélküli értékesítésekről volt szó. De a háborús eseményeknek köszönhetően komoly pénzügyi károkat is elszenvedett a rend, ami a káptalan pillanatában még nem is volt teljesen tisztán kimutatható. Az világosan látszott, hogy a törzsvagyon számos kiadással terhelték meg a rend vezetői, a legnagyobb veszteséget az értékét veszített hadikölcsönök jelentették, melyek leírására a káptalan időpontjáig még nem került sor. Ezzel párhuzamosan számos fedezet nélküli beruházásra is sor került, így például a törzsvagyon

⁷²⁴ PFL GL SzV Lajstromozott iratok, nr. 858. *Jegyzőkönyv.*

⁷²⁵ PFL FL KI 1912. *Az 1912-i káptalan*, 87.

terhére vásárolta meg a rend 1917-ben a pannonhalmi téglagyárat. A törzsvagyon egy részét úgynevezett törzsfolyószámlára helyezték át, ami a rend működési költségeinek fedezetéül szolgált.⁷²⁶ És ha mindez nem lett volna elég, Bárdos Remig főapát hozzászólásában azt is bejelentette, hogy a rendnek további hitelei is vannak, mint például a MOKTÁR-nál vezetett folyószámlahitel. Összességében a gazdálkodás újraindítása érdekében milliós beruházás történt állatokra és gépekre, valamint a nagyon magas bérek is sok pénzt emésztettek fel, de a költséges háztartásokat is okolta a főapát az eladósodás miatt. Az előző év decemberében tartott dékánülés tárgyalta, miként lehetne forgótőkét szerezni. Felmerült, hogy lombard hitel segítségével kellene pénzhez jutni, de külföldi boreladásokra is történtek kezdeményezések, de a svájci, holland és amerikai tapogatózások nem vezettek eredményre. Bárdos a szigorú takarékoskodástól („szánktól való megvonás”) és a következő gazdasági év gabonatermésétől, valamint a boreladásból remélte a helyzet konszolidálását.⁷²⁷

Ha történeti távlatból nézzük a rend háború után gazdasági állapotát és nagykáptalan erre adott reakcióit, akkor két dolgot biztosan megállapíthatunk. Az első, hogy a rendi vezetés mintha nem észlelte volna milyen nagy a baj, túlköltekezett és olyan reményeket táplált az új beruházások kapcsán, amik aztán nem váltak valóra. A másik, hogy ebben a hibás döntések mellett nagy szerepe volt az elszabaduló inflációnak, a munkaerő és nyersanyaghiánynak, a trianoni béke egyéb gazdasági hatásainak. A folyamat következménye az lett, hogy Rómából egy vizitátort küldtek a rendi anyagi helyzetének konszolidálása érdekében. A gazdasági ügyek vezetését egy a rendtagokból álló öt fős bizottságra bízták, Bárdos Remig főapát kényszerűen visszavonult a rend vezetésétől, helyét pedig Kelemen Krizosztom koadjutor főapát vette át 1929-ben.⁷²⁸ Ez azonban már egy másik korszak másik történet.

Összességében azt kell mondanom, hogy az uradalom mellett a rend másik fontos vagyoni eleme és bevételi forrása a törzsvagyon illetve annak kamatai voltak, amit a rend gazdasági vezetői alkalmanként forgatókékeként is fel tudtak használni. Amíg a felelősen gazdálkodó Fehér Ipoly a 19. század végén a törzsvagyon terhére foganatosított beruházásainak jelentős részét még vissza tudta fizetni, Hajdú Tibor főapát ezt már nem minden esetben tudta megtenni, Bárdos Remig pedig kifejezetten rosszul reagált a háborút követő gazdasági kihívásokra, ami döntően hozzájárult az 1920-as évek eladósodásához.

10. Összegzés

⁷²⁶ PFK FL KI 1921. Jegyzőkönyvek, 33–34.

⁷²⁷ Uo. 34–35.

⁷²⁸ Fülöp, 1995. 49–53.

Írásom lezárásaként, összegezve most már a gazdálkodás és a jövedelmezőség vizsgálatának eredményeit, fel kell tennem a kérdést, hogy mi az, amit az eddigi tudásunkhoz képest új elemként jelenik meg a bencés birtokok dualizmus kori gazdálkodásáról alkotott képben, és hogy milyen irányba lenne érdemes tovább vinni a kutatást.

Az új eredmények között három dolgot kell okvetlenül megemlítenem. Az első, a tervezett gazdálkodás jelenléte, mélysége és kiterjedtsége. Ezt a szakirodalom általában azzal a fordulattal szokta rövidre zárni, hogy a 19. század közepén zajlott le a vetésforgók bevezetése és áttérés az intenzív gazdálkodásra. Ez valóban így van, a gazdatisztek referátumaiból láthattuk, hogy már Kruesz főapát idején megszülettek az első tervezetek, és egyes gazdaságokban fokozatosan elkezdődött a vetésforgók kidolgozása és bevezetése. Minőségében, mélységében és a rend összes birtokára kiterjedően azonban ezt a feladatot Fehér Ipoly végezte el. Az üzemertervezés rendszerét a korábban leírtakon túlmenően Pallos Kajetán főszámvevő *Adatok a gazdasági rendszerünk revíziójához* címet viselő írásában lehet leginkább tetten érni. Ez a dolgozat, feltehetően az 1920-as évek elején keletkezett, amire benne hivatkozott főapáti iratok iktatószámából lehet következtetni. Feltevésem szerint az 1921. évi nagykáptalan után állította össze a főszámvevő, aki ekkor már több mint két évtizede töltötte be ezt a tisztséget. Összeállítása azért is hasznos, mert olyan részleteket is megvilágít, amire a fennmaradt ügyviteli iratanyagban nem akadtam a nyomára, vagy ha mégis, a maga teljességében csak ebben a forrásban nyert megerősítést.

Pallos írása és a korábban leírtak alapján a következő állításokat szeretném megfogalmazni. Az első egy evidensnek tűnő állítás, miszerint a mezőgazdaság valódi modernizálása Fehér Ipoly főapát főapátsága idején történt, az gyakorlatilag az ő személyes kezdeményezésére és az ő felügyelete alatt zajlott. Ez azért érdekes, mert a gazdaszat 19. századi megreformálójának szerepét többnyire Kruesz Krizosztomnak tulajdonítja a rendi hagyomány és a szakirodalom is, bár a rendtörténet lapjain kétségtelenül Fehér Ipoly tevékenységét is méltatja Sörös Pongrác. Véleményem szerint a főapátok gazdasági teljesítményét vizsgálva őt kell a dualizmus korának legnagyobb formátumú főapátjának tekintenünk.

Ennek bizonyítékát a gazdaság strukturális reformjának megtervezésében és lebonyolításában látom. Mit értek ez alatt? A főapát által kitűzött cél – mint oly sok elődjének és utódának – a rendi birtokai jövedelmezőségének növelése volt, a rendelkezésre álló termelési tényezők okszerű alkalmazásával. Ezért elsőként az egyházi birtokokon folyó gazdálkodást tanulmányozására küldte ki rendtársait. Az ilyen birtokok közé tartoztak a ciszterciek, a

piaristák és az esztergomi székeskáptalan uradalmi. Ezután az Óvári Gazdasági Akadémia javaslat alapján néhány hazai mintagazdaságot látogattak meg, majd külföldi tanulmányutakra is sor került. Így Magyarországon az óvári főhercegi uradalmat, Csekonics Endre zombolyai birtokát, Berg báró kapuvári bérletét és a lévai uradalom Leidenfrost-féle bérletét, valamint a bajnai és a biai uradalmakat, végül a Mezőhegyesi Állami Ménesbirtokot tanulmányozták. A külföldi utak közül kiemelkedett a hallei gazdasági akadémia kísérleti telepe, Drezda város ostarvorwerki tehenészete, a Meisen melletti Leutewitz merino juhászata, valamint Schwarzenberg herceg két csehországi uradalma. Ezekről az utakról részben szóban, részben írásban referáltak a rendtársak a főapátnak.⁷²⁹ Ez a tervszerűség azután az üzemtervek formájában a gazdaság alsóbb szintjeire is eljutott.

Az első üzemtervek ezen tanulmányutak tapasztalatait felhasználva, az óvári és a debreceni gazdasági tanintézetek üzemterveinek mintája alapján készültek. A gazdasági intézők javaslatainak kikérése után, és azok felhasználásával, a Központi Számvevőség hivatalában születtek meg az első ilyen jellegű dokumentumok. A Zalaváré 1899-ben, a komáromi kerületé és a bársonyosi szőlőé 1900-ban, a deáki és füssi gazdaságé 1901-ben, a dömölki apátságé 1905-ben, a somogyi jószágkerületé pedig 1906-ban.⁷³⁰ A tervezett és okszerű gazdálkodás kialakítása, mellett legalább ennyire nagy hangsúlyt kapott, a jövedelmezőség mérhetőségének kérdése. A gazdatiszteknek előre meghatározott szempontrendszer szerint kellett összeállítani az üzemterveket. Eszerint az első fejezetben a birtok rövid leírását kellett eszközölni, nevezetesen, hogy hol található, milyen a fekvése, talaja, éghajlata és piaci viszonyai. A második szakaszban a termelés rendszerét kellett felvázolni, mekkora területen, milyen vetésciklus alapján, mekkora vetőmagszükséglettel mekkora terméseredmény várható és ebből évente mennyit lehet értékesíteni. Ugyanitt kellett feltüntetni az igásállatok és a haszonállatok számát, évi takarmányigényét és a várható jövedelmét, végül pedig az évi trágyaszükséglet és trágyatermelés mérlegét. A harmadik szakasz célja az „üzemi kellékek megállapítása” volt. Ide elsősorban a kézi munkaerő, a napszám és szakmáymunkák tartoztak, valamint a telek-, épület-, eszköz-, élő- és holtleltárak tőkeértékét kellett számba venni. Végül az utolsó szakasz a jövedelem tervezett előirányzatát tartalmazta, amit a külön csoportosított nyers bevételek és az ebből termelési költségek mérlegelésével alakult ki.⁷³¹ Mindezeket a komáromi és győri kerület üzemterveinek vizsgálata során részletekbe menően is bemutattam, és nem kétséges, hogy ezek

⁷²⁹ PFL GL SzV Főszámvevők vegyes iratai. *Adatok gazdasági rendszerünk revíziójához*, 1.

⁷³⁰ A somogyi kerület üzemterveivel párhuzamosan zajlott a veszprémi kerület üzemtervének készítése is. PFL FL FH 62/1906. A győri kerülethez tartozó gazdaságok üzemtervének véglegesítésre pedig csak az 1910-es évek elején került sor. PFL FL FH 172/1913.

⁷³¹ PFL GL SzV Főszámvevők vegyes iratai. *Adatok gazdasági rendszerünk revíziójához*, 15–16.

a nyereségorientált üzemtervek minden korábbinál jobb lehetőséget kínáltak az uradalom jövedelmének maximalizálásához, ezzel együtt Fehér Ipoly terveinek beteljesítéséhez.

Az uradalom valós jövedelmezőségének mérhetősége érdekében a főapát 1908-ban vezette be a vagyonszerűleg alapuló számadási rendszert, aminek alapját a vagyonebecslésen alapuló leltárak képezték, melyet az összes gazdaságban egyszerre kellett felvenni. Ezek a leltárak kiterjedtek a telek-, épület- és eszközállományra, valamint a terményekre és az élőállatokra is. Egységes nyomtatott füzetekben rögzítették az adatokat, ahol minden évben jelezni kellett a változásokat is.⁷³² Az 1912. évi nagykáptalan volt az első, ahol ezek alapján lehetett tisztajövedelem-kimutatást készíteni, de a háborús évek alatt a számtalan főapáti, káptalani és dékáni felszólítás ellenére nem sikerül minden tekintetben érvényt szerezni az új számadási rendszernek.⁷³³ Ennek ellenére azt állítom, hogy a 20. század elején elvégzett üzemtervezési munkának volt köszönhető, hogy általánossá vált a bencés rend birtokain a belterjes gazdálkodás.

A második eredmény egy a bevezetőben is megfogalmazott kérdésekre adott válaszban érhető tetten. A kérdés lényegében úgy szólt, hogy vajon mennyire volt mintagazdaságnak tekinthető a pannonhalmi bencések uradalma és volt a bármilyen innováció a szerzetesek gazdálkodásában. Nos, bátran kijelenthetem, hogy a dualizmus egészét tekintve a főapátság gazdaságait nem tekinthetjük mintagazdaságnak, és az oldalakon át idézet testületi jegyzőkönyvek alapján reményeim szerint az olvasó is osztozik ebben a véleményemben. Minden főapáti törekvés ellenére a bencés rend uradalmi a 19. század közepén alig termeltek valami hasznot, és a bevételeinek döntő többségét működési költségként fel is használta. A profit elmaradásának számos oka lehetett, mint például a rossz időjárás Kruesz Krizosztom hivatalba lépésének idején, a gazdatisztek hanyagsága Vaszary Kolos fellépésekor, vagy a kellő gazdasági ismeretek hiánya Fehér Ipoly első éveiben, de valójában a piaci viszonyokhoz történő lassú alkalmazkodást tekintem a gyengébb jövedelmezőség fő okának. Ha az uradalmi gazdálkodásban mégis mutatkozott némi nyereség, akkor azt a kegyúri terhek és beruházások rögtön felemésztették.

Ugyanakkor a rend számára minden időszakban, de különösen is a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben fontos volt kikérni szakértők véleményét. Ha a bencések nem is rendelkeztek mindig kellő mezőgazdasági ismeretekkel, olyan akadémiát végzett gazdatisztek alkalmaztak már az 1860-as években is, akik a legkorszerűbb ismeretek birtokában voltak. Az

⁷³² Lásd a leltárak gazdaságonként csoportosított gyűjteményét: PFL GL SzV Kiemelt iratok.

⁷³³ PFL GL SzV Főszámvevők vegyes iratai. *Adatok gazdasági rendszerünk revíziójához*, 2–3.

előjárókban meg volt az igény arra, hogy megismerjék más egyházi és világi uradalmak működését és át is vegyék ezek tapasztalatait, és külföldi tanulmányutakat szerveztek. Láttuk azt is, hogy egy-egy mezőgazdasági ágazat megújítása előtt szakvéleményt kértek az illetékes szakemberektől, akadémiai tanároktól. Ezen túlmenően bekapcsolódtak az állam által kezdeményezett vagy támogatott feladatokba, gondolok itt például a filoxéra elleni védekezés kapcsán létrehozott oltványtelepekre, különösen a somlói állami telepre, ami a bérleti idő lejárta után a rend saját kezébe ment át. De ugyanilyen jelentősége volt a helyi gazdasági egyesületek vagy az OMGE égisze alatt létrejött kezdeményezéseknek is. 1874-ben például Kruesz főapát 12 aranyat ajánlott fel a Győr vármegyei Gazdasági Egyesült által szervezett mezőgazdasági kiállítás díjazására,⁷³⁴ 1896-ban pedig a kismegyeri gazdaság adott helyet egy vármegyei szántóversenynek. Az országos méretű műtrágyakísérletbe való bekapcsolódás pedig az OMGE szervezésében történt. Mindezek mögött a mezőgazdaság korszerűsítésére irányuló állami törekvések álltak, amit a rend igyekezett kihasználni és a maga javára hasznosítani. Kifejezetten a szerzetesi létből fakadó innovációknak pedig nem sikerült a nyomára akadni.

Második eredményként tehát azt a kijelentést fogalmazhatom meg, hogy bár a bencés birtokok nem tartoztak a mintagazdaságok közé, mégis igyekezett lépést tartani a mezőgazdaság fejlődésével, és a rend messzemenően figyelembe vett az állami iniciatívákat. Ha úgy tetszik a Pannonhalmi Főapátság uradalma nem *mintagazdaság*, hanem *mintakövető gazdaság* volt, jó alanya az állam modernizációs törekvéseinek. Véleményem szerint ennek a mintakövetésnek köszönhető az, hogy meghonosodtak a rend birtokain az intenzív és belterjes termelési formák, és hogy a főapátság uradalma az első világháború előtti években az országos átlag körüli, többnyire annál egy kicsit jobb terméseredményeket produkált.

A harmadik jelenség, amit ezidáig ilyen formában nem regisztrált a szakirodalom, hogy a rend szabad gazdálkodását számos olyan megfontolás akadályozta, mely szembe ment a gazdasági racionalitással. Ezek között van olyan, mely egyszerűen csak a kockázatvállalás hiányát jelentette, mint például a pannonhalmi konyakgyár felállításától való félelem. Igaz ez akkor is, ha az indoklásban a moralitásra is történt hivatkozás, de emellett a szakértelem hiánya is kimondásra került. Ugyanakkor a gimnáziumi tandíjmelések azt is láthattuk, hogy a rend közvéleménye nem támogatta a további tandíjmelést, mert nem érezte etikusnak, hogy egy egyházi iskola magasabb tandíjat kérjen, mint egy állami oktatási intézmény.

⁷³⁴ Gazdasági Lapok. 26. évf. 26. sz. 1874. június 28. 391.

Emellett jelen volt a gazdálkodásban egyfajta protekcionizmus is. Itt konkrétan arra az elvre gondolok, hogy egy gőzgép vásárlása esetén két azonos árú gép esetében a hazai gyártásút választották. Dicséretes patrióta hozzáállás, de a döntéskor nem vizsgálták meg a minőségbeli különbségeket, az alkatrészutánpótlás elérhetőségét, melyek egy vadkapitalista üzem esetében súlyosan estek volna a latba.

A legérdekesebbnek mégis azokat a társadalmi megfontolásokat találom, melyet a deáki vagy a kismegyeri gazdaság esetén eszközbeszerzése kapcsán érhetünk tetten. Mindkét esetben azért tartották korainak a gépvásárlást, mert attól féltek, hogy a helyi lakosok elveszítik a megélhetésüket, és ez rossz fényt vetne egy egyházi testületre. Az alkalmazottak erkölcsi és vallási kötelmeire amúgy is igyekeztek figyelmet fordítani a jószágművezők, és ez a vallásos meggyőződés mellett önös érdek is volt, hiszen az etikai szabályok betartása egyúttal a rendi vagyon védelmét is szolgálta és a lelkiismeretes munkaerő kialakítását biztosította.

A társadalmi szempontok között a tárgyilagosság kedvéért még egy jelenséget meg kell említenem, ez pedig az erősödő szekularizációtól való félelem. A bencés rend nemzeti és egyházi érdekek összefonódása mellett elköteleződése a korszakra jellemző módon óhatatlanul antiszemitizmussal is párosult. Az 1882-es káptalan jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: *„A jövő más szempontból is fenyegető alakot ölt, és ez leginkább az egyházi birtokokat illeti. Tény, hogy a magyar faj, úr és paraszt nagy mértékben elszegényedett, birtokaik nagy adósságokkal terheltek, vagy máris zsidókézzre kerültek. Minden bérlet lassan lassan zsidó tanyává válik, miáltal nemcsak hogy a magyar nép önállóságától és jellemétől megfosztatik, hanem a proletárok száma is ijesztően szaporodik, kikenél az irigység, az a valamihez jutás reménye, [ami] nagyon is veszélyes emeltyűt képez, mellyel a lesben álló ellenség politikai téren nagy dolgokat vihet véghez, értem [ez alatt] az általános felforgatást, s főképpen az egyházi birtokok lefoglalását.”*⁷³⁵ (Kiemelés az eredetiben. B.Z.) E bonyolult megfogalmazás ide emelését azért tartottam szükségesnek, mert ebben az esetben is egy a közgazdasági racionalitást meghaladó tényezőről van szó. Nevezetesen, hogy hiába lenne nyereséges a birtokok bérbeadása, a rend ezt mégsem vállalja magára annak a kockázatát, hogy tartósan zsidó bérlők kezébe kerüljön a föld.

Ezzel párhuzamosan a 20. század elején a társadalmi igazságosság szempontja is tetten érhető egy-egy gazdasági döntés meghozatalánál. Amikor 1912-es káptalanon Kroller Miksa zalavári apát figyelmeztette rendtársait, hogy ne teremtsenek káros precedenst azzal, hogy a települések közelében lévő legelőket eladják a községeknek, akkor a káptalan jegyzőkönyvbe

⁷³⁵ PFL FL KI 1881. Jegyzőkönyv, *Negyedik ülés, Gazdasági ügy, 3.*

foglalta a főapát és a főmonostori konvent álláspontját, „...*hogy községeinket legelőkkal, ha kéri és hacsak lehetséges, segítsük. Humánus dolognak tartja [ezt a főapát és a konvent], különösen mikor nagyobb károsodás nélkül megtehetjük, lévén az állattenyésztés a gazdák fő jövedelmi forrása, de másrészt a kormány is kívánja, hogy elsősorban a papi birtokok bérbeadásával vagy eladásával segítsük a kisbirtokosokat.*”⁷³⁶

Tehát a bencés rend dualizmus kori gazdálkodásának vizsgálata során olyan motivációkkal is számolnia kell a kutatónak, ami a gazdasági racionalitást mellőzve, morális, társadalmi vagy nemzeti érdekekből kiindulva befolyásolta a rendkormányzat gazdasági döntéseit.

Végezetül szeretném felhívni a figyelmet a további kutatások lehetséges irányaira. Ezek közül kettőt különösen is érdekesnek találok. Az 1921-es káptalan dokumentumai már előrevetítették, hogy a rend gazdasági helyzete a háború után megingott. Az eddig elmondottak alapján úgy vélem, nagyon izgalmas kérdés, hogy az első világháború és a forradalmak következtében kialakult vagyonvesztéssel és hitelfelvétellel járó helyzetből miként sodródott a rend a csődközeli állapotba az 1920-as évek végén. Az 1921-es káptalani iratok alapján Bárdos Remig főapát nagy elánnal kezdett bele új beruházásokba és ipari fejlesztésekbe, de komoly reményeket fűzött a hagyományos művelési ágak eredményességéhez is. A főapát személye vagy a rend gazdasági kormányzat volt-e az új irány kezdeményezője? Vajon a külső körülmények vagy a belső viszonyok akadályozták meg a rend gazdasági konszolidációját? Milyen mértékben hosszható mindez összefüggésbe a gazdasági világválság kibontakozásával? Olyan megválaszolható kérdések ezek, melyek megválaszolásához jelenleg nagyon kevés támpontunk van. A másik izgalmas irány az uradalom működésének további vizsgálata lehetne. Kérdés számomra, hogy mennyire gyökeresedett meg az egyes gazdaságokban az intenzív gazdálkodás. Vajon milyen mértékben sikerült átmenteni a belterjes gazdálkodásra átállított gazdaságokban a korábbi üzemterveket? Vagy a Trianon következtében átalakuló magyar gazdaság kihívásaihoz igazodva, milyen új megoldásokat vezettek be a rend mezőgazdasági üzemeiben? E kérdések megválaszolása azonban már nem képezi munkám tárgyát.

⁷³⁶ PFL FL KI 1912. Az 1912-i káptalan, 81.

Levéltári források

Pannonhalmi Főapátsági Levéltár	PFL
Acta recentiora	AR
Főapáti Levéltár	FL
Főapáti Hivatal iktatott iratai	FH
Káptalani iratok	KI
Rendtagok nyilvántartásai	RNy
Gazdasági levéltár	GL
Központi Jóságkormány iratai	KJ
Számvevőség iratai	SzV
Rendi ügyész iratai	RÜ
Országos Földbirtokrendező Bíróság iratai	OFB
Bakonybéli apátság levéltára	BA
Bakonybéli apátság restituált iratai	XII. 3.
Bakonybéli apátság restituált gazdasági iratai	XI. 606.
Bakonybéli apátság gazdasági levéltára	GL

Bibliográfia

- Barbarits, 1965. Barbarits Lajos: A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Bp., 1965. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 2.)
- Berkó–Legányi, 1987. Berkó Pál – Legány Norbert (szerk.): A Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára. [Pannonhalma,] [1987.]
- Boda–Orbán, 1999. Boda Sándor – Orbán Róbert (szerk.): Ság hegy, Kemeneshát, Kemenesalja. Szombathely, 1999.
- Bodrog, 1966. Bodrog György: A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban. Agrártörténeti Szemle 8. évf. (1966) 4. sz. 502—546.
- Boros, 2014. Boros Zoltán: Központi Jóságkormány vagy Gazdasági Tanács? Adalékok a Pannonhalmi Főapátság dualizmus kori birtokigazgatási rendszeréhez. In: *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek értesítője* 2. 2014. 185–198.
- Boros, 2015. Boros Zoltán: A bakonybéli apátság archontológiája 1802–1950. In: Karlinszky Balázs (szerk.): *Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében. Veszprém, 2015. 133–146. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 26.)*
- Boros, 2016. Boros Zoltán: A Központi Jóságkormány szerepe a bencés rend dualizmus kori gazdálkodásában. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Egyházi és világi uradalmak. Bp., 2016. 22–34. (Dominium II.)*
- Boros, 2017. Boros Zoltán: Bencés jószágkormányzók a 19. században. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Nagyváthy és a magyar uradalmak. Bp., 2017. 187–199. (Dominium III.)*
- Boros, 2018. Boros Zoltán: A pannonhalmi főapát szerepe a bencés kongregáció gazdálkodásában. In: Szirácsik Éva (szerk.): *A földesurak szerepe. Bp., 2018. 253–264. (Dominium IV.)*
- Boros, 2020. Boros Zoltán: A Pannonhalmi Főapátság majorságai a 19. századba. In: J. Újvári Zsuzsanna (szerk.) *Történelmi kalandozások térben és időben. Bp., 2020. 85–96. (PPKE BTK doktori iskolai konferenciák)*
- Borsy, 2015. Borsy Judit: A pécsváradi közalapítványi uradalom gazdálkodásának sajátosságai az 1830-as években. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Régi nagybirtokok, új kutatások. Bp., 2015. 183–201. (Dominium I.)*

- Borsy, 2017. Borsy Judit: A pécsváradi közalapítványi kerület gazdatisztjei a 19. század elején. In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Bp., 2017. 130–172. (Dominum III.)
- Borsy, 2019. Borsy Judit: Szőlőművelés a pécsváradi közalapítványi kerület uradalmaiban a 19. század első felében. In: Szirácsik Éva (szerk.) Gazdálkodás az uradalmakban. Bp., 2019. 228–247. (Dominium V.)
- Borovszky, Győr. Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye. Budapest, é. n.
- Czeplédi, 2017. Czeplédi Noémi: Magyar gazdatisztok a 19. századi gödöllői és hatvani úriszéken. In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Bp., 2017. 173–186. (Dominium III.)
- Csóka, 1969. I–II. Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra I–II. Bp., 1969.
- Csorba, 2021. Csorba Péter: Magyarország kistájai. Debrecen, 2021.
- Demeter, 2013. Demeter Zsófia: Egy hajdani nagybirtok. Bp., 2013.
- Demeter, 2018. Demeter Zsófia: Esterházy Miklós Móric (1855–1925) ászári szőlészetének telepítése és helye a dunántúli homoki szőlőkultúra filoxériavész utáni kialakításában. In: Szirácsik Éva (szerk.): A földesurak szerepe. Bp., 2018. 220–252. (Dominium IV.)
- Dénesi, 2011. Dénesi Tamás: Egyház és művelődéstörténeti adatok egy pannonhalmi pincemester számadáskönyvében. In: Petrik Iván (szerk.): Helytörténeti tanulmányok. Válogatás a Pápai Levéltári Napok előadásaiból. Pápa, 2011. 56–88. (A Pápai Levéltár Kiadványai II.)
- Dénesi, 2014a. Dénesi Tamás: Uradalmi Gazdálkodás Pannonhalmán. In: Pannonhalmi Bencés Főapátság, Apátsági Major Látogatóközpont. Apátságtörténet – kiállításvezető – érdekességek. Pannonhalma, 2014. 59–63.
- Dénesi, 2014b. Dénesi Tamás: Évezredek szőlő- és borkultúra Pannonhalmán. In: Pannonhalmi Bencés Főapátság, Apátsági Major Látogatóközpont. Apátságtörténet – kiállításvezető – érdekességek. Pannonhalma, 2014. 51–57.
- Dénesi–Csoma, 2004. Dénesi Tamás – Csoma Zsigmond: Pannónia szőlőskertje. Monostori szőlő- és borkultúra Pannonhalmán. Pannonhalma, 2004.

- Dénesi–Csoma, 2009. Dénesi Tamás – Csoma Zsigmond: Monostori szőlő és borkultúra Pannonhalmán. In: Dénesi Tamás – Csoma Zsigmond (szerk.): „ad vinum disertum...” Monostori szőlő és borgazdálkodás. Bp., 2009. 9–25.
- Csoma, 1985. Csoma Zsigmond: A pannonhalmi főapátság és a magyarországi bencés rendházak küzdelme birtokaikon a filoxera ellen. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. Bp., 1985.
- Csoma, 2009a. Csoma Zsigmond: A szőlődézsma megváltásának problémái a Benedek-rendi monostori uradalmakban. In: Dénesi Tamás – Csoma Zsigmond (szerk.): „ad vinum disertum...” Monostori szőlő és borgazdálkodás. Bp., 2009. 137–152.
- Csoma, 2009b. Csoma Zsigmond: Technológiaváltás a 19–20. század fordulóján a magyarországi bencés uradalmak szőlő és bortermelésében. In: In: Dénesi Tamás – Csoma Zsigmond (szerk.): „ad vinum disertum...” Monostori szőlő és borgazdálkodás. Bp., 2009. 187–192.
- Dominkovits, 1999. Dominkovits Péter: „Franciajárás” Győr megyében. Czineneg Antal szentmártoni uradalmi igazgató emlékirata az 1809. évről. Arrabona. Múzeumi közlemények. 37. évf. (1999) 1–2. sz. 165–198.
- Edvi Illés, 1895. Edvi Illés Sándor: A magyar királyi államvasutak és az üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai. 1-2. Bp., 1896.
- Erdész, 1986. Erdész Ádám: A mezőhegyesi ménesbirtok gazdálkodása a két világháború között. Gyula, 1987. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 1.)
- Estók, 2003. Estók János: Magyarország a dualista Monarchiában. In: Agrárvilág Magyarországon 1867–2002. Bp., 2003. 29–87.
- Fehér, 2003. Fehér György: A termelés változó feltételei. In: Estók János (szerk.): Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. Bp., 2003. 91–121.
- Felhő, 1970. Felhő Ibolya (szerk.): *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl.* Bp., 1970.
- Fülöp, 1985. Fülöp Éva Mária: Szántódpusztá kapitalizmus kori agrártörténete 1848–1945. h. n. 1985. (Szántódi Füzetek IX.)
- Fülöp, 1987. Fülöp Éva Mária: Fejezetek a tihanyi apátság balatonendrési gazdaságának történetéből (1716—1945). In: Für Lajos (szerk.): A

- Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987. Bp., 1987. 311–341.
- Fülöp, 1989. A Tihanyi Bencés Apátság uradalmának gazdasági kapcsolatai (1845-1945) In: Pintér János (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989. Bp., 1989. 521–534.
- Fülöp, 1995. Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása. Bp., 1995.
- Fülöp, 1996. Fülöp Éva Mária: Az uradalomtörténeti monográfiák historiográfiája a magyar történetírásban. In: Gyüszli László (szerk.): Helyismereti könyvtárosok III. országos tanácskozása. Tata, 1997. 101–109.
- Fülöp, 2006. Fülöp Éva Mária: A bakonybéli bencés apátság gazdasága 1886-ban. In: Búza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Bp., 2006. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 4.) 133–143.
- Fülöp, 2008. Fülöp Éva Mária: Szőlőtermesztés és borkultúra a magyarországi nagybirtokon: a Tihanyi Bencés Apátság gazdálkodása. In: (Szerk. nélkül): Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 13–14. Tata, 2008. 203–215.
- Fülöp, 2012. Fülöp Éva Mária: A rendkormányzat gazdasági irányító közegei a magyar bencés kongregáció 19–20. századi gazdálkodásában. In: Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin (szerk.): Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. 2. Bp., 2012. 1047–1062.
- Fülöp, 2015a. Fülöp Éva Mária: A Magyar Bencés Kongregáció kapcsolata a veszprémi egyházmegyével, különös tekintettel birtokainak a jobbágyfelszabadítást követő gazdálkodására. In: Karlinszky Balázs (szerk.): Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében. Veszprém, 2015. 161–177. (A veszprémi egyházmegye múltjából 26.)
- Fülöp, 2015b. Fülöp Éva Mária: Adalékok a magyar bencés kongregáció birtokai állattenyésztése történetéhez. (A jobbágyfelszabadítást követő időszaktól a 20. század elejéig.) In: Szirácsik Éva (szerk.): Régi nagybirtokok, új kutatások. Bp., 2015. (Dominium I.)

- Fülöp, 2019. Fülöp Éva Mária: A magyar bencés kongregáció erdőgazdálkodásának áttekintése (1848-1950). In: Szirácsik Éva (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 2018–2019. Bp., 2019. 45–69.
- Für, 1969. Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914. Bp., 1969. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 4.)
- Gál, 2015. B. Gál Edit: Mád és Ond – Orczy István Zemplén megyei birtokai. In: Szirácsik Éva (szerk.): Régi nagybirtokok, új kutatások. Bp., 2015. 107–121. (Dominium I.)
- Gerendás, 1934. Gerendás Ernő: Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Bp., 1934. (Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 9.)
- Gunst, 1995. Gunst Péter: Az Osztrák–Magyar Monarchia mezőgazdasága a századfordulón. Századok 129. évf. (1995) 6. sz. 1219–1250.
- Győri, 1999. Győri Róbert: Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. Tér és Társadalom. 13. évf. (1999) 4. sz. 77–106.
- Gyulai, 2019. Gyulai Éva: Rákóczi uradalmi és birtokpolitikája 1688–1701. In: Szirácsik Éva (szerk.): Gazdálkodás az uradalmakban. Bp., 2019. (Dominium V.)
- Honvári 2000. Honvári János (szerk.): Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Bp., 2000.
- Horváth, 1915. Horváth Ádám: Szent Benedek rend élete és rendjének története Magyarországon. Győr, 1915.
- Horváth, 2015. Horváth István: Szántóföldi gazdálkodás a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmában 1736–1875 között. In: Szirácsik Éva szerk: Régi nagybirtokok, új kutatások. Bp., 2015. (Dominium I.)
- Horváth, 2016. Horváth István: A Pécsi papnevelő intézet uradalma. Tájhasználat és gazdálkodás (1736-1875), Pécs, 2016. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Univeriste Quinqueecclesiensi 7.)
- Horváth, 2018. Horváth István: „Az ész ipar – jó rend – takarékos élet a gazdálkodásban csudákat tehet.” Az ipardíj bevezetése a pécsi papnevelő intézet uradalmában. In: Szirácsik Éva (szerk.): A földesurak szerepe. Bp., 2018. 211–219. (Dominium IV.)

- Huszár, 2018. Huszár Mihály: A pár száz holdas gróf és a dzsentri zeneszerző. gróf Forgách Antal és Forgách Béla életútja. In: Szirácsik Éva (szerk.): A földesurak szerepe. Bp., 2019. 265–279. (Dominium IV.)
- Jakab, 2019. Jakab Réka: A pápai Neumannok. Adalékok a 19. századi családi karriertörténetek kutatásokhoz. *Századok*, 153. évf. 2. sz., 339–378.
- Jakab, 2020. Jakab Réka: Monostor és népe. Szerzetesi élet és pasztoráció a 19. századi Bakonybélben. In: Dénesi Tamás (szerk.): Vallis sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből. Bakonybél – Pannonhalma, 2020. 133–166.
- Juhász-Laczik, 2012. Juhász-Laczik Albin: A Magyar Bencés Kongregáció modernkori Ius Proprium története. In: Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin (szerk.): Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. 2. Bp., 2012. 1182–1193.
- Kaposi, 2002. Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Bp. – Pécs, 2002.
- Kaposi, 2019. Kaposi Zoltán: Uradalmak, fölbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században. Bp., 2019. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 14.)
- Katus, 1996. Katus László: A rend iskolái a 19–20. században. In: Takács Imre (szerk.) Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. II. Pannonhalma, 1996. 255–263.
- Kellner, 1905. Kellner, Oskar: Die Ernährung der landwirthschaftlichen Nutztiere. Berlin, 1905.
- Kocsis, 1997. Kocsis Mihály: A ravazdi erdészet története 1802-től 1946-ig. Erdészettörténeti Közlemények 30. sz. (1997) 71–90.
- Kozári, 2005. Kozári Mónika: A dualista rendszer. Bp., 2005. (Modern magyar politikai rendszerek)
- Kövér, 1982. Kövér György: Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. Bp., 1982. (Magyar História)
- Kövér, 2018. Kövér György: A növekedés terhe. Krízisek – csődök – ciklusok. Bp., 2018.
- Kruesz–Fehér, 1874. Kruesz Krizosztom – Fehér Ipoly (szerk.): Győr megye és város egyetemes leírása. Bp, 1874.

- Kruesz önéletrajz. Kruesz Krizosztom önéletrajza. Sajtó alá rendezte: Somorjai Ádám. Bp., 2018. (Pannonhalmi apátok és főapátok 3.)
- Kubinyi, 1996. Kubinyi András: Mátyás király és a monasztikus rendek. In: Takács Imre (szerk.): Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Pannonhalma, 1996. 538–544.
- Kurucz, 2017. Kurucz György: Birtokigazgatás és bevétel: gróf Festetics László gazdálkodása a zárgondnokság időszakáig. In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Bp., 2017. 115–129. (Dominium III.)
- Ladányi, 1900. Ladányi Béla: A birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról szóló törvény magyarázata. Bp, 1900.
- Lichtneckert, 2013. Lichtneckert András: A balatonfüredi savanyúvízi gyógyfürdő története. Balatonfüred, 2013.
- Lukács–Tóth, 2016. Lukács Gábor – Tóth Éva: Vallás a gazdálkodás gyakorlatában – Nagyváthy János művei alapján. In: Szirácsik Éva (szerk.): Egyházi és világi uradalmak. Bp., 2016. 35–51. (Dominium III.)
- Lukács–Tóth, 2017. Lukács Gábor – Tóth Éva: „Méheim megengesztelnek még a rosszak eránt is” – méhészeti ismeretek Nagyváthy János műveiben. In: Szirácsik Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak, Bp., 2017. 64–76. (Dominium III.)
- Magyar, 1984. Magyar Eszter: Szántódpuszta a török hódoltságtól a szabadságharcig. h. n., [1984.] (Szántódi Füzetek VII.)
- Magyar, 1986. Magyar Eszter: A tihanyi uradalom erdőgazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Agrártörténeti Szemle 28. évf. (1986) 3–4. sz. 447–506.
- Magyarország atlasza, 1914. Kósa Pál (szerk.): Magyarország közigazgatási atlasza 1914. Baja – Pécs, 2000.
- Márkusné, 2000. Márkusné Vörös Hajnalka: Somlóvásárhely. Bp., 2000. (Száz magyar falu könyvesháza)
- Nagy, 1989. Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform lezárása és eredményei. Történelmi Szemle, 31. évf. (1989) 1–2. sz., 24–48.
- Oláh, 1975. Oláh József: Az akasztói-vésztői uradalmak gazdálkodása XIX–XX. század fordulóján. Bp., 1975.

- Orosz, 1988. Orosz István: Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban. Bp., 1988. (Előadások a Történettudományi Intézetben 10.)
- Orosz, 1998. Orosz István: A jobbágyfelszabadítás és végrehajtása. In: Gunst Péter (szerk.): A magyar agrártársasalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Bp., 1998.
- Porkoláb, 1927. Porkoláb István: Celldömölk Kismáriacell szabadalmas mezőváros története. Celldömölk, 1927.
- PRT I–XII. B Erdélyi László – Sörös Pongrácz (szerk.): A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII. B. Bp., 1902–1916.
- PRT I. Erdélyi László: A Pannonhalmi Főapátság története. Első korszak. 996–1243. Bp., 1906. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I.)
- PRT VI. A Sörös Pongrácz: A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. 1802-től napjainkig. Bp., 1916. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VI. A)
- PRT VI. B Sörös Pongrácz: A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. 1802-től napjainkig. Bp., 1916. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VI. B)
- PRT IX. Sörös Pongrácz: A Bakonybéli apátság története. 1548-tól napjainkig. Bp. 1904. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története IX.)
- PRT XII. A Pacher Donát: A dömölki apátság története. Bp., 1912. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története XII. A)
- RB [Regula Benedicti] Szent Benedek Regulája. Fordította: Söveges Dávid. Pannonhalma, 2015. (Bencés lelkeségi füzetek 1.)
- Solymosi, 1996. Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 515–526.
- Sólymos, 1997. Sólymos Szilveszter: Ezer év száz bencése. Pannonhalma, 1997.
- Sólymos, 1999. Sólymos Szilveszter: Pannonhalma élete a XIX. században. Pannonhalma, 1999.
- Sólymos, 2003. Sólymos Szilveszter: Balatonfüred-fürdő bencés kézben 1743-1949 között. Tihany, 2003.

- Sörös, 1902. Sörös Pongárc: Egy gazdaságtan írója XIX. század elején. Kovács Márkus benczés. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 9. évf. 6–7. sz., 254–263.
- Söveges, 1996. Söveges Dávid: Isten útja a bencéseken át. Kis bencés rendtörténet. Pannonhalma, 1996. (Rendtörténeti füzetek 1.)
- Surányi, 2017. Surányi Béla: A bencések és a magyar agrárkultúra. In: Magyar Márta (szerk.): A debreceni Déri Múzeum évkönyve 2017. 93–116.
- Szabad, 1957. Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp., 1957.
- Szabad, 1979. Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Kovács Endre (főszerk.) – Katus László (szerk.): Magyarország története tíz kötetben. 6/1–2. 1848–1890. Bp., 1979. 435–768.
- Szilágyi, 2018. Szilágyi Adrienn: Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek. Tanulmányok.)
- Szirácsik, 2010. Szirácsik Éva (szerk.): Uradalmak kora. Salgótarján, 2010. (Discussiones Neogradienses 10.)
- Szirácsik, 2011. Szirácsik Éva (szerk.): Feudális társadalom? Salgótarján, 2011. (Discussiones Neogradienses 11.)
- Szirácsik, 2012. Szirácsik Éva (szerk.): Birtokosok és birtokok. Salgótarján, 2012. (Discussiones Neogradienses 12.)
- Szirácsik, 2013. Szirácsik Éva (szerk.): Élet a birtokon. Salgótarján, 2013. Discussiones Neogradienses 13.
- Szirácsik, 2017. Szirácsik Éva: „Szokás képpen eladtam.” Kereskedelem a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1716–1731). In: Szirácsik Éva (szerk.) Nagyváthy és a magyar uradalmak. Bp., 2017. 35–46. (Dominium III.)
- Szuhay, 1998. Szuhay Miklós: A mezőgazdaság kapitalizálódása – 1848–1918. In: Gunst Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Bp., 1998. 137–161.
- Takács, 2001. Takács Imre (szerk.): Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma, 2001.
- Tóth, 1998. Tóth János Aldemár: A pannonhalmi gazdálkodás története a XVIII. század derekán. Pannonhalma, 1998. (Pannonhalmi Füzetek 42.)

- Tóth, 1977. Tóth Tibor: Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Bp., 1977.
- Tóth, 1978. Tóth Tibor: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp., 1978. (Agrártörténeti tanulmányok, 5.)
- Török, 2004. Török József: A tizennegyedik század magyar egyháztörténete. Budapest, 2004. (Keresztény századok)
- Török, 2006. Török József: A tizenötödik század magyar egyháztörténete. Budapest, 2006. (Keresztény századok)
- Vörös, 1976. Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalizálódás útján (1849–1890). In: Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949.). Bp. 1976.
- W. Nagy, 1985. Wolfné Nagy Ágota: A levendula magyarországi elterjedése és gyógynövényként való felhasználása. In: Für Lajos (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. Budapest, 1985. 215–260.
- Wellmann, 1933. Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Bp., 1933.
- Wenninger, 1911. Wenninger Mátyás: Emlékirat. Huszonöt év a Szent Benedek-rend gazdatiszti szolgálatában 1881–1907. Tóváros, 1911.

Összefoglaló

I. Ferenc király 1802-ben azzal a feltétellel állította vissza a bencés rend működését Magyarországon, hogy az elvállalja tíz középiskola fenntartását. Ennek fedezetét a visszaállított apátságok uradalmi biztosították. Az uradalmak modernizálása a dualizmus idején, a 19. század második felében és a 20. század elején ment végbe, ami az extenzív gazdálkodásról az intenzív áruterelésre való átállást jelentette. Ennek megvalósításában fontos szerepe volt a mindenkorai főapátoknak, akik kezdeményezői voltak a gazdasági modernizáció megindításának. A konkrét intézkedések meghozatala és kivitelezése a rend gazdasági kormányzatának a kezében volt, melyek közül a főapát elnöklete alatt működő Központi Jóságkormányzatnak volt a legfontosabb szerepe. Intézkedéseinek következtében a főapátság uradalmának győri kerületében a 19. század eleji juhtenyésztést fokozatosan váltotta fel a század végén meginduló marhahízlalás, amit a 20. század elején a tejtermelésre berendezett, svájci teheneket használó tehenészet váltott fel. A komáromi kerületben a lótenyésztésre helyezték a legnagyobb hangsúlyt, de a nagykiterjedésű legelőknek köszönhetően a szürkemarhatenyésztés is tartósan konzerválódott. A bakonybéli apátság legjelentősebb bevételi forrása az erdők jövedelméből származott. Sajátos helyzetben volt a dömölki apátság, mely a pannonhalmi főmonostor állandó pénzügyi támogatására szorult, de somlói szőlők kezelése révén sajátos szintet képviselt a rend gazdasági életében. Az egyes mezőgazdasági ágazatokat figyelembe véve a termelés súlypontja a dualizmus idején mindvégig a szemesgabona termesztésén volt, ennek eredményessége alapvetően meghatározta a rend gazdasági mérlegét. Az intenzív gazdálkodásra jellemző termelési vertikumok megjelenése leginkább a cukorrépa termesztés bevezetése kapcsán érhető tetten, amit nemcsak a répaárak alakulása, hanem a kedvező áron visszavásárolható répaszeleteknek a marhahízlalásban történő felhasználása is motivált. A bencések különösen nagy hangsúlyt fektettek a szőlőtermesztésre, mely a filoxéra járvány idején jelentős károkat szenvedett. A szőlőrekonstrukcióban, és a bencés gazdaságoknak az Óvári Akadémia által jóváhagyott üzemterveinek összeállításában jelentős szerepe volt Fehér Ipoly főapátnak, aki az állami kezdeményezésekhez igazodva szorgalmazta az intenzív termelés formák bevezetését. A profitmaximalizálásra törekvő gazdálkodást sok esetben korlátozták a szociális és erkölcsi megfontolások, vagy a nemzeti érdekek figyelembevétele. Összességében a főapátság gazdálkodása a dualizmus idején a törzstőkék vizsgálata alapján negatív mérleget mutat. A rend mezőgazdasági üzemei nem tudták kigazdálkodni azt a jövedelmet, ami fedezte volna a bencések kiadásait, ennek következtében a rendi törzstőkék terhére kellett számos beruházást eszközölni, ami a háború utáni inflációval kiegészülve összeségében a rendi vagyon eróziójához vezetett.

Summary

In 1802, King Francis I restored the operation of the Benedictine order in Hungary on the condition that it undertakes the maintenance of ten secondary schools. This was financially covered by the manors of the restored abbeys. The modernization of the manors took place during the age of Dualism, in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, which meant a transition from extensive farming to intensive production of goods. The adoption and implementation of specific measures was in the hands of the order's economic administration, of which the Central Estate Management under the chairmanship of the archabbot had the most important role. As a result of its measures, in the Győr district of the archabbey's domain, sheep breeding of the early 19th century was gradually replaced by cattle fattening starting at the end of the century, which was then replaced at the beginning of the 20th century by the dairy farm equipped for milk production, using Swiss cows. In the Komárom district, the greatest emphasis was placed on horse breeding, but thanks to the extensive pastures, gray cattle breeding was also permanently conserved. The most important source of income for the Bakonybél Abbey came from that of the forests. The Dömölk Abbey needed constant financial support from the archabbey of Pannonhalma and it represented a special uniqueness in the economic life of the order owing to the management of vineyards in Somló. Taking the individual agricultural sectors into account, the focus of production during Dualism was always on the cultivation of grain, the effectiveness of which essentially determined the economic balance of the order. The appearance of production verticals typical of intensive farming can be seen mostly in connection with the introduction of sugar beet cultivation, which was motivated not only by the development of beet prices, but also by the use of beet slices, which could be bought back at a favourable price, and be used in beef fattening. The Benedictines placed particular emphasis on growing wine grapes, which suffered significant damage during the phylloxera epidemic. Archabbot Fehér Ipoly played a significant role in the vineyard reconstruction and in the compilation of the business plans of the Benedictine farms approved by the Óvári Academy, advocating the introduction of intensive production forms in line with state initiatives. In many cases, the management aiming to maximize profit was limited by social and moral considerations, or that of national interests. Overall, based on the examination of the common capital, the management of the archabbey during the period of Dualism shows a negative balance. The agricultural holdings of the order could not find the sources that would have covered the expenses of the Benedictines, as a result, many investments had to be made at the expense of the order's capital, which, supplemented by post-war inflation, led to the erosion of the order's wealth as a whole.

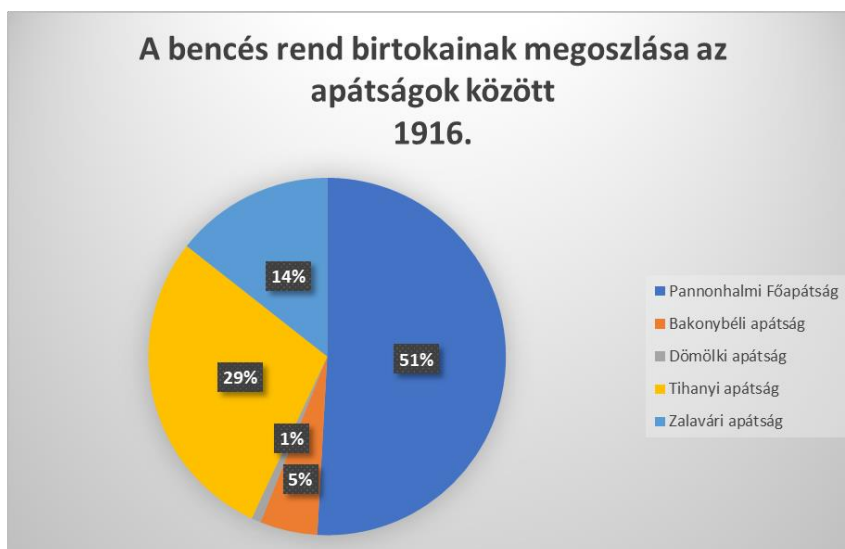
FÜGGELÉK

1. ábra

A legnagyobb egyházi birtokok területe 1895-ben

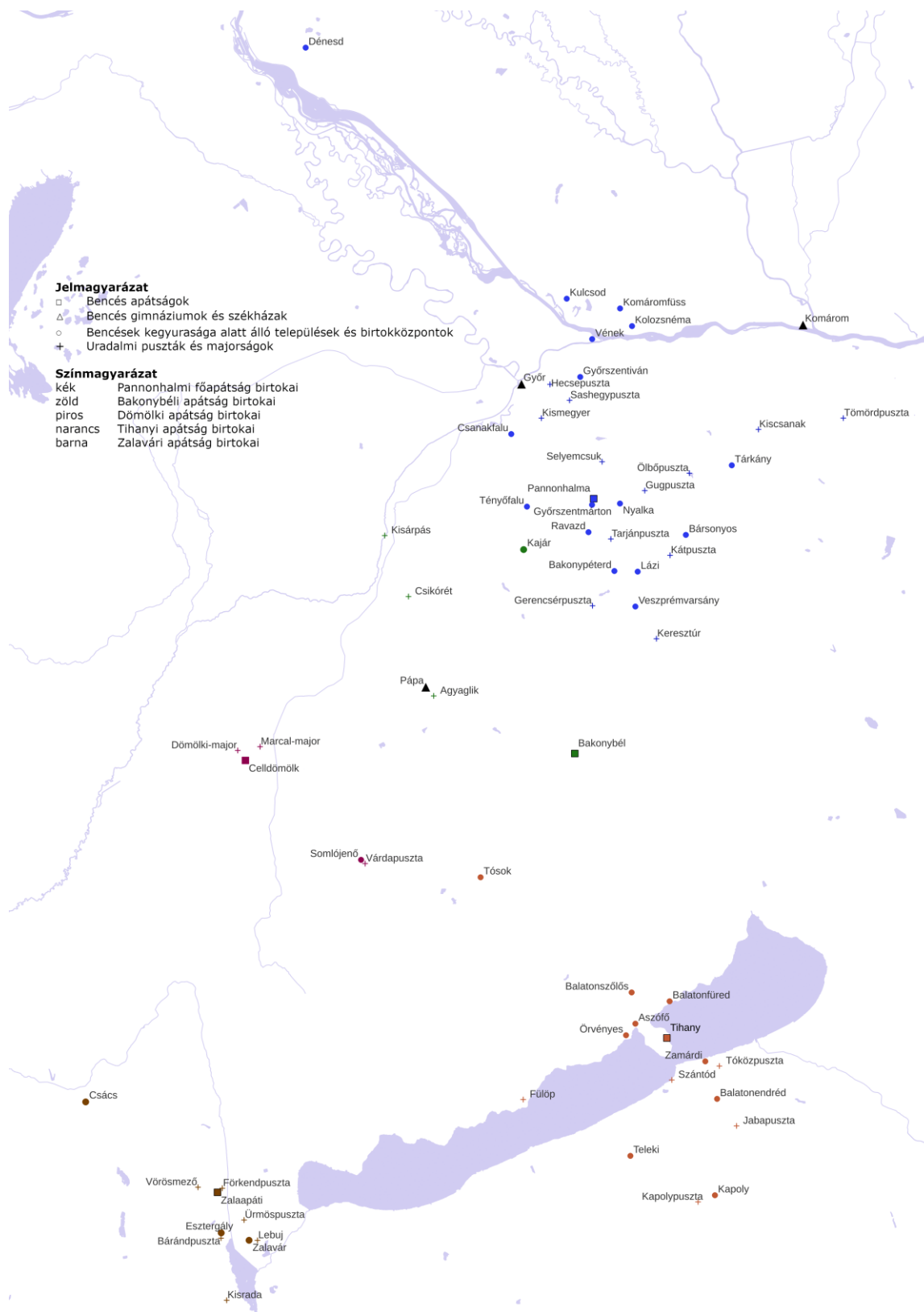
(Ladányi, 1900. 130–131.)

2. ábra

A bencés rend birtokainak megoszlása az egyes apátságok között 1916-ban

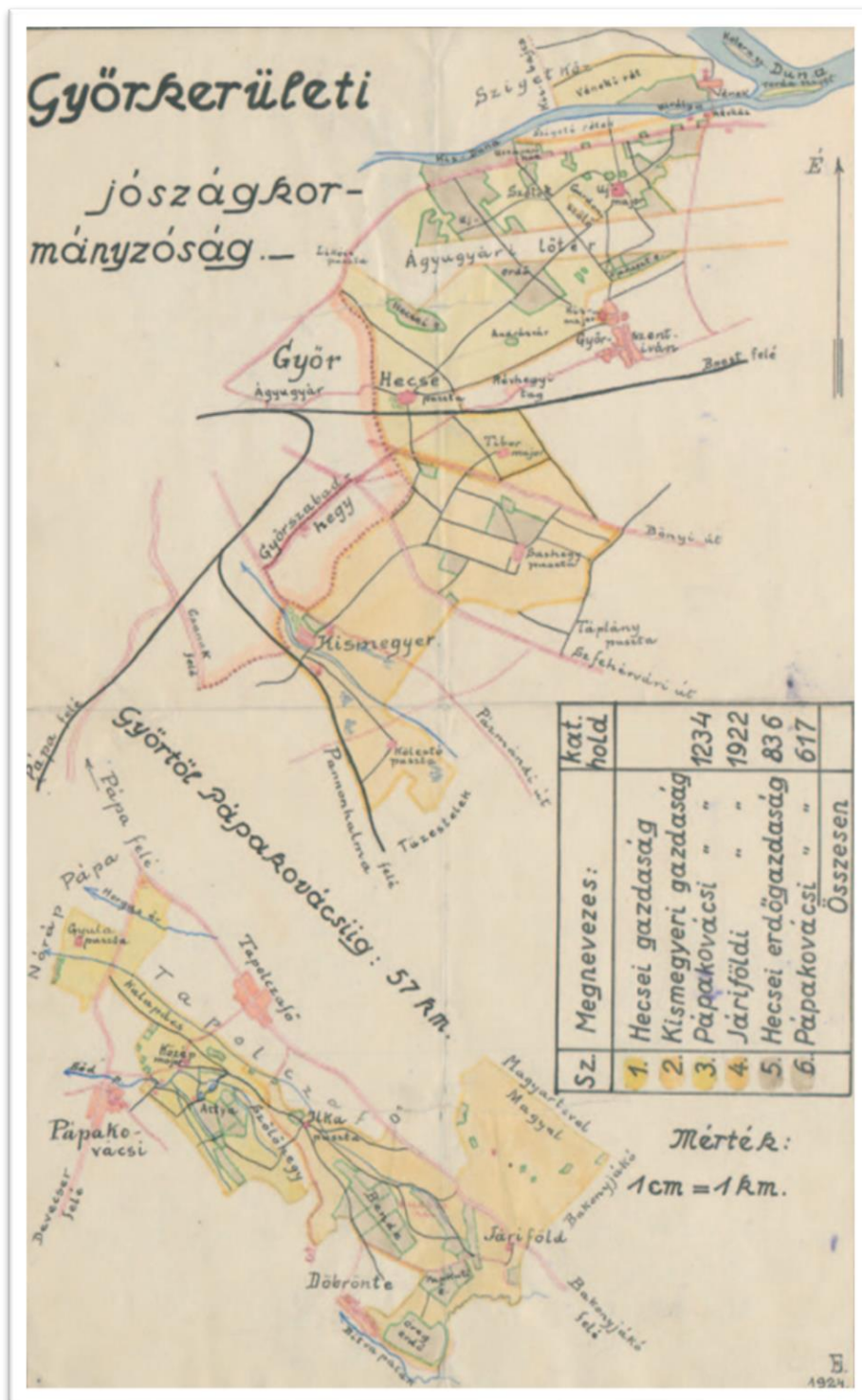
(PFL GL SzV Lajstromozott iratok, nr. 690.)

3. ábra

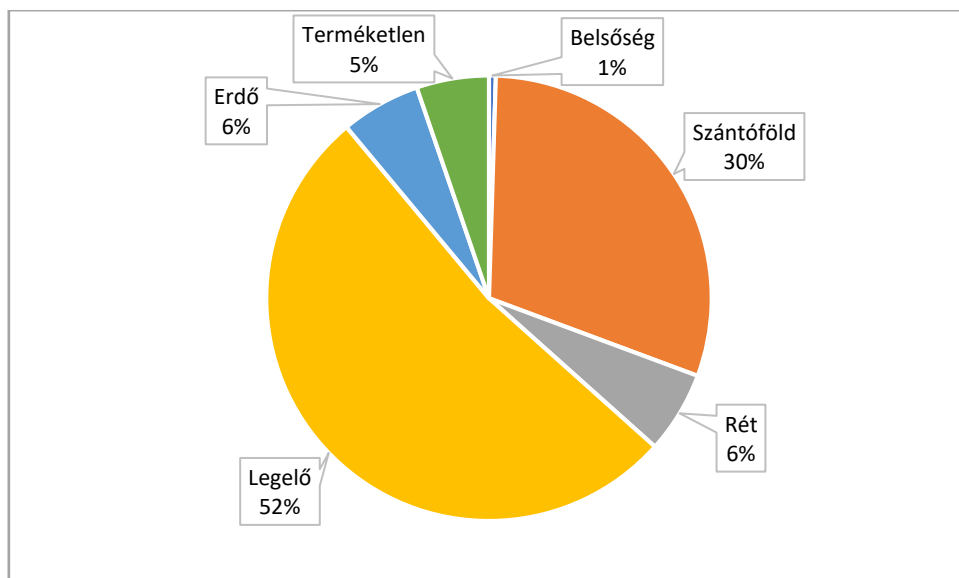
Bencés apátságok, rendházak és birtokaik a dualizmus idején

(A PRT VI. A vonatkozó fejezetei alapján tervezte Boros Zoltán, készítette Szabó Zoltán.)

4. ábra
A győri jószágkormányzói kerület és a pápakovácsi gazdaság térképe 1924-ben⁷³⁷
 (PFL Térképtár 199.6)

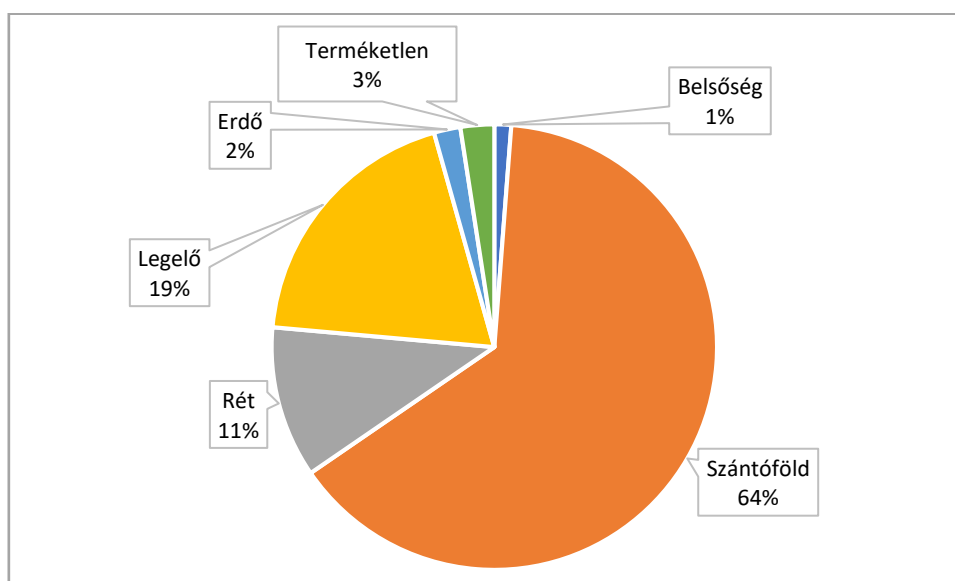
* A pápakovácsi gazdaság az első világháború után örökség révén került a Pannonhalmi Főapátság birtokába, a dualizmus idején nem képezte a győri kerület részét.

5. ábra

**A győri jószágkormányzói kerület területének művelési ágak szerinti megoszlása
1868**

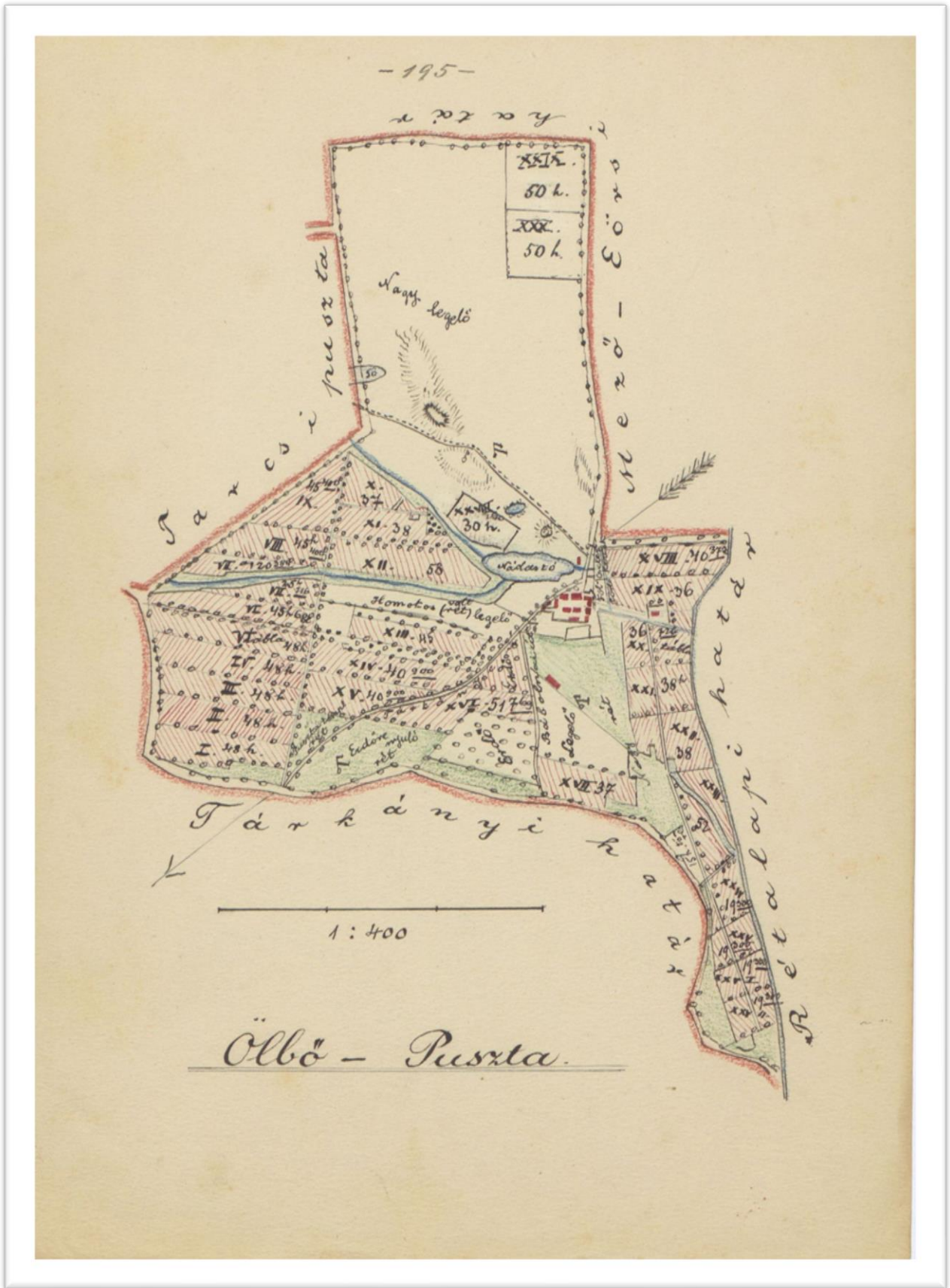
(PFL GL Vegyes kimutatások, 1868.)

6. ábra

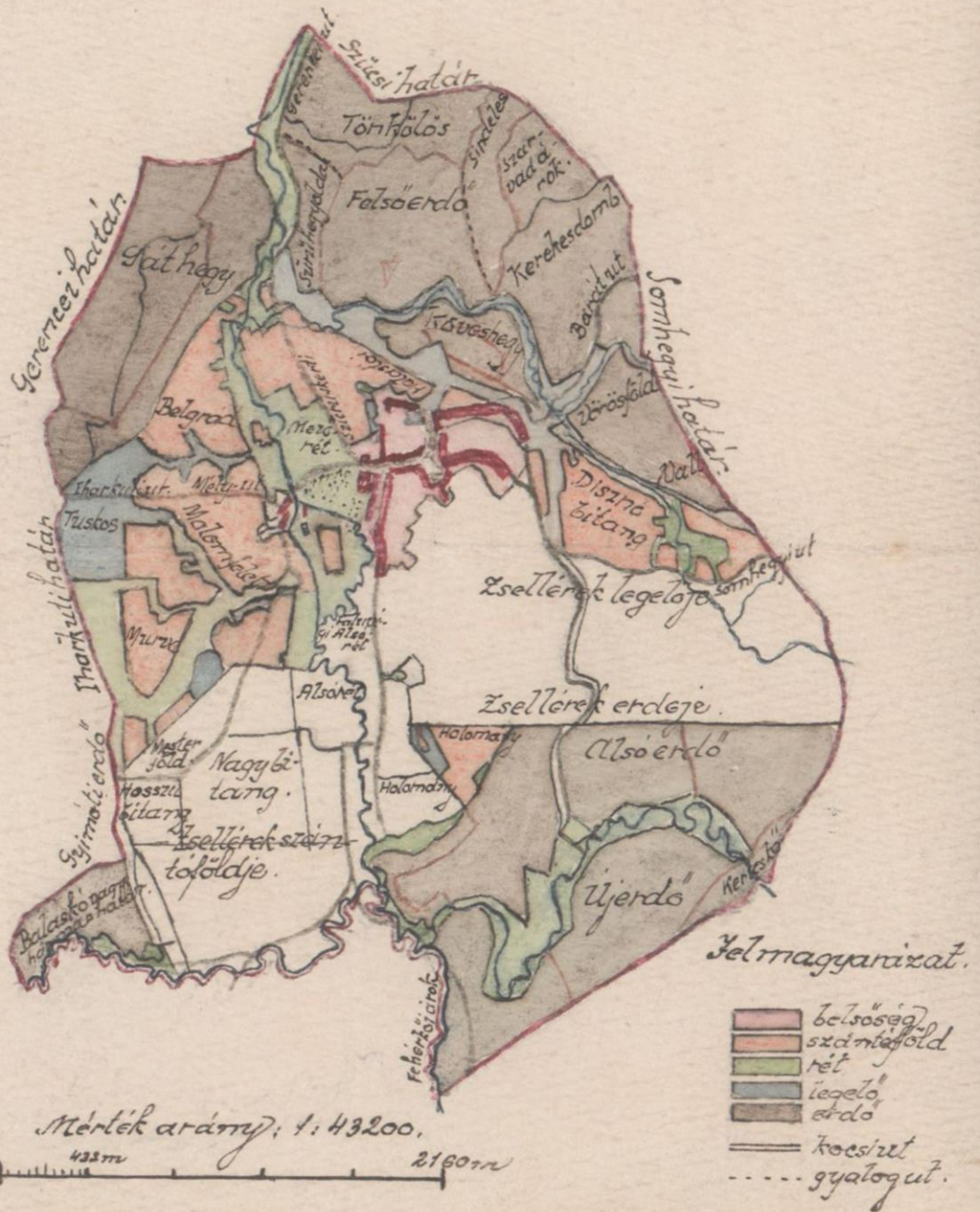
**A komáromi jószágkormányzói kerület területének művelési ágak szerinti megoszlása
1868**

(PFL GL Vegyes kimutatások, 1868.)

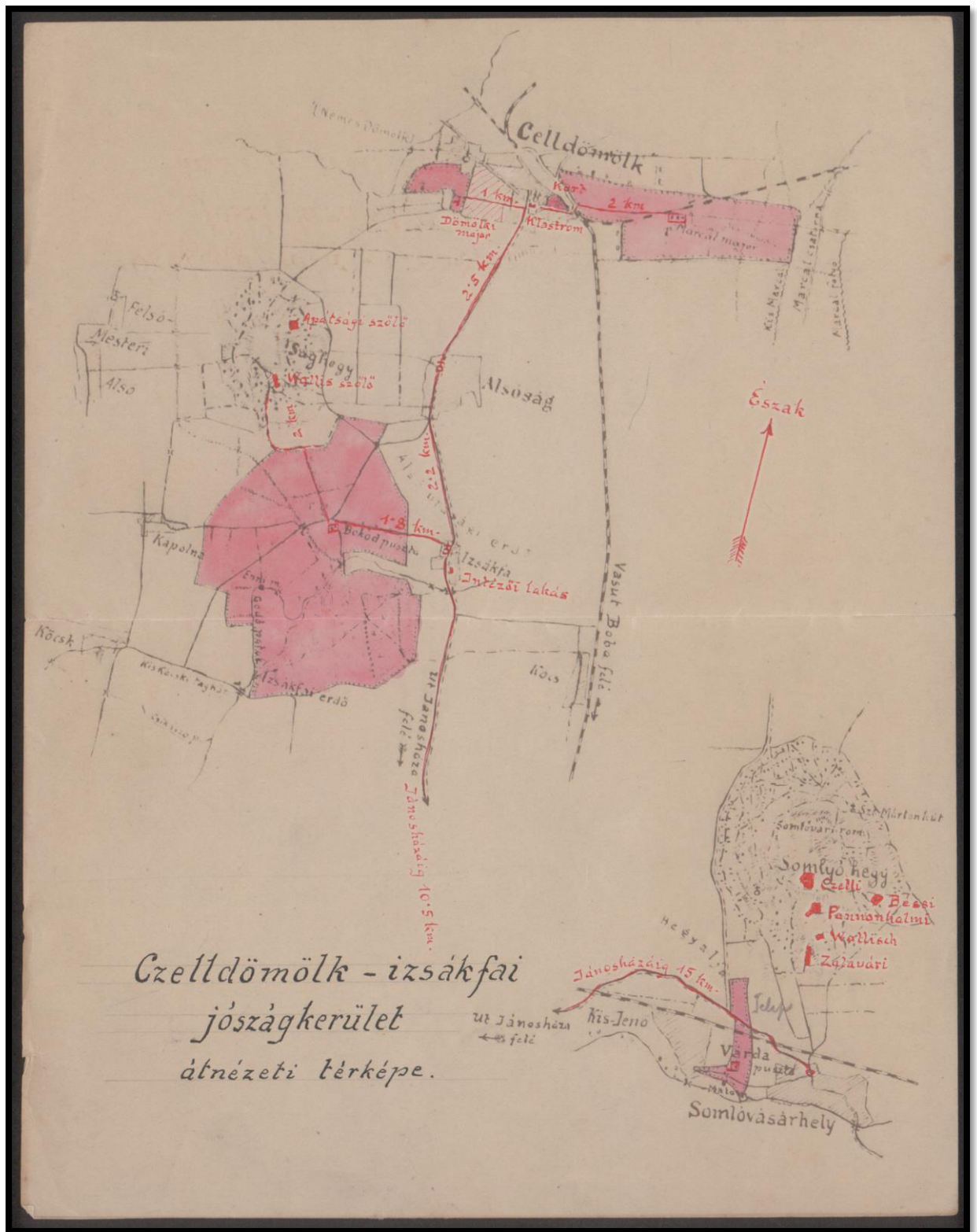
7. ábra
Ölbőpuszta térképe 1900 körül
 (PFL GL Üzemtervek gyűjteménye, Ölbői kerület, 195.)

Bakonymbél
Apátsági birtok térképe.

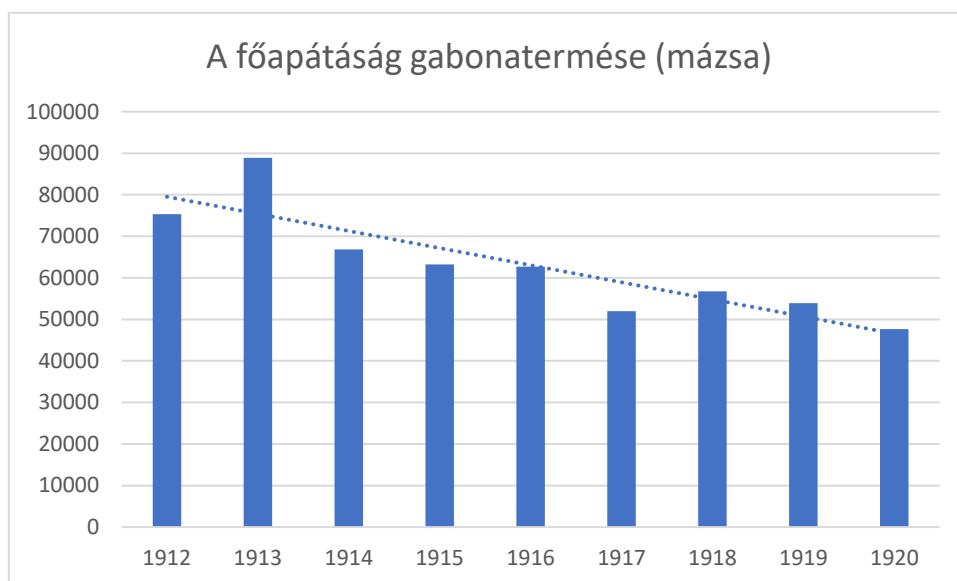
8. ábra

A bakonybéli apátság birtokai Bakonymbélben a tagosítás után, 1868 körül
(PFL Térképtár G 195.2)

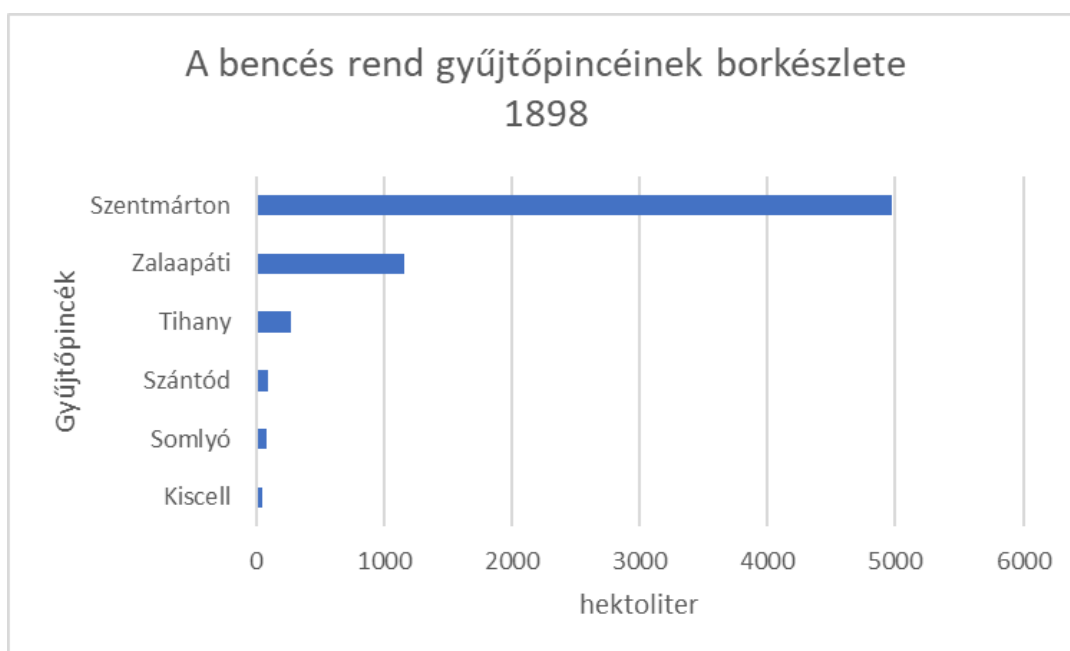

9. ábra
A dömölki apátság birtokai és az izsákfai gazdaság 1920-as évek elején*
 (PFL Térképtár G 196.2)

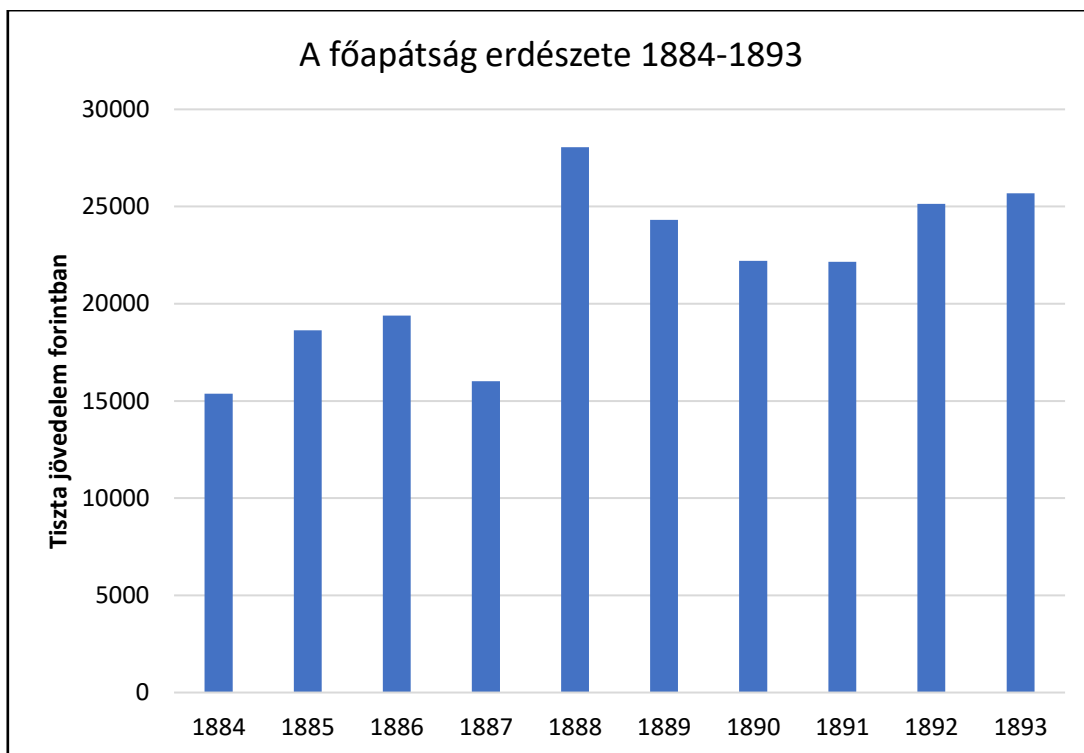
* A Czellldömölk melletti Izsákfához tartozó bokodpusztai gazdaság az első világháború után örökség révén került a Pannonhalmi Főapátság birtokába, a dualizmus idején nem tartozott a dömölki apátság birtokaihoz

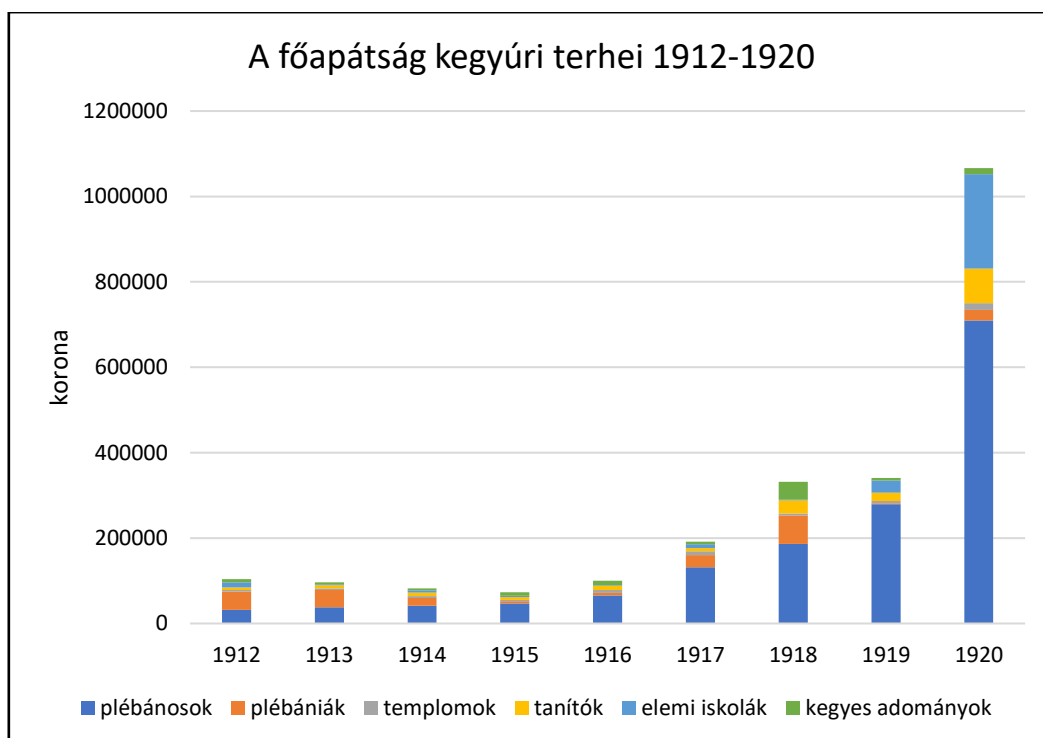
10. ábra
A főapátáság gabonatermelésének alakulása 1912 és 1921 között
 (PFL FL Káptalani iratok, 1921.)

11. ábra
A bencés rend gyűjtőpincéinek borkészlete 1898-ban
 (PFL GL SzV Vegyes iratok. Szőlő- és pincegazdaság, 1898. Jelzet nélkül.)

12. ábra
A főapátság erdészetének jövedelmezősége 1884 és 1893 között
 (PFL Káptalani iratok, 1894.)

13. ábra
A főapátsági kegyúri terhei 1912 és 1920 között
 (PFL FL KI 1921 *Gazdasági ügyek*, III.)